Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonComercial 3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) **license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format
Adapt — remix, transform, and build upon the material

ԼԵՊ
2037

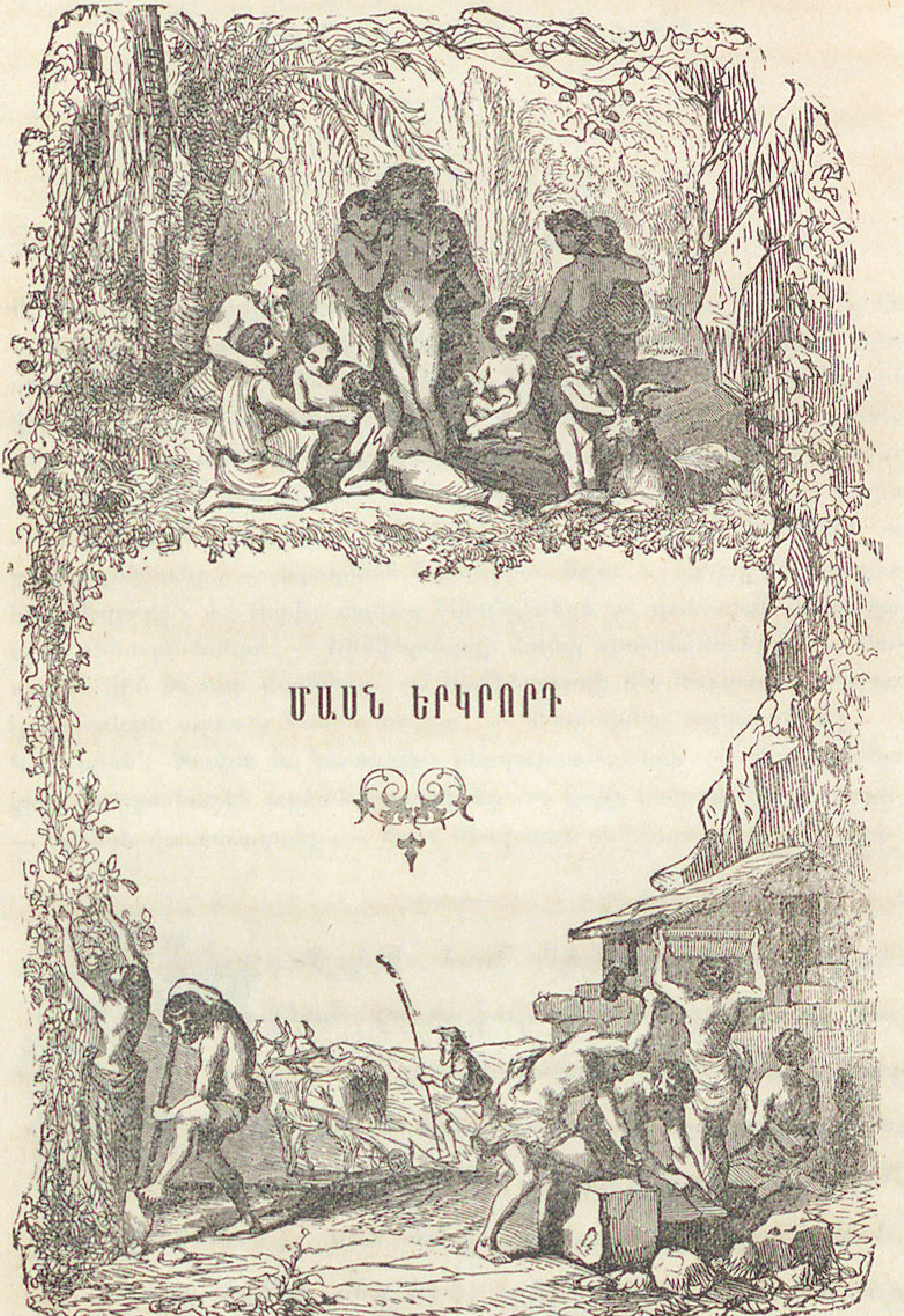

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԽՐԻՄՈՒ ՔԱՂԱՔՆԵՐԸ

Ա.

ՍԻՄՖԵՐՈՊՕԼ.

Սիմֆերոպօլ քաղաքի հնութիւնը, աւերակ դառնալն ու այլ եւ այլ անունները. — Սումարոկովի, Թունմանի եւ Մանշտեյնի տուած տեղեկութիւնները. — Մենգլի-Գերէյ եւ Ղալղա սուլթան. — Քաղաքին դիրքն ու նշանաւոր շինութիւնները. — 1859-ին եղած եւ արդի բնակչաց թիւը. — Ռուսաց Աղեքսանդրի Նեվացւոյ կաթուղիկէ եկեղեցին, եւ աշտարակին վերայի մեծ ժամացուցին աւրուիլն ու Խրիմեցի Հայու ձեռքով վերանորոգուիլը. — Սիմֆերոպօլի Հայոց թիւը, եկեղեցին ու զանգակատունը. — Արաբեան Յարութիւն Աղա. — Հայոց ժողովրդական Դպրոցը. — Ուրիշ ազգաց եկեղեցիներն ու զանազան կենցաղօգուտ շինութիւնները. — Սիմֆերոպօլի Հայոց պարապմունքը. — Քաղաքին հին եւ նոր մասները. — Սիմֆերոպօլի մէջ Ռուսաց արքեպիսկոպոսական աթոռոյ հաստատուիլը. — Պետրովսկիյ արուարձանը. — Պալակլօն, Խավօն եւ Նէապօլիս բերդաքաղաքները. — Բչարամբերգի գտած յունարէն արձանագրութիւնը. — Էսկի սարայի դրամանոցը. — Կլեման վաճառականը. — Փրեն հնախոյզն ու Դիւբուա գաղղիացին:

Ագմէչիթ կամ Սիմֆերոպօլը Տաւրիկեան կուսակալութեան գլխաւոր քաղաքն ու վաճառականութեան կեդրոնը կհամարուի: Երոգոտոսի եւ Ստրաբոնի ժամանակներէն իվեր՝ քաղաքին անունը (Սիմֆերոպօլ) շատ տեղ յիշուած լինելով՝ աւելորդ կլինի մեզ երկբայիլը նորա հնութեանը վերայ, որ ինչպէս իւր գիրքէն կերեւի՝ բաւական գեղեցիկ քաղաք եղած պիտի լինէր անշուշտ նաեւ հին ժամանակները, որ Մողոլաց աշխարհհաւեր պա-

տերազմներովը բոլորովին քանդուել ու անմարդաբնակ դաշտ դարձել էր։

Քանի մի ժամանակ անցնելէն յետոյ Մողոլաց Բաթու խանը՝ շատ մը լեռնաբնակ Թաթարներ բնակեցընելով այնտեղ, եւ հողագործութեան համար ուրիշ գիւղերու բնակիչներէն աւելի երկիր տալով նոցա՝ բազմամարդ գիւղ մի ձեւացոյց, որ անուանի եղեւ մէջի պտուղներովը՝ մանաւանդ խնձորներովը, այնպէս որ գիւղին անունն ալ Ալմա քեօյի (խնձորի գիւղ) կոչեցին։ Այս գիւղացիք իւրեանց երկրագործութեամբը հետ զհետէ հարստանալով՝ փոքրիկ մզկիթ մի շինեցին սպիտակ պատերով, որ հեռու տեղերէն անցնող դարձողները գիւղին անունը չգիտնալով՝ խօսք եղած ժամանակ «Ագմէչիթին (սպիտակ մզկիթին) մօտէն անցայ կամ դարձայ» կասէին, որով եւ սովորութիւն դառնալով նոյն կոչումը նաեւ ուրիշներուն՝ Ագմէչիթ մնաց գիւղին անունը։ — Պ. Ի. Սումարոկով ռուս մատենագիրն ալ իւր Досуги (ժամք պարապոյ) անունով գրքին մէջ այսպէս կասէ. «1500 թուականին Իբրահիմ բէյ անունով մէկը՝ իւր Ռուսաց հետ արած յաջող պատերազմին համար Թաթարաց խանէն Սալըըր գետին վերայ հողաբաժին ընդունեցաւ իբրեւ պարգեւ, եւ այնտեղ սպիտակ մզկիթ մի շինեց, որով գիւղն ալ Ագմէչիթ կոչուեցաւ». (Հատոր Ա, էջ 113)։ Բայց այս Ագմէչիթը, ըստ կարծեաց Սումարոկովի՝ Սալըըր գետէն վեր 12 փարսախ հեռի եղած է այժմեան Սիմֆերապոլէն,

Մահմուտ Սուլթան անունով գիւղին մերձակայքը, որոյ փոքրիկ բերդին քարէ պարիսպներն ու դատարկ մզկիթի մի աւերակները մինչեւ ցայժմ կերեւին: Տարակոյս չկայ որ Սումարոկովի խօսքը այստեղ Էսկի սարայ պալատին համար է, որոյ տեղւոյն եւ աւերակացը վերայ՝ վարը (էջ 13) խօսած եմք համառօտապէս: Իսկ Յ. Թունման (Joh. Thunmann) *պատմաբանը «Առաջուան Ագմէչիթը, կասէ, Լեվկոպօլ կկոչուէր, որ վերջը Սուլթան սարայ անուանեցին Թաթարները»:*

*Սակայն ուրիշ պատմագիրները «*1500 *թուականին Թաթարաց Մէնգլի-Գէրէյ խանը այն գիւղին վայելչութիւնը տեսնելով եւ քաղաք շինելով՝ կասեն, մէջը մասնաւոր խան դրաւ իւր ցեղէն Ղալղա սուլթանը, որ քիչ մի ժամանակ եւս Ղալղա սուլթանին Սալղըր գետէն մօտիկ շինած պալատին պատճառաւը՝ Սուլթան սարայ անուանեցաւ Սիմֆերոպօլը»* (*):

Մինչեւ 1736 *թուականը՝* 1800 *տուն կհաշուէին Ագմէչիթի բնակիչքը, որոց շինութիւնները փայտէ եւ հում աղմաղիւսէ եղած է: Թաթարաց Շահին-Գէրէյ կոչուած վերջին խանի ժամանակը՝ թէպէտեւ իւր*

(*) *Մանշտէյն* գերմանացին եւս նոյնը կհաստատէ ասելով՝ թէ „Ագմէչիթ քաղաքը Սուլթան սարայ ալ կասուէր, ուր Ղալղա սուլթանը կբնակէր“: — 1736 թուականի պատերազմին ժամանակ՝ Ղալղա սուլթանին պալատը քաղաքին հետ մէկտեղ հրդեհ (пожаръ) ձգեցին Ռուսաց զօրքը, որ հետ զհետէ քանդուելով՝ վերջերս տեղն ուրիշ շինութիւններ կառուցին:

58 գիւղորայքովը Խրիմու նշանաւոր քաղաքներէն մէկը կհամարուէր Ագմէչիթը, բայց պատերազմին պատճառաւ 308 գերդաստան միայն մնացին, յորոց 23-ը քրիստոնեայք էին։

Կատարինէ Երկրորդ կայսրուհւոյն հրովարտակէն յայտնի է որ Ագմէչիթը 1783-ին ապրիլի 8-ին Խրիմու թերակղզւոյն հետ մէկտեղ Ռուսաց ձեռքն անցաւ, եւ իւր հին անուամբը Սիմֆերոպօլ կոչուեցաւ։

— Ուսումնականաց հաւանական հետաքննութեանը նայելով՝ Սիմֆերոպօլ կամ Սիմֆերոպօլիս անունը՝ Յոյնք տուեր նմա իւրեանց թագաւորութեան ժամանակը, որ երկու բառէ կբաղկանայ, Սիմֆերօ — կբերեմ եւ պօլիս — քաղաք, այսինքն քաղաքի մեջ կբերեմ կամ կժողովեմ իբր թէ Տաւրիոյ այլ եւ այլ ազգերը՝ Յոյնք ճարտարութեամբ իւրեանց քաղաքը բերելուն եւ նորա մէջ բնակեցընելուն համար տրուած անուն։

— Քաղաքին դիրքը բաւական նկարագրական է։ Իւր հարաւային-արեւելեան կողմի լեռները՝ որ մէկմէկու ետեւէ բարձրացած կերեւին, գեղեցիկ ամփիթէատրոն մի կձեւացընեն. իսկ բոլորանէ ամենամեծը՝ որ Չատըրդաղ կամ Պալաս զօրա կասուի եւ քան փարսախ հեռաւորութիւն ունի Սիմֆերոպօլէն, այնպէս կերեւի նայողին՝ որ կարծէ թէ քաղաքին պարիսպներուն քովն է։

Սալղըր գետին աջ ու ձախ եզերաց վերայ շինուած է քաղաքը՝ ուր խմպուց հետէ Յոյնք, Թաթարք եւ

Հայք կընակին ։ Ռուսաց ձեռքն անցնելէն յետոյ՝ երբ Տէրութիւնը մասնաւոր խնամք տանելով ու մէջը դաւառապետ դնելով սկսաւ քաղաքը եւս առաւել պայծառացնել, հետ զհետէ Գաղղիացիք, Գերմանացիք, Իտալացիք եւ Հրեայք եւս եկին հեռաւոր տեղերէ, եւ յորում բնակութիւն հաստատելով՝ բազմամարդ ու բարգաւաճ քաղաք մի ձեւացուցին ։

— Նշանաւոր շինութիւններ շատ կան Սիմֆերոպօլի մէջ, յորս առաւել յիշատակաց արժանիքն են նախ՝ քաղաքին մէջտեղի բարձր կոթողը, զոր կանգնած են յիշատակ յաղթականին Խրիմու Դոլգորուկով իշխանին ։ Երկրորդ՝ Հասարակաց Ընթերցարանը ։ Երրորդ՝ Վաճառականաց Ժողովարանը, եւ այլն ։ Բաց յայսցանէ՝ Նշանաւոր է նաեւ 1812-ին բացուած Մարզարանը (гимназія), որ յառաջ՝ այսինքն 1792-ին Նահանգական ուսումնարան էր, եւ յորում այժմ Տաճկերէն լեզուի առանձին դասարան մի կայ ։ Խրիմը նուաճելէն յետոյ Պոտեմկին իշխանը առաջարկեց տէրութեան որ վիրաբուժութեան ուսումնարան եւս շինուի Սիմֆերոպօլի մէջ, բայց Գաղղիացւոց վերահաս պատերազմը՝ արգելք եղաւ այս հանրաշահ առաջարկութեանը ։

— Բնակիչքը 1859-ին Թաթարաց գաղթականութենէն յետոյ քիչցան, այսինքն 26 հազարէն 17 հազար մնացին ։ Ութը եկեղեցի կայ Ռուսաց, որոց մէջ թէպէտ հնութեամբ առաջինը կհամարուի սրբոցն Պետրոսի եւ Պօղոսի եկեղեցին, սակայն 1830-ին արքու-

նական ծախքով կառուցած մեծ ու հոյակապ եկեղեցին, որ ի պատիւ անուան Աղեքսանդրի Առաջնոյ կայսեր՝ նուիրած են սրբոյն Աղեքսանդրի Նեվացւոյն, անհամեմատ կերպով գերազանց է ըստ ամենայնի ուրիշ բոլոր եկեղեցիներէն։ Սորա երեք կամարաւոր դռներուն գլխացէն ալ վեց վեց մեծամեծ սիւններ կան դրուած, որով առաւել եւս գեղեցկութիւն կուտան եկեղեցւոյն շինութեանը։ — Այս եկեղեցւոյ մէկ աշտարակին վերայ մեծ ժամացոյց մի կար, որ 12 տարիէ հետէ աւրուած էր եւ շատ ժամագործներ տեսնելով՝ հրաժարուած էին շինութենէն։ 1862-ին Հին Խրիմցի Գրիգոր Ղազարեան անունով Հայ մը, որ առանց վարպետի ինքզինքը կրթել էր ժամագործութեան արհեստին մէջ, գնաց յանձն առաւ այն ժամացուցին շտկելը եւ այնպէս յաջող կերպով ուղղեց որ բոլոր քաղաքացւոց զարմանք պատճառեց [1]։

— Սիմֆերոպոլի Հայ ժողովուրդները 720 հոգի կհաշուին։ Մէկ հին եկեղեցի ունէին, սուրբ Աստուածածնի Վերափոխման ամենօրհնեալ անուամբ նուիրած, որ առանց իւր առաջին տեղն ու անունը փոխելու՝ բոլորովին սրբատաշ քարով նորոգեցին հանդերձ բարձրագագաթ կաթուղիկէիւ։ 1862-ին նորա հոյակապ զանգակատանը համար մեծ զանգակ մի բերել տուաւ Օրբազարցի Արաբեան Յարութիւն Աղայն, որոյ ծանրութիւնը 53 պուտ եւ յինն փունտ է։ Այս եկեղեցւոյն քովն է Հայոց ժողովրդական Դպրոցը, ուր 36 պատանիք կուսանին՝ հինգ կարգ բաժա-

նուած, եւ շատ յառաջադէմ են իրեանց ուսմունքներուն մէջ[2]:

Ուրիշ եկեղեցիներ ալ կան, որոց մէկը Հայ կաթոլիկներունն է, մէկը Հռոմէական կաթոլիկներունը եւ մէկը լութերականաց: Հրէից ժողովարան (սինակոկա) մի, Գարայիմներու աղօթատուն եւ վեց մահմէտականաց մզկիթ կայ: Կան նաեւ Ռուսաց աշխարհականաց եւ եկեղեցականաց գաւառական ուսումնարաններ եւ ժողովրդական դպրոց մի: Տէրութեան ծախքովը բացուած Հրէից առաջին կարգի ուսումնարան, երկու օրիորդաց դպրոցներ, Աստուածահաճոյ շինուածներ (Богоугодныя заведенія), այլ եւ Օտարընկալ տուն մի (Страннопріимный домъ) Թարանովա-Բէլօզերովա կոչուած: Բաց յայսցանէ՝ մէկ շոգեշարժ ջրաղացք եւ մէկ պորփիւրի ու մարմարիոնի յղկարան կայ, որ վերջինս, — ինչպէս Պատմութեանս Առաջին Մասին 83 էջին մէջ տեսանք, — Պաւել Կրիւկով անունով Սիբերիոյ գլխաւոր հանքապետը բացաւ 1833 թուականի սկիզբները:

— Քաղաքին բնակիչքը վաճառականութեան եւ ըստ մեծի մասին նպարավաճառութեան կպարապին, որք եւ մեծամեծ գումարներու պտուղներ կյուղարկեն Ռուսաստանի ներքին գաւառները: Վաճառականութիւնը, ինչպէս շատ տեղ, նոյնպէս եւ Սիմֆերոպոլի մէջ Հայոց եւ Հրէից ձեռքն է: Թէպէտ եւ վերջերս Եւրոպացի վաճառականք ալ սկսան բազմանալ այնտեղ, սակայն Հայերն իրեանց չափաւորութեամբն

ու հեռատեսութեամբը միշտ իրենց շահը կվաստակէին: Նոքա իրենց վաստակովը ուրիշներէն շատ աւելի կարող էին հարստանալ, թէ որ Եւրոպացւոց տնաւեր նորասիրութեներէն (մօդայէն) որքան կարելի է աշխատէին հեռանալ:

Սիմֆերոպօլը Օդեսայէն 430 եւ Թէոդոսիայէն 104 փարսախ հեռաւորութիւն ունի: Քաղաքը երկու մաս կբաժանուի, մէկը հին, եւ միւսը՝ Նոր: Հին մասն կասուի Թաթարաց իշխանութեան ժամանակներէն մնացած առանձին շինութիւնները, որ մինչեւ ցայժմ արեւելեան ոճով է. ուստի եւ շատ մը ցեխոտ ու ծուռումուռ փողոցներ, խառն ու անյարմար վաճառանոցներ ու խանութներ կան իր մէջը: Սորա հին ու նշանաւոր շինութեանց մէջ երեւելի է Ագմէջիթ կոչուած ամենահին մզկիթը՝ բոլորովին քարաշէն ու բարձր մինարէիւ: Մզկթին վերայ Թաթարաց Մէնգլի-Գէրէյ խանին յիշատակարանը կայ գրուած, որ 365 տարի յառաջ, այսինքն 1499-ին մեծ գումար ծախելով՝ վերանորոգել ու գեղեցկացուցել է շինութիւնը: Սորա բակին մէջն է Թաթարաց մեդրեսէ (կրօնական դպրոցը), ուր մօլլայութեան ցանկացողքը կուսանին: Այս մզկթէն յետոյ նշանաւոր են հին մասին մէջ Հայոց եւ Յունաց եկեղեցիները, Թաթարաց ուրիշ երեք մզկիթներն ու հասարակաց կիսաւեր աղբիւրը: Վերջին ժամանակներս եղած շինութիւնները, մանաւանդ փողոցի վերայի տները՝ եւրոպական ձեւով սկսել են շինել, ուր եւ լցուած են վա-

ճառական Հրեաներով, եւ հետ զհետէ նոր շինուելիք տներն ալ եւրոպական ոճի կդարձընեն։

Իսկ ասկէց դէպի հիւսիսային արեւմուտք եղածը՝ Նոր մաս կկոչուի, որ իւր ուղղագիծ փողոցներովն ու եւրոպական ճարտարարուեստ շինութիւններովը՝ անհամեմատ կերպով կզանազանուի հին մասէն։ Սորա մէջը լայն հրապարակ մի կայ, ուր դատաստանատներն ու մեծաշէն մայր եկեղեցին կառուցուած են։

Քաղաքին գեղեցիկ շինութիւններէն մէկը կարելի համարել գաւառապետին պալատը, որ հասարակաց պարտիզին կից՝ անգղիական ճաշակով շինուած է, եւ որոյ երկայնութիւնը մինչեւ Սալղըր գետը կըձգուի։ Այս գետին եզերաց վերայ մրգեղէն ծառեր, եւ խաղողի որթեր տնկուած են։ Սալղըրէն զատ՝ քաղաքին մէջ բաւական քաղցրահամ ջրոյ աղբիւր մի, 4 լիճ եւ 500-ի չափ ջրհորներ կան։

— Այս յայտնի է որ Խրիմն Ռուսաց ձեռքն անցնելէն յետոյ արքեպիսկոպոսական աթոռ հաստատուեցաւ Հին Խրիմու մէջ, եւ այնտեղ մնաց մինչեւ 1800 թուականը, զկնի որոյ Կատարինասլաւ փոխադրեցին, եւ յետոյ մէկ նորը հաստատեցին Քերսոնի մէջ, որ մինչեւ 1860-ի սկիզբները Տաւրիան եւս նորա վիճակը կհամարուէր։ 1860 թուականի վերջերը նոր արքեպիսկոպոսական աթոռ հաստատեցին նաեւ Խրիմու Սիմֆերոպոլ քաղաքին մէջ, որոյ նախագահի գալէն յետոյ Ռուսաց եկեղեցական ուսումնարան մի բա-

ցուեցաւ Սիմֆերապոլի մէջ, ուր 65 տարին եկեղեցականք կդաստիարակուին: — Սիմֆերապոլ կբնակի նաեւ Թաթարաց Միւֆթին (դէնպետը):

— Սիմֆերապոլի մերձակայքն է Պետրովսկի անունով արուարձանը, որոյ մօտը Նէապոլիս քաղաքին հետքը նշմարել է Պ. Բլարամբերգ: Ստրաբոնի խօսքին նայելով՝ Սկիւթացւոց Սկիւղոս թագաւորը, Միհրդատ Եւպատորին ժամանակակից լինելով եւ նորա հետ դրեթէ միշտ պատերազմ ունենալով՝ շատ մը ամրոցներ շինեց իւր տէրութիւնը պաշտպանելու աղագաւ: Ի սոցանէ երեք գլխաւորները Պալակիոն (Παλάκιόν), Խաւոն (Χαῦον) եւ Նէապոլիս (Νεάπολις) կոչուածներն են, յորոց առաջինը Բալըքլաւան է, երկրորդը՝ Թէոդոսիոյ մերձակայքը՝ Օրուզ գիւղին մօտ եղած (այժմ անյայտ) բերդաքաղաքը. իսկ երրորդը՝ որ է Նէապոլիս, — ըստ հաւանական կարծեաց Պ. Բլարամբերգի, — հին Ագմէչիթի ամրոցն է, որ Թաթարները Քիրմենչիկ (փոքրիկ ամրոց) անուանել են իւրեանց իշխանութեան ժամանակներէն իվեր: Բայց թէ ինչ կերպով տիրեց Միհրդատ այն Սկիւթացւոց բերդաքաղաքներուն, գրաւոր յիշատակարան մի չտեսնելով մինչեւ ցայժմ, մեր կողմանէ բան չեմք յաւելցըներ, բացի Ստրաբոնի այն խօսքերը յիշելէն՝ որ «Դոն եւ Դնեպեր գետերուն մէջտեղերը բնակող Ռոքսոլանները, կասէ, 50 հազար մարդով օգնութեան գնացին Սկիւղոսի որդւոյ Պալակ թագաւորին, եւ Միհրդատայ Դիոփանտ անունով զօրավարէն ջարդուեցան, որ 60 հազար

ընտիր ու կարգաւորեալ պատերազմականներ ունէր իւր ձեռքին տակը » ։ — *Այս Հին բերդին աւերակներուն մէջ Պ. Բլարամբերգ քանի մի տաշած քարեր գտել է, որոց վերայ խորագրեր ու յունարէն արձանագրութիւններ եղած են ։ Ինոցանէ մէկը Սկիւթացւոց թագաւորին յիշատակութիւնը կանէ, որ ինքն (Բլարամբերգ) Սկիւղոսի անդրիին պատուանդանը գրուած քար համարելով՝ այսպէս արտագրել է .*

ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΣΚΙΛΟΥΡΟΣ

ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΜΕΓΑΛΟΣ . . .

ΤΟ Λ’ ΕΑΥΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΑΣ . . . .

Այսինքն, ԹԱԳԱՒՈՐ ՍԿԻՒՂՈՍ
ԹԱԳԱՒՈՐ ՄԵԾ
830-րդ (ամի) ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ԻՒՐՈՑ....

(Մնացածը չերցուած է) ։

Այս արձանագրութեան վերայ մարդու գլուխ կայ քանդակած, որ Պ. Բլարամբերգ՝ Սկիւղոս թագաւորի մեդալիոնին (*) *վերայ եղած գլխուն հետ բաղդատելով՝ նմանութիւն գտաւ կերպարանաց գծագրութեանցը մէջ, եւ այնուհետեւ հաստատ կերպով ասաց՝ որ այն արձանագրութեանց վերը քանդակուած*

(*) Սկիւղոսի ժամանակ կտրուած մեդալիոնը՝ Հին Օլվիոյ [3] աւերակներուն մէջը գտնուած է ։

գլուխները՝ Սկիւթացւոց Սկիւղոս թագաւորի եւ իւր Պալակ որդւոյն պատկերներն են ։ Բայց այն բաղդատութիւնը ճիշդ է թէ ոչ, ուրիշներուն կթողումք հետազօտել, եւ մեր կողմանէ այսքանս միայն կասեմք՝ թէ այն քարերուն ամէն մէկը (որ Օդեսսայի Հնութեանց Թանգարանին մէջ մինչեւ ցայժմ կպահուին) մէկ մէկ անգին յիշատակարաններ են Խրիմու պատմութեան համար ։

Բաց յայսցանէ՝ յիշեալ Սիմֆերոպօլի հին ամրոցի աւերակներուն տակ՝ կաւէ շինուած թակոյկ (կուժ) մի գտել է Բլարամբերգ, հին փողերով լեցուն, որոց մէջ հռովմայեցւոց մեդալիններ եղած են. հիները՝ Ներոն կայսեր ժամանակէն կորուած, որ Քրիստոսի 54-էն մինչեւ 68 թուականը թագաւորեց. իսկ նորերը՝ Մակրինոսի ժամանակէն, այսինքն 217 թուականէն ։ Այս փողերը տեսնելէն յետոյ՝ Պ. Բլարամբերգ, — ինչպէս կերեւի իւր խօսքերէն, — կմտածէ որ հռովմայեցւոց զօրք եղած են Տաւրիոյ մէջ՝ երրորդ դարուն վերջին կիսուն սկիզբները ։ Բայց որովհետեւ պատմութեանց մէջ (որքան յայտնի է մեզ) յիշատակութիւն չեմք տեսներ այն զօրաց վերայ, եւ Պ. Բլարամբերգի գիրքը տպուելէն, այսինքն 1831-էն մինչեւ ցայժմ նոր ուսումնական քննութեան մը չեմք հանդիպած այն կարծիքին վերայ, պէտք է ասեմք որ Բլարամբերգի մտածմունքը տակաւին հանելուկի պէս մնացած է ։

— 1834-ին Դիւբուա գաղղիացին եւս Խրիմ ճանա-

պարհորդեց, եւ շատ տեղ ուսումնական հետաքննութիւններ արաւ։ Յետոյ դիպմամբ Սիմֆերոպոլի հին ամրոցին աւերակները մտաւ, ուր քանի մի յիշատակաց արժանի հնութիւններ գտաւ մէկ հին գերեզմանի մէջ, այսինքն՝ հին բանալի մի, երկու տեսակ սաթ (янтарь), մէկը Բալթիկեան ծովեզերքէն բերած, եւ միւսը՝ Կովկասացւոց կողմերէն, այլ եւ Սկիւթացի կանանց մանեակ եւ ապարանջան մի, եւ այլն։

Այժմեան Սիմֆերոպոլէն վար՝ չորս վերստ հեռաւորութեամբ Սալղըր գետին ձախ եզերաց վերայ ուրիշ մանր հնութիւններ եւս գտաւ, Պ. Դիւբուա, զոր այս տեղ ծանր կհամարիմք յիշելը։

— Սիմֆերոպոլէն երկու ժամու չափ ճանապարհաւ հեռի է Թաթարաց ժամանակներէն անուանի Էսկի սարայ կոչուած պալատը, որոյ հաստակառոյց պարիսպները տակաւին ամբողջ մնացած են։ — Հին Խրիմու դրամանոցը վերջացնելէն յետոյ՝ այս պալատին մէջը կտրեցին Թաթարաց խաներն իւրեանց փողերը, որ վերջը այս տեղէն եւս Թէոդոսիա փոխադրեցին։ Զարմանալին այն է որ այս Էսկի սարայի դրամանոցին վերայ ամենեւին յիշատակութիւն չեն արած Խրիմու պատմիչները. եւ միայն Պ. Կեպպեն՝ իւր Крымскій Сборникъ գրքին 336 էջին մէջ «Էսկի սարայի աւերակները, կասէ, կերեւի թէ այն տեղն եղած դրամանոցին մնացորդներն են, որոյ խափանուելէն յետոյ՝ 1784 թուականի սկիզբները նորր ռի-

Նեցին Թէոդոսիոյ մէջ»։ Կլեման վաճառականն ալ (Nikolaus Ernst Kleemann) 1769-ին Խրիմ գալով եւ Բաղչէսարայի ստորագրութիւնն ու տեսարանացոյցը քաշելով՝ այսպէս կասէ. «Բաղչէսարայի պալատը տանող ճանապարհի աջ կողմին վերայ առանձին տուն մի կար, ուր դրամ կկտրէին»։ Բաղչէսարայի դրամները, որ յայտնի են Խ. Գ. Փրեն հնախոյզին՝ «Ամենէն հինը 1652 թուականին կտրուած է» կասէ։

Էսկի սարայի մօտը աւերակ եկեղեցի, եւ քանի մի գիւղօրայք կան, Սալղըր գետին աջ ու ձախ կողմերը շինուած։ Բիչ մի անդին՝ Եանըի Սալա եւ Ուզուն Այան գիւղօրայքը կերեւին, յորոց մէկ ժամ հեռաւորութեամբ վեր կմնայ Սալղըր գետին աղբիւրը, որ ապառաժին անյատակ խոռոչէն կբղխի, եւ որոյ քովը Յունաց եկեղեցի մի եղած է հին ժամանակները Այան (Ս. Յովհաննէս) անունով։

ԽՐԻՄՈՒ ՔԱՂԱՔՆԵՐԸ

Բ.

ԲԱՂՉԷՍԱՐԱՅ.

Բաղչէսարայի դիրքը. — Պալատին գլխաւոր դարպասները. — Արքայական զահին փոխադրութիւնը. — Գերեզմաննոցը եւ իւր մէջը թաղուած խաները ու թագուհիները. — Սէլիմ-Բէրէյի շինած մարմարիոնաշէն աղբիւրը. — Պալատին հանդիսարանն ու խորհրդարանը. — 1835-ին եղած վերանորոգութիւնը. — Տաճկաստանէն բերուած կանհ կարասիքը. — Խահուէ օդասի. — Դիվանխանէ. — Պ. Մուրավեօվի տուած քանի մի տեղեկութիւնները. — Խաներուն կանանոցը. — Գերեզմաննոցը. — Մարիամ Լեհացւոյն յիշատակարանը. — Դիլարա Վրացուհին եւ իւր մահարձանի արձանագրութիւնը. — Ռուսաց Աղեքսանդր Պուշկին բանաստեղծը, եւ իւր քերթուածոյն քանի մի տունը՛ հանդերձ հայերէն թարգմանութեամբ. — Բաղչէսարայի Հայոց թիւը, հին եւ նոր եկեղեցիներն ու ձեռագիր մատեաններուն հին յիշատակարանները. — Բաղչէսարայի ընդհանուր բնակչաց թիւը. — Այլ եւ այլ ազգաց եկեղեցիները, մզկիթներն ու դպրոցները. — Ջուֆութ գալէի ստորագրութիւնը. — Մայրում. — Էսկի եուրթ եւ Մանգուփ:

Բաղչէսարայը Խրիմու Թաթար խաներուն անուանի մայրաքաղաքն ու աթոռանիստն է: Սիմֆերոպոլէն 30 փարսախ հեռաւորութեամբ բարձրադիր ու նեղ հովտի մէջ շինուած է, որոյ մէջէն Չիւրուք սու գետը կանցնի եւ Բէօյիւք Խարասու կոչուած գետին մէջ կթափուի:

Քաղաքին մէջի գլխաւոր փողոցն անցնելէն վերջը (որոյ երկու կողմին վրայ Թաթար մանրավաճառաց աննշան խանութներ կան) յանկարծ դիմացդ մէկ

հին կամուրջ կտեսնես, եւ նորա ետեւը պալատին գլխաւոր դարպասները՝ ուր Ռուսաց Ինվալիդ կոչուած զինուորները պահպանութիւն կանեն: Դարպասէն ներս մտնելուդ պէս՝ ընդարձակ բակ (հայաթ) կերեւի դիմացդ, որ ոչ սակաւ հետաքրքրական է իւր նկարագրական տեսարանովը: Սորա աջ կողմին վերայ արեւելեան ոճով միայարկ ու անհաւասար տուներ կան շինուած՝ այլ եւ այլ մեծութեամբ, որոց ծայրի անկիւնները դէպի յառաջ եկած են. եւ ահա այս է Թաթար խաներուն հին բնակարանը: Իսկ ձախ կողմին վերայ մեծ մզկիթ մի կայ պալատին առաջեւը, եւ փոքր ինչ հեռաւորութեամբ գերեզմանոցը, ուր սփռուած են խաներուն շիրիմները: Բակին վարի կողմը գեղեցիկ շատրուան շինուած է մաւրիտանական ճաշակով, եւ սորա ետեւի պարսպէն անդին զանազան մրգեղինաց ծառեր ու խաղողի այգիներ տնկուած են: Քաղաքն այս այգիներէն ու պալատէն առել է իւր Բաղչէսարայ անունը:

Երբ Մէնգլի-Գէրէյ խանը՝ 1480 թուականին Գըրք եր անունով քաղաքէն (այսինքն այժմեան Ջուֆութ գալէէն) Բաղչէսարայ փոխադրեց թագաւորական գահը, այս պալատն ալ այն ժամանակը շինուեցաւ, որ իւր յաջորդները հետ զհետէ այնքան գեղեցկացուցին: Նոյն միջոցները շինուեցաւ նաեւ պալատին մօտի գերեզմանոցը, յորում 17 խաներ եւ 100-էն աւելի թագաւորական ազգատոհմէ սուլթաններ թաղուած են: Ուրիշ խաներուն դիերը Յունաստանի անապատ-

ներուն կամ Արշիպեղագոս կղզիներուն եզերաց վերայ թաղուած են։ «Բաղչէսարայի հանգստարանին մէջ շատ քիչ խաներ թաղուած են, կասէ Լա Մոտրէ ժամանակակից ճանապարհորդը։ Տաճկաց սուլթանը այնպէս մէկ մէկու ետեւէ կփոխէ զիրենք, որ Հռոդոս կղզին գրեթէ գերեզմաննոց դարձել է Խրիմու Թաթար խաներուն համար»։

Գերեզմանատունը երկու մասն բաժանուած է։ — Առաջնոյն մէջ առհասարակ խաները, մռզաները, միւֆթիներն ու մօլլաները թաղուած են, որոց գերեզմաններուն մէջ չորս հատը միայն քարաշէն են, մնացեալները փայտաշէն՝ կանաչ կերպասներով ծածկուած։ Իսկ երկրորդին մէջ թագուհիներուն ու թագաւորական ցեղէն մանկահասակ մեռնողներուն մարմինները թաղուած են։ Վերջնոյս դրան մօտը շինուած է Գէրիմ-Գէրէյ խանի քրիստոնեայ կնոջ մահարձանը, որ վարը (էջ 26) պատմած ենք ըստ արժանւոյն։

Վերոյիշեալ բակին ծայրը մէկ երկաթէ մեծ դուռ կայ, որոյ անցքը կամարաշէն է, եւ յորմէ անցանելէդ յետոյ՝ երկրորդ բակ մի եւս կտեսնես դիմացդ, ուր խնդրատուքն ու աղաչաւորները կհաւաքուէին խանին ներկայանալու։ Սորա չորս կողմէն ալ տուներ շինուած են. Ձախակողմեան որմին մէջ մեծ դուռ մի կայ ոսկենկար, որոյ ճակատին վրայ ոսկի տառերով գրուած արձանագրութիւն կայ թաթարերէն, յիշատակ Հաճի-Գէրէյ եւ Մէնգլի-Գէրէյ խաներուն։

Այս դռնէն դէպի խանին պալատը հանող ճանապարհին վրայ՝ երկու գեղեցիկ աղբիւրներ կան ։ Ի սոցանէ մէկը, — ինչպէս յայտնի է վրայի յիշատակարանէն, — Սէլիմ-Քէրէյ խանը շինել տուած է իր Մէքքէէն վերադառնալէն վերջը, որ ոսկեզօծ ու մարմարիոնաշէն է ։

Աղբիւրէն փոքր ինչ հեռաւորութեամբ մեծ դահլիճ կամ հանդիսարան մի շինուած է, որ իւր երեք կողմէն եւս ծաղկոցին վրայ կնայի ։ Սորա յատակը մարմարիոնէ մեծահատոր քարերով զարդարուած՝ ու մէջ տեղը բազմացայտ շատրուան մի կառուցած է ։ Հանդիսարանի կողմնական դռնէն ճանապարհ շինուած է ծաղկոց մտնելու, որոյ չորս կողմէն ճեմելու տեղեր կան՝ զանազան բոյսերով զարդարուած. իսկ վարի դաւթին պատերուն մէջ ուրիշ մարմարիոնէ աղբիւրներ շինուած են, ուսկից 15 տեղերէ ջուրեր կվազէին ։ Այս աղբիւրներուն առաջեւը մասնաւոր նստարան շինուած է, ուր խանը բազմելով կըզուարճանար ։ Հանդիսարանէն յետոյ մեծաշէն խորհրդարանը կտեսնես, որոյ վերնատունը վանդակաւոր է, եւ ուր խանը կնստէր առանց մէկու երեւնալու, եւ խորհրդականաց դատողութիւններն ու եզրակացութիւնները կլսէր ։

Խորհրդարանին մօտը մեծ սանդուխ մի կայ, որով պալատին վերի դստիկոնը կերթացուի ։ Այս տեղ առաջին անգամ՝ խանին բարձր ու ընդարձակ սրահը կտեսնես, որ 25 մեծ լուսամուտներ ունի ։ Սորա

շինուածքը որ ժամանակին հնութենէն աւերուելով քանդուելու երկիւղ ունէր, 1835-ին տէրութեան (Ռուսաց) ծախքովը մեծ ճարտարութեամբ վերանորոգուեցաւ, ոչ միայն պատերը՝ դռներն ու պատուհանները, այլ եւ պալատին մէջի կահ կարասիքը, որ բացի Կատարինէ Բ-ին համար պատրաստուած սենեակներէն՝ բոլորովին արեւելեան ոճով են: Պատերուն վերայի նկարած թղթերը (обои), բազմոցներն (диваны) ու գորգերը՝ (ковры) դիտմամբ Կոստանդնուպոլսէն բերել տուեր, որ ըստ ամենայնի Թաթարաց ձեւով լինի: Յետոյ դարձեալ ընդարձակ ու քառակուսի դահլիճ կտեսնես, որ վարի դստիկոնին մէջ եղածէն շատ աւելի պայծառ ու փառաւոր է, եւ 5 դռներ ու շատ պատուհաններ ունի: Երբ խանը խորհրդականներն իւր մօտը հրաւիրէր որ եւ իցէ դիպուածով, այս դահլիճին մէջ կընդունէր զնոսա: Այս խորհրդարանէն անդին՝ ոսկեզօծ ու գեղազուարճ սենեակ մի կայ, որ խահուէ օդասի կասուի, եւ այստեղը կնստէր խանը իւր խանումներուն հետ սուրճ խմելու: Իսկ այս սենեակէն յետոյ երկու դահլիճներ եւս կտեսնես, ուր խանին վերաբերեալ գլխաւոր գործերը կպահուէր, եւ դիվանխանէ կասէին: Այս երկու դահլիճներուն մէջ օթագայեցաւ 1787 թուականի ապրիլի 19-ին Ռուսաց Կատարինէ Բ Կայսրուհին՝ իւր Հարաւային Ռուսիոյ այցելութեան եկած ժամանակը:

Գ. Մուրավեօվ իւր ճանապարհորդութեան մէջ

հետագայ տեղեկութիւնները կուտայ Բաղչէսարայի պալատին վրայ.

«Երկար փողոցէ մը անցնելէս վերջը Թաթար խաներուն պալատը հասայ, որ քաղաքին արեւելեան ծայրը շինուած է։ Արեւը վաղուց արդէն լեռներուն տակը ծածկուեր էր, եւ հետ զհետէ մթնելու վրայ էր՝ երբ ես պալատին առաջին բակը մտի։ Մութն ամենեւին արգելք չեղաւ ինծի նորա այլ եւ այլ տեղերը նայելու. վասն զի որքան քիչ սկսան երեւիլ դիտելու առարկաներս, այնքան շատով նկարագրեցան իմ հայեցողութեանս առաջեւ։

. . . «Այս բակին ձախակողմը մզկիթ շինուած է. իսկ աջ կողմը՝ պալատը, որ անհաւասար բարձրութեամբ շինութենէ կբաղկանայ։ Այս տներուն վարի դարպասէն կերթացուի ներքին բակը, ուր իսկոյն ձախ ձեռքիդ վրայ երկաթէ դռներ կտեսնես, արաբական ոճով նկարած, եւ որոյ վրայ երկու գըլխանի արծիւ գրուած է՝ Օսմանեան կիսամաշ լուսնոյ տեղը։

. . . «Եւ որպէս զի մէկ բան ալ չմոռանամք ասելու այս ներքին շինութեան բովանդակութենէն, պէտք է յիշեմք նորա լայն գաւիթը, որ ուղիղ դէպի խաներու աղօթատունը կտանի, եւ որոյ դռներուն վերայ այսպէս գրուած է.

«Սելամեթ-Գերեյ խան,

Որդի Հաճի-Սելիմ-Գերեյ խանի»։

«Այս գաւթին միւս դուռը, որ դէպի ձախ կողմ-կընկնի, մեծ դահլիճը կտանէ: ... Իսկ երրորդ դու-ռը՝ խանի դիվանը կհանէ զքեզ, այսինքն այն սենեակը կերթաս, ուր արքունի խորհրդականքը կժողովուէին: ... Վերին յարկի գլխաւոր դահլիճները՝ երեք կող-մէն ալ պատուհաններ ունին: Ուրիշ ճանապարհ չկայ այնտեղ մտնելու, բացի մէկ կողմնակի անյայտ դռնէն, որոյ պատերուն մէջը պահարաններ կան, նոյնպէս անյայտ: Գլխաւոր դահլիճներուն դիմացի պատերը մինչեւ իւրեանց առիքը ապակիներով շի-նուած են, որոց մէջ քանի մի բաներ կան նկարած, այսինքն այլ եւ այլ ամաններ պտուղներով ու ծա-ղիկներով լեցուն, կամ թէ ծառեր՝ զանազան թըռ-չուններ թառած: Առիքներն եւս նոյնպէս զանազան ատաղձագործական քանդակներով զարդարուած են, որոց վերայ սաստիկ կարմիր ներկ քսուած է: ... Արեւու ճառագայթներն եւս ներս չթափանցելու համար, փեղկերէն զատ՝ պատուհաններուն մէջ շատ մը գոյնզգոյն ապակիներ դրուած են:

... «Թէ որ այս բոլոր նկարագրութենէն յետոյ՝ դու երեւակայես քեզի այն բարձերը, որ երբեմն բանուած էին մետաքսէ թելերով եւ որ յատակին չորս կողմը շարուած են, անշուշտ գաղափար մի կունենաս պալատին ամենագեղեցիկ դահլճին վերայ, բացի երեք չորս սենեակներէն որ եւրոպական ոճով վերանորոգուած են մասնաւորապէս Կատարինէ Բ Կայսրուհւոյն համար, յորում բարձր բազմոցներ,

սեղաններ ու աթոռներ դրուած են ։ Խանին դահլճին մէջը բոլորշի եւ ցած սեղան մի դրուած է որ ամենէն աւելի զարմանալու նիւթ է մեզ՝ մկրտուածներուս համար, վասն զի ամենայն տեղ, ուր Ղուրանը կքարոզուի, նորա հաւատացողքը սեղանի տեղ՝ այն ցած ու կլոր աթոռը կգործածեն, որոյ վերայ պղնձէ կամ արծաթէ մեծ սկուտղ (ПОДНОСЪ) մի կդնեն, եւ յատակին վերայ ծալապատիկ նստելով՝ կերակուր եւ սովորաբար փլաւ կուտեն անկէց ։

«Այս շինութեան մէկ կողմն էր խաներուն կանանոցը (harem), ուր խանէն իզատ՝ ոչ ոք կհամարձակէր մտնելու, եւ այն պատճառաւ է որ մէկ դուռ միայն շինուած է խանին դահլճէն այնտեղն երթալու ։ Այս մասը ամենէն աւելի քանդուելու վերայ է ։ Նորա զանազան սենեակները, որոց մէջ երբեմն խանի սիրոյն ակամայ զոհեր կլինէին, այժմ աւերուելու տխուր տեսարան մի կներկայացընեն՝ իւրեանց թափթփած առիքներովն ու կոտրտուած յատակներովը ։ . . . Կանանոցին ծայրը մեծ բակին վերայ վեցանկիւնի ու ապակիներով պատած նստարան մի շինուած է, յորում խանի կանայքը կնստէին ուրիշ տեղերէ եկող դեսպաններուն նայելու, եւ կամ բակին մէջը շատ անգամ եղած ըմբշամարտութիւնները տեսնելու ։

. . . «Սակայն ժամ է թողուլ այս սիրտ մաշեցընող յիշատակարանները, եւ ելնել փոքր ինչ շունչ առնուլ մաքուր օդոյ մէջ ։ . . . Բակէն դուրս մզկիթին

ետեւն է Գէրէյներուն գերեզմաննոցը, որոց գլխերը սպիտակ մարմարիոնէ չիրիմներու տակ կհանգչին։ Այս տեղ թաղուած են Մէնգլի-Գէրէյն ու իւր հայ-րը (Հաճի-Գէրէյ), որ Խրիմու թագաւորութեան հիմքը հաստատեցին։ — Բոլոր յիշատակարաններն ալ արձանագրութիւններ ունին։

«Այս յաւիտենական ննջարանէն դուրս գալէս յառաջ, ես քեզի գեղեցիկ շինուած մի ցուցանեմ, որոյ գլուխը կլոր գմբէթով ծածկուած է. եւ ահա այս է մահարձան Մարիամ վրացուհւոյն (*), որ կին եղած էր Գէրիմ-Գէրէյի։ Այս նոր դիցուհին իւր հրաշալի գեղեցկութեամբը՝ հրաման կանէր այն խա-նին, որոյ այստեղ ամենեքեան կխոնարհէին. բայց ոչ երկար ժամանակ. վասն զի այն դրախտածա-ղիկը իւր կենաց ամենալաւ առաւօտը թառամեցաւ, եւ Գէրիմ-Գէրէյը շատ տխրութեամբ կանգնեց իւր սիրելւոյն յիշատակարանը, որ ամէն օր երթայ լայ, մինչեւ նորա անմոռաց սէրը մոռանայ։ Ես եւս ու-զեցի երթալ համբուրել այն գեղեցկին գերեզմանը, բայց մեղք որ ճանապարհ չկար այնտեղ մանելու,

---

(*) Պ. Մուրավեօվ կերեւի թէ այստեղ սխալուած է. վասն զի իւր տե-սած մահարձանը ոչ թէ վրացուհի Դիլարայինն է (որ ինքը սխալմամբ Մարիամ կանուանէ), այլ լեհացի Մարիամինը. եւ այն պատճառաւ է որ իւր ստորագրութեան վերջին տողերուն մէջ կզարմանայ Բաղչէ-սարայի բնակչաց վրայ որ առհասարակ լեհացի է ասել ու պնդել են իւրեանց խօսքին ճշդութեանը [4] :

վամն զի դուռը բոլորովին փակուած էր եռեւէն քարերով»․ եւ այլն։

Կասեն թէ այս Մարիամին համար՝ քրիստոնէական մատուռ մի շինել տուել էր Քէրիմ-Քէրէյ խւր Բաղչէսարայի մեծ պալատին մէջ, որոյ վերայ յիշատակութիւն չեմք տեսներ պատմութեանց մէջ։ Պալատէն անդին եղած արքունական պարտիզին մէկ բարձր տեղւոյն վերայ՝ փոքրիկ մահարձան մի կայ գմբէթայարկ, որոյ վերայ ոսկէ գնտակ մի դրուած է։ Անտեղ եւս քրիստոնեայ կնոջ մարմին թաղուած է, որ նոյնպէս կին եղած էր Քէրիմ-Քէրէյի։ Եւ ահա սա էր որ ազգաւ Վրացի եղած է Դիլյարա անունով, զոր ճանապարհորդներէն շատերը՝ Մարիամ Պոտոցկայա լեհացւոյն հետ շփոթելով՝ ճշգութեանը վերայ կըրհակաճառեն մինչեւ ցայժմ։ Մարիամու մահարձանին վերայ խւր կիսաւեր անունէն զատ՝ ուրիշ բան չկայ․ եւ թէպէտ յայտնի չէ քանի ամաց հասակին մեռնիլը, բայց այսքանս լաւ գիտեմք՝ որ Քէրիմ-Քէրէյէն երեք տարի յառաջ, այսինքն 1761 թուականին մեռաւ։ Իսկ Դիլարայի գերեզմանի դռներուն վերայ

,, ԱՍՏ ԱՄՓՈՓԻ ՄԱՐՄԻՆ ԴԻԼԱՐԱՅԻ ‘‘

գրուած է թաթարերէն։ — Քէրիմ-Քէրէյն եւս 1764 թուականին մեռաւ՝ Սիւոպոլս անունով յոյն բժշկէն թունաւորուելով։

1822-ին երբ Ռուսաց մեծանուն բանաստեղծ Ա. Պուշկինը Բաղչէսարայ եկաւ, իւր բանաստեղծական

տողերուն մէջ չմոռացաւ քանի մի տող եւս Մարիամ լեհացւոյն յիշատակին նուիրել, զոր մեք նորա Գ-րդ հատորոյ 21 էջէն օրինակելով՝ այս տեղս կդնեմք հանդերձ հայերէն թարգմանութեամբ.

« Опустошивъ огнемъ войны
Кавказу близкія страны
И села мирныя Россіи,
Въ Тавриду возвратился ханъ,

« И въ память горестной Маріи
Воздвигнулъ мраморный фонтанъ.
Надъ нимъ крестомъ осѣнена
Магометанская луна . . . .

« Есть надпись; ѣдкими годами
Еще не сгладилась она.
За чудными ея чертами
Журчитъ во мраморѣ вода,

« И каплетъ хладными слезами,
Не умолкая никогда.
Такъ плачетъ мать во дни печали
О сынѣ падшемъ на войнѣ.

« Младыя дѣвы въ той странѣ
Преданье старины узнали,
И мрачный памятникъ онѣ
Фонтаномъ слезъ именовали . . »

Այսինքն,

Պատերազմի կըրակով
Աւրեց Կովկաս, Ռուսիա,
Դարձաւ խանըն քաջաղով
Դէպ յիւր երկիր Տաւրիա։

Նա Մարեմայ յիշատակ
Կանգնեաց պաղբիւր գովանի,
Եւ Խաչէն վեր իպըսակ
Եդ ըզլուսին հովանի։ . . .

Գիր ճակատուն դառն ամօք
Դեռ պահպանեն զիւր անուն,
Ոյր սէր անուշ ջուր ամօք
Խոխոջէ միշտ ըզգայուն։

Եւ միշտ սառն իւր կաթիլ
Թափէ՝ հանդոյն մօրըն այն,
Որ յողբ որդւոյն մարտախիլ
Ոռոգէ զայտս ձեռնունայն։

Օրիորդք անդ անմեկին
Լըւան գաղտնիք օտարին,
Եւ զանուն յիշատակին
Արտասուաց աղբիւր գըրին։ . . .

— Թաթարաց իշխանութեան ժամանակ՝ 300 *տուն Հայք կընակէին Բաղչէսարայի մէջ։ Իւրեանց թաղը քաղաքին հիւսիսային կողմի երկու ժայռաւոր լերանց ձորամիջին էր, ուր շատ մը ներքնատունք եւ շաե-*

մարանք փորուած են յիշեալ լերանց ապառաժնե- րէն, եւ այժմ բոլորովին աւերակ են։ Այս ձորին մէջն էր իւրեանց քառակուսի գմբէթաւոր եկեղեցին՝ Ս. Աստուածածին անուամբ, որ 40 քայլ երկայնու- թիւն եւ կիսով չափ լայնութիւն ունի։ Վերի ծած- կըն ու ապառաժին մէջ փորուած խորանը (որ Հայ- աստանեայցս Լուսաւորչի պանծալի անուանը նուի- րուած էր) կործանուած են, եւ խորանին ժայռը ճանապարհին վերայ ընկած է։ Յատակն եւս նոյն ժայռէն է, որ մեծ աշխատանօք տաշել ու հաւասա- րացուցել են։ Եկեղեցւոյն աւերակ պատերուն վերայ տեղ տեղ խաչեր կան քանդակուած, որ մինչեւ ցայ- ժըմ կերեւին։ — Այժմեան Հայոց քաղաքէն եկեղե- ցին եւս Ս. Աստուածածնի ամենօրհնեալ անուանը նուիրուած է. եւ ժողովրդոց սակաւութեանը պատ- ճառաւ մասնաւոր քահանայ չլինելով՝ Սիմֆերապօլի քահանայն կերթայ երբեմն երբեմն զՔրիստոս կպա- տարագէ։

Սիմֆերապօլի եկեղեցւոյն մէջ կպահուի Բաղչէ- սարայի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյն հին ձեռագիր Յայսմաւուրքը, որոյ վերջը գրուած յիշատակարանը այսպէս է. «Արդ գրեցաւ ի թուականիս ՌՀԹ (1079) ա- «մին. ի Ծննդեան (Քրիստոսի) ՌՈԼԲ (1632) յաշխարհն «Հոնաց ի թագաւորանիստ գիւղաքաղաքիս, որ այժմ «Բաղչէսարայ ասի, ի վիմապատ ձորամիջիս ընդ հո- «վանեաւ Սուրբ Աստուածածնի, որ է եկեղեցի ա- «ռանց հիման»։

Բաց յայսմանէ՝ բոլորդիր ճաշոց եւս մնացած է, որոյ յիշատակարանը հետագայ կերպով գրուած է.
«Գրեցաւ ի թվ. ՌՃԼԹ, ձեռամբ Սարգիս երիցու . . .
«յաշխարհն Հոնաց, որ կոչի Ղրիմ, ի մեծի արքայա-
«նիստ քաղաքիս Բաղչասարայու եւ ի թագաւորու-
«թեանն Սէլիմ-Գէրէյին, ընդ հովանեաւ սուրբ Լու-
«սաւորչի (*), եւ ի բազմածաղով բարունակեալ եւ
«շրջապատեալ սրբոց խորանացն. եւ ի Կաթուղիկո-
«սութեան Տեառն Եղիազարու, եւ Առաջնորդութեան
«այսմ նահանգի Տէր . . . նայ արհիեպիսկոպոսի. եւ
«որդիացելոյն իւր Յակոբ երջանկի, որ այժմ կայ
«ի Սուրխաթ (Հին Խրիմ) ի վանս Սուրբ Նշանի»:

Բաղչէսարայի բնակիչները Թաթարք, Հայք, Գարայիմ-Հրեայք, Բօշայք եւ սակաւաթիւ Ռուսներ են, որ ընդ ամենայն 11,000 հոգի կհաշուին: Արդի Հայոց թիւը, Նախիջեւանի եւ Բեսսարաբիոյ Վիճակային Ատենէն 1863-ին հրատարակուած Թեմական Տեղեկութեանցը նայելով՝ 25 հոգի կհաշուին: Երկու եկեղեցիներ կան Ռուսաց, եւ մէկ հատ ալ Յունաց: Գարայիմներու աղօթատուն, Հրէից ժողովարան եւ 22-ի չափ Թաթարաց մեծ ու փոքր մզկիթներ կան: Տեղւոյս ժողովրդական դպրոցը, որ շինուած է Թաթար տղայոց ռուսերէն լեզու սորվեցնելու համար, 1812-ին բացուած է: Թաթարաց մէդրէսէն (կրօնական դպրո-

(*) Բաղչէսարայի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյն Աւագ խորանը Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի անուամբ լինելով, ոմանք Լուսաւորիչ կոչել են նաեւ եկեղեցին:

ցըն) եւս, որ հին ժամանակներէն իվեր շինուած է, մինչեւ ցայժմ մէջը մոլլայութեան պատրաստուող աշակերտներ կկարդան: Քանի մի տարի յառաջ Բաղչէսարայի մէջ բնակող մոլլաներուն թիւը 240-ի կհասնէր, որ Թաթարաց գաղթականութենէն յետոյ 56 հատ միայն մնացին:

Թաթարաց գաղթականութենէն յառաջ քաղաքին բնակչաց թիւը 12,600 հոգի էր, որ այժմ 11 հազարի չափ միայն մնացել են: Այս քանակութիւնը ձեւացնողները գլխաւորապէս Թաթարներն ու Գարայիմներն են, եւ մասնաւորապէս Ռուսները, Հայերն ու Յոյները, որ առաջնոց հետ բաղդատելով՝ շատ սակաւաթիւ են: Տներն ըստ մեծի մասին այգիներու մէջ շինուած են, ուր երթալու ժամանակ ուրիշ տեղէ չես կարող մտնել, բացի այգւոյն մէջի ոտնաչափ ճանապարհներէն. իսկ փողոցի վերայ եղած տձեւ ու ցած տները, ամէնն ալ առանց պատուհաններու շինուած են:

Բաղչէսարայը աւելի բազմամարդ էր 1774-էն յառաջ, զկնի որոյ երբ Քիւչիւք Գայնարջեան պատերազմին մէջ հաշտութիւն խօսուելով՝ Խրիմ ինքնագլուխ խանի երկիր հրատարակուեցաւ, եւ երբ Թաթար խաները փոխանակ իւրեանց հպատակներն աւելի սիրով կառավարելու՝ սկսան սաստկապէս նեղել, սոքա հարկադրեցան 1779-ին խնդրագիր տալ Կատարինէ Բ կայսրուհւոյն՝ Ռուսաց երկիրը փոխադրուելու, եւ բազմութեամբ ելին Հարաւային Ռու-

սիոյ այլ եւ այլ կողմերը փոխադրուեցան, Բաղչէսարայը գրեթէ դատարկացաւ։ Այն նշանաւոր գաղթականութենէն [5] յետոյ թէպէտեւ մտքերը դրած էին խանի խորհրդականները համազգի նոր գաղթականք հրաւիրել հին այլազգի բնակչաց տեղը, բայց Ռուսաց վերահաս պատերազմը ժամանակ չտուաւ երկար մտածելու. որով եւ քանի գնաց՝ Բաղչէսարայը հետ զհետէ անշքացաւ։

Ջուրի կողմանէ Խրիմու գետ չունեցող քաղաքներէն ամենաառատը կհամարուէր Բաղչէսարայը, եւ Թաթարաց իշխանութեան ժամանակ 65 աղբիւր կըբղխէր քաղաքին այլ եւ այլ տեղերէն։ Թէպէտ այն աղբիւրներուն շինութիւնները մինչեւ ցայժմ եւս անվնաս մնացած են, սակայն ճանապարհները չըմաքրուելուն պատճառաւ՝ ըստ մեծի մասին աւերուած ու պակասած են ջրերը։

— Բաղչէսարայի արեւելեան կողմը կընկնի Ջուփութ գալէ անունով Գարայիմ-Հրէից բերդաքաղաքը, որ Խրիմու հին ամրոցներէն մէկը կհամարուի։ Թէ ո՛ր դարուն հիմնուած է այս քաղաքը, ո՛չ մէկ տեղ յիշատակութիւն չկայ. յայտնի չէ նաեւ նորա շըրջակայ պարիսպներուն շինութեան ժամանակը։ Իւր հնութեանը իբրեւ անհերքելի ապացոյց՝ Յովսափաթու ձորին [6] մէջ եղած հին գերեզմանաքարն է, որ Հրէից 5009 թուականին, այսինքն Քրիստոսի 1249-ին գրուած է։ Եթէ Պ. Թունման կկարծէ որ

այժմեան Չուֆուլժ գալէն՝ 576 Թուականին շինուած Յուլլա անունով քաղաքն եղած պիտի լինի, շատ հաւանական կերեւէր թէ որ ապացոյց մի բերէր իւր ասուլժեանը։ Բայց որովհետեւ արեւելեան եւ արեւմտեան ճանապարհորդներուն գրուածոցը մէջ ժԳ-էն մինչեւ ժէ դարը՝ Քերքրի, Գըրք էլ, Գըրքուա, եւ ուրիշ սոյնանման անուններ տրուած կտեսնեմք, հարկ կլինի որ այն մատենագրաց խօսքերն եւս մէջ բերելով՝ հաւանական անունը գտնեմք։

Եւ նախ՝ Աբուլֆէդա արաբացի մեծանուն պատմագիրն ու աշխարհագիրը, որ չորեքտասաներորդ դարու առաջին կիսուն, այսինքն 1321 Թուականին գրեց իւր ճանապարհորդութիւնը, Քերքրի կանուանէ Չուֆուլժ գալէն։

Յետոյ Մինիքեցի Յ. Շիլթբերգեր՝ իւր գրուածոցը մէջ՝ Գըրք եէրի կկոչէ Չուֆուլժ գալէին անունը։ Յետոյ Շլեօցեր, որ 1396 Թուականին Լիտովացւոց Վիտովթա անունով մեծ իշխանին պատերազմական պատմութիւնը գրեց, «Վիտովտայի յաղարկած Օրդէրա զօրավարը, կասէ, Դոն գետին մերձակայքը Ջարդեց իւր դիմադրող խանին, որոյ զօրքը Խրիմեցիք, Գըրքելցիք եւ Մոնղոլացիք (?) էին»։

Բայց թէ Գըրքէլցի Թաթարները իրօք Չուֆուլժգալեցիք էին, այս արդէն յայտնի է Թունմանի այն խօսքերէն որ կասէ՝ թէ «Լեհաց մատենագիրները Գըրք էլ կոչել են այժմեան Չուֆուլժ գալէին անունը»։ Kirkiel գրուած է նաեւ Պ. Կրուզէի (Chr. Kruse, † 1827)

պատմական ատլասին մէջ։ Բայց յայսցանէ՝ Թունման կհաստատէ որ Գըրք էլը գլխաւոր աթոռանիստ էր Խրիմու խաներուն։

Հնդետասաներորդ դարուն Թաթարներ բնակել են Ձուֆութ գալէի մէջ, ինչպէս որ յայտնի է Նանիկա-ջան խանումի յիշատակարանէն, որ 841 (*) Թուականի Ռամազանի օրերը մեռաւ։ Սա Թոգթամըշ խանին դուստրը լինելով, իպատիւ Թագաւորական ցեղին՝ մահարձան կանգնել են բերդին մէջտեղը, որ մինչեւ ցայժմ եւս մնացած է, Թէեւ քանի մի տեղերէն վնասուած։

Յովսափաթ Բարբարօ անունով Վենետիկեցի ԺԵ դարու ճանապարհորդը՝ Քերկիարդէ (Cherkiarde) կանուանէ Ձուֆութ գալէ բերդաքաղաքը, եւ բացայայտութեան համար կշարայարէ՝ Թէ «քառասուն տեղ» (quaranta luoghi) կնշանակէ [8]։ Յետոյ կասէ Թէ «Մէնգլի-Քէրէյը քաջութեամբ առաւ այն քաղաքը, եւ սպաննել տուաւ այնտեղի Eminachbi (էմինէֆ-բէյ) իշխանին, որ մինչեւ իւր Խրիմ վերադառնալը [9] տէր կհամարուէր այն տեղին» [10]։

1474-ին Ամբրոսիոս Կոնտարինի անունով Վենետիկեցւոց հասարակապետութեան դեսպանը, որ Պարսից Ուզուն Հասան Թագաւորին երթալու ժամանակը՝ Լիտովացւոց դեսպանին հետ մէկտեղ Կիեվ քաղաքէն Խրիմ եկաւ, «Թաթարաց խանին ներկայանալու գնացի, կասէ, որ Գըրֆ եօր անունով բերդին մէջը կբնակէր»։

(*) Այսինքն Քրիստոսի 1437 թուականին։

1480-ին, այսինքն Գենուացւոց իշխանութեան վերջանալէն յետոյ եւս Մէնգլի-Գէրէյ խանը Զուֆութ գալէի մէջ եղած է, ինչպէս որ յիշեալ տարւոյն Հոկտեմբերի 15-ին գրած՝ Լեհաց թագաւոր եւ Լիտուայցւոց մեծ իշխան Կազիմիր Բ-ին հետ ունեցած դաշնաթղթէն կերեւի, յորում քաղաքին անունը Գըրք եկրի եւ Գըրք եկր գրուած է [11]: Յետոյ 1486-ին դարձեալ կտեսնեմք նոյն Մէնգլի-Գէրէյը Զուֆութ գալէի մէջ, ուր ամրացել էր Գըփչագաց Ահմէտ խանի որդւոց յարձակմունքէն, որք քիչ մնաց Տաւրիոյ ներսի քաղաքներուն մէջ պիտի դերէին զինքը [12]:

Զուֆութ գալէի բնակչաց խօսքերուն նայելով, «Կոստանդնուպօլսէն Գարայիմ ռաբբի մի եկաւ, կասեն, իւրեանց 5256 թուականին (1495) Խողկիա Ապոն-դոպօլ անունով, որ կգրէ թէ իւր Աբրահամ Բալի եղբօր Խրիմ եղած ժամանակը՝ Գարայիմներու նշանաւոր բազմութիւն տեսել է Կաֆայի եւ (Զուֆութ) Գալէի մէջ»:

Ռուսաց Կարամզին մեծ պատմագիրն եւս իւր Исторія Государства Россійскаго (Պատմութիւն Կայսերութեան Ռուսաց) վերնագրով գրքին մէջ՝ երկու անգամ խօսք արած է Զուֆութ գալէի վրայ. մէկը 1524 թուականին Իսլամ եւ Սաադէթ Գէրէյներու պատմութեանը մէջ [13]. իսկ միւսը Իսլամ եւ Սահիպ-Գէրէյներու մէջ եղած կռիւներուն համար [14], որ երկու տեղն ալ Քիրքոր կանուանէ բերդաքաղաքը:

Պ. Բրոնեվսկին որ այնքան մանրամասնաբար խօ-

սած է Խրիմու վերայ եւ իւր գրքին մէջ նոր գլուխ սկսած է Բաղչէսարայի ստորագրութեանը համար, շատ զարմանք է որ ամենեւին բան չէ գրած Չուֆութ գալէին վերայ։ Սա Բաղչէսարայը Baccasaraium կոչելով՝ կյիշէ նաեւ Չուֆութ գալէի ճանապարհին վերայ եղած Սալաչիկ տեղը, որ Ռուսաց հին Չրագրութեան (Իգրոգրաֆիային) մէջ (էջ 16) Սօլօնչուկ գրուած է. սակայն Սօլօնչուկը յիշելէն յետոյ եւս՝ դարձեալ յիշատակութիւն չէ արած Չուֆութ գալէ բերդաքաղաքին վերայ։

Լիտովացի Միխայէլ մատենագիրը՝ որ ոմանք Միխալօնուս կոչած են, եւ ԺԶ դարուն վերջերն ու ԺԷին սկիզբները ճանապարհորդած է Խրիմու կողմերը, Չուֆութ գալէի համար թէպէտեւ բան չգրեր, բայց «Վաք (Թերեւս Չուրուք սու) գետին վերայ եղած քաղաքը (Բաղչէսարայ), կասէ, հիմնուած է քարասուն եղբարց ձեռքով». իսկ Պարոն Վիտսէն՝ «Բաղչէսարային մօտիկ լեռան վերայ փոքրիկ բերդաքաղաք մի կայ, կասէ, յորում Չուֆութներ կբնակին եւ Siaput Cabasse (այսինքն՝ Չուֆութ գալէսի) կկոչուի [15]։

Այս տեղեկութիւններուն նայելով՝ երկու ազգաց բառերէ ծագած կկարծեմք Չուֆութ գալէին նախկին անունը. այսինքն առաջինը Տաճկաց Գըրք էլ (քառասուն ժողովուրդ) բառերէն, որ գուցէ քառասուն մարդկանց ընկերութիւն ամրանալով այն տեղը՝ Գըրք էլ ասած լինին Թաթարները. կարծիքիս ապացոյց

կարելի է համարել Աբուլֆէդայի քառասուն ընկերաց պատմութիւնը որ «Քէրքրի մէջ կենակէին» կասէ[16]: — Նոյնը կհաստատեն Զուֆութ գալէի ծեր Գարայիմները, ասելով՝ թէ իւրեանց 4019 թուականին (Քրիստոսի 259-ին) Հրէաստանէն 40 Գարայիմներ եկին Տաւրիա, եւ ընկերութիւն հաստատեցին Գալէի մէջ (*)։ Բայց այս խօսքին ամենեւին ապացոյց չունին, ու «Այնպէս լսել եմք, կասեն, մեր պապերէն»։ Իսկ երկրորդը՝ Յունաց Κίρχος կամ Κρίκος բառերէն, որ կլոր բան կամ շրջապաս կնշանակէ, թերեւս ամրացին պատճառաւ տրուած անուն[17]:

— Զուֆութ գալէ բերդը բարձրագոյն ու ապառաժուտ լեռան վերայ շինուած է, որոյ գլուխը հարթ եւ տեղն անմատչելի է։ Այս փոքրիկ բերդաքաղաքին երկու ծայրն ալ երկաթէ դարպասներ շինուած են, որ գիշերները փակ կլինին միշտ։

Երկու աղօթատունք կան եւ մէկ ժողովրդական դպրոց, յորում Հրէից եւ Ռուսաց լեզուներ կուսուցանեն։ Իւրեանց խօսակցութիւնը թաթարերէն է, իսկ գրուածքը՝ եբրայեցերէն, ինչպէս տեսանք Պատմութեանս Ա. Մասին ժ-րդ գլխոյն մէջ։

Սոքա ընդհանրապէս վաճառականութեամբ կպարապին, եւ իւրեանց խանութները Բաղչէսարայի մէջ են։ Երկու ճանապարհ կայ Բաղչէսարայէն Զուֆութ

(*) Տեղացի Գարայիմները Գալէ անունը միայն կուտան Չուֆութ գալէ կամ Գըրք էլ բերդաքաղաքին։

գալէ երթալու. մէկը 5 փարսախ հեռաւորութեամբ, ուսկից սայլեր կըանին. իսկ միւսը՝ 2 փարսախ, որ բերդին ժայռէն ուղիղ Բաղչէսարայ կձգուի. եւ ահա այս ճանապարհէն երթեւեկութիւն կանեն Բաղչէսարայի մէջ առուտուրի պարապող Չուֆութ գալեցի Գարայիմները, որք ամենայն երեկոյ՝ չնայելով օդոյն ցրտութեանն ու ջերմութեանը եւ ճանապարհին հեռաւորութեանն ու դէպի վեր ելանելու դըժուարութեանը, նոքա այն աւուր վաստակէն գոհ՝ ամենայն հանգստութեամբ իւրեանց բնակարանները կվերադառնան։

Թաթարաց խանութեան վերջանալովը՝ Բաղչէսարայի վաճառականութիւնն ալ դադարեցաւ, որով եւ Չուֆութ գալեցի Գարայիմները առաջուան պէս առուտուր չանելով՝ աղքատացան, եւ ոմանք ուրիշ վաճառաշահ քաղաքներ գնացին բնակելու. ուստի եւ բնակիչքը հետ զհետէ պակասեցան ու չյաւելցան։ Կլարք ուսուցչապետը դարուս սկիզբները «230 տուն եւ 1200 բնակիչ կար, կասէ, Գըրք եէրի (Չուֆութ գալէի) մէջ»։ Յետոյ 1834-ին «212 տուն եւ 1109 բնակիչ մնացել էին» կգրէ Դիւբուա գաղղիացին։ Այժմ տարակոյս չկայ որ առաւել եւս պակասած են [18]։

— Բաղչէսարայէն Չուֆութ գալէ երթալու մեծ ճանապարհի աջ կողմի ժայռին վերայ շինուած է Յուսնաց Վերափոխման եկեղեցին, որ բոլորովին ապառաժին մէջ փորուած է։ Լեռան ստորոտը Յոյներ կընա

կէլն մինչեւ 1778 թուականը, որ Թաթարաց բռնութիւններէն ստիպուելով՝ 1779 թուականին՝ Ռուսաց Կատարինէ Բ-ին հաւանութեամբը Ազովի կողմերը փոխադրուեցան [19]։

— Այս աւերակ քաղաքէն երկու փարսախ հեռաւորութեամբ Թաթարաց Էսկի եուrs անունով հին քաղաքին աւերակները կտեսնուի [20]։ Չորս փարսախ անդին՝ Թէփէ քիրմաճ անունով հին դղեակը, որ բարձր լեռան վերայ շինուած է եւ շատ հեռու չէ Չէրքեզ քիրմաճ բերդաքաղաքէն [21]։ Իսկ ասկից անդին, այսինքն Բաղչէսարայէն քսան փարսախ հեռաւորութեամբ՝ Գթաց հասարակապետութեան հին քաղաքին ու բերդին աւերակները կերեւին, որ Մանգուփ գալէ կասուի, եւ Բաղչէսարայի ու Բալըքլաւայի մէջտեղը կընկնի։

Մանգուփ գալէն Գթաց հասարակապետութեան ժամանակ՝ Գորքի կամ ըստ Յունաց κάστρον Γοτθίας կկոչուէր։ Իւր դրութեանը նայելով՝ կերեւի թէ Թերակղզւոյն հին բերդերուն ամենէն ամրաշէնն ու անմատչելին եղած է։ Այն ժայռը՝ որոյ վերայ շինուած էր բերդը, 1000 ոտնաչափ բարձրութիւն ունի ծովու մակերեւութէն։ Լեռան ելնելու ճանապարհներն ու նորա մերձակայ տեղերը, ուր որովք միայն կարելի էր բերդին մէջ մտնել, աշտարակներով ու պարիսպներով ամրացուցած էին, որոց հետքը մինչեւ ցայժմ եւս կերեւին։ Կլարք ուսուցչապետը Խրիմ ճանապարհորդելով՝ կզարմանայ Մանգուփի

դիրքին սարսափելի բարձրութեանը վերայ. ուստի եւ «Բոլոր Եւրոպայի մէջ այսպիսի բարձրադիր ու ապահով ամրոցի չհանդիպեցայ» կասէ:

Քսանեւհինգ տարի յառաջ սակաւաթիւ Թաթարներ ու Հրեաներ կընակէին Մանգուփի մէջ, որք հետ զհետէ ցրուելով ու քաղաքն ամայի թողլով՝ շինութիւններն ալ կործանեցան. եւ այս ոչ այնչափ ժամանակի հնութենէն՝ որչափ նոյն իսկ վերոյիշեալ բնակչաց եւ յետոյ մերձակայ գիւղացւոց աւերիչ ձեռքէն, որ շինութեանց փայտերն ու քարերը ոմանք վաճառելու եւ ոմանք իւրեանց պիտոյքը համար գործածելու ժողվեցին, որով եւ Մանգուփ գալէն ալ գետնի հետ հաւասարացուցին:

Մեր ընթերցողներէն ոմանք՝ որ բնութեան ձիրքերովը զուարճանալու համար եւ կամ որ եւ իցէ առթիւ այս բերդին լեռն ելնելու միջոցն ունեցած են, անշուշտ դիտած կլլին այն տեղէն երեւցած Սեւաստոպօլի գեղեցիկ տեսարանը, որ իւր ընդարձակ տարածութեամբն ու մեծագործ շինութիւններովը պարզ հայելիի պէս դիմացը կներկայանար. մանաւանդ նորա շրջակայ տեղերն ու քովի մեծատարած ծովը, որ կարծես թէ սահման չունի: Իսկ Մանգուփէն դէպի հիւսիս՝ Խրիմու լերանց շարքը կտեսնուի, որ աստիճան աստիճան կցածնան եւ վերջապէս Սեւաստոպօլի ու Պերեկոպի միջավայրերն եղած հաւասարատարած դաշտերուն մէջ բոլորովին կանհետանան:

ԽՐԻՄՈՒ ՔԱՂԱՔՆԵՐԸ

Գ.

ՍԵԻԱՍՏՈՊՕԼ.

Սեւաստոպօլի շինութիւնը. — Բնակիչքը. — Գերեզմանատան նոր եկեղեցին ու նորա սեղանը դրուած յիշատակարանը. — Եւպատորիոն, Ինքիրման եւ Դորի հին բերդաքաղաքները. — Թունմանի տուած տեղեկութիւնները. — Հին Քերսոնէս քաղաքին պատմութիւնը. — Նոր Քերսոնէս. — Յուստինիանոս Բ կայսեր աքսորուիլը, Քերսոնէսէն Դորի փախչիլը, ամուսնանալն ու վերստին թագաւորելը. — Քերսոնացւոց կոտորածը. — Վարդան Հայկազն քաջ զօրապետը՝ նախ Քերսոնի եւ ապա Բիւզանդիոնի կայսր կընդունուի. — Թէոփիլոս կայսրը. — Ռուսաց Վլադիմիր իշխանը Քերսոնեսի կտիրէ, քրիստոնեայ կմկրտուի ու Վասիլ կայսեր Աննա քրոջը հետ ամուսնանալէն յետոյ՝ քաղաքը կայսեր կդարձընէ. — Քերսոնացիք Միքայէլ կայսրէն կապստամբին. — Գենուացիք կտիրեն Քերսոնի եւ յետոյ Թաթարք հրդեհ ձգելով կկործանեն. — 1783-ին երկրորդ անգամ Ռուսաց ձեռքը կանցնի Քերսոնէս, որոյ աւերակներովը Սեւաստոպօլ քաղաքը կշինեն. — Քերսոնեսի դրամը. — Տարածութիւնը. — Ս. Գէորգ եւ Բալըքլաւա ։

Սեւաստոպօլը Տաւրիկեան կուսակալութեան պատերազմական քաղաք եւ Սեւ ծովուն վերայ Ռուսաց գլխաւոր նաւահանգիստն էր ։ Արեւելեան պատերազմէն յառաջ գեղեցկաշէն ու բազմամարդ էր, որ յետոյ Գաղղիացւոց եւ Անգղիացւոց ռմբակոծութենէն բոլորովին կործանեցաւ, այնպէս որ եթէ պատերազմէն յառաջ (1852) *տեսնողը՝ խաղաղութիւն ընկնելէն յետոյ* (1856) *դարձեալ Սեւաստոպօլ մտնէր, կզարմանար այն հոյակապ քաղաքին սոսկալի աւերմանը եւ գուցէ տարակուսէր անգամ իւր տեսած առարկաներուն ճշգութեանը վերայ ։*

Քաղաքը 1786-ին Կատարինէ Երկրորդ Կայսրուհւոյն հրամանաւը շինուած է, Թաթարաց Ագեաո (Զորչիա) անուամբ փոքրիկ գիւղին տեղը, որ Խրիմու հարաւային-արեւմտեան ծովեզերաց վերայ կընկնի. եւ Սիմֆերապօլէն 72 փարսախ հեռաւորութիւն ունի: — Բնակիչքը պատերազմէն յառաջ 41,155 հոգի էին. իսկ այժմ 8,000 հոգի միայն կան, որ վերստին շինելու եւ ծաղկեցընելու կաշխատին:

Արեւելեան պատերազմի ժամանակ՝ Պետրովսկայ գերեզմանատուն (Петровская кладбища) կոչուած տեղւոյն մերձակայքը կթաղէին Սեւաստապօլի պաշտպան զօրավարաց մարմինները, որոց վերայ փոքրիկ եկեղեցի մի կառուցին 1857 թուականին սեպտեմբերի 17-ին ստորագրութեամբ ժողովուած դրամագլխովը: Եկեղեցւոյն սեղանը դրուած խաչէն վեր՝ ոսկեպղինձ տախտակ մի կայ, այս խօսքերովս շարադրած.

« Ցամին հազար ութհարիւր յիսունեւեօթն յ17-երորդի աւուր սեպտեմբեր ամսոյ, յաւուրս բարեյաջող թագաւորութեան Աղեքսանդրի Բ Կայսեր, եւ օրհնութեամբ Առաջնորդին Քերսոնի եւ Տաւրիոյ Տեառն Դեմետրի սրբազան արքեպիսկոպոսի, հիմնեցաւ տաճարս յանուն սրբոյն Նիկողայոսի իյիշատակ զօրականացն անկելոց իժամանակի պաշտպանութեան Սեւաստապօլի, յամին 1854 եւ 1855, ըստ բարեսէր կամաց ջերմեռանդ նուիրատուաց եւ դրամաժողովոյն որ առաջարկեալ էր իգլխաւոր զօրապետէն Բ Վասիլկովիչ իշխանէն: — Շինեցաւ ընդ տեսչութեամբ

սպայի Կայսեր եւ ծովապետին Բուտակովի, եւ վերակացութեամբ պաշտօնաթող աստիճանաւորին Վոլոխովի՛ համաձայն գծագրութեան Աւգէեվ ճարտարապետին »:

Եկեղեցւոյն արտաքին շինութիւնը հռովմէական բրգաձեւ տեսարան մի կներկայացընէ: Չորս փոքրիկ աստիճաններու վերայ շինուած է մեծ դուռը, որոյ եռանկիւնի ճակատուն մէջ չորս պատուհաններ կան փորուած, եւ որք եկեղեցւոյն ներսը կլուսաւորեն. իսկ բուրգին վերի ծայրէն զանգակներ կախուած են: Յիշեալ դրան ճակատը ոսկէ պատկեր մի դրուած է, յորում Քրիստոս Տէրն մեր կանգնած՛ խաղաղութիւն կուտայ ննջեցելոց: Գմբեթին վերն ալ քարէ խաչ մի դրուած է, որ 15 կանգուն երկայնութիւն ունի: — Շէնքին բարձրութիւնը ընդ ամենայն $46^1/_2$ կանգուն է. իսկ քառակուսի լայնութիւնը 15 կանգուն: Ներքին շինուածքը հաւասարաթեւ խաչի ձեւով է, եւ ամէն մէկ թեւը երկու անկիւններու մէջէն ձըգուած է, որոց մէջի Բայդարեան սեւ մարմարիոններուն վերայ՛ բոլոր սպանուած զօրապետաց անունները գրուած են: Խաչքարն ու պատերուն երեսն եւս Խրիմու լերանց մարմարիոնէն շինուած են:

— Սեւաստապոլի արեւմտեան ծայրը շինուած հրազինուց ծոցին (артиллерійская бухта) ու արգելանոցին մէջտեղն եղած է հին Եւպատորիոն քաղաքը, որոյ տեղը Ինքիրման եւ ապա Դորի բերդաքաղաքները շինուեցան:

Յ. Թունման (✝ 1778) որ Բուշինգի աշխարհա-

գրութեան համար ամբողջ գլուխ մի գրած է Խրիմու թերակղզւոյն վերայ, Ինքիրմանի բերդաքաղաքին համար այսպէս կխօսի. «Ինքիրմանը՝ որ Յոյները Թէոդորա կանուանէին, ժամանակով հարուստ, ծաղկեալ եւ անուանի քաղաքներէն մէկն եղած է. այժմ այն փոքրիկ տեղն իւր ամրոցովն ու նաւահանգիստովը Կազուլկօյ (Գազըֆը) գետաբերանին վերայ կգըտնուի, այսինքն այն տեղը՝ ուր գետին ջուրը Քերսոնի լիմանին (նաւահանգստին) մէջ կթափուի:

«Քաղաքին շրջակայքը լեռներով զարդարուած է, որոց վերայ պորփիւր եւ մարմարեան քարերու կտորներ կգտնուին [22]: ...Ինքիրմանի տեղը՝ Եւպատորիոն քաղաքը շինուեցաւ, յետոյ Դորի, Դորոս կամ Դորաս անուանեցաւ, եւ որոյ հիմքը Միհրդատայ Դիոփանտ զօրավարին ձեռօքը դրուեցաւ:

«Խազարք յափշտակեցին Գոթացիներէն Ինքիրմանը 679 թուականին, եւ յետոյ թէպէտ ութերորդդարուն վերջերը նորէն տիրեցին, բայց քիչ ժամանակէն դարձեալ Խազարաց ձեռքն անցաւ: 1204-ին սեպհական տիրապետներ ունեցաւ Ինքիրմանը, որոց մէկն էր եւ Բիւզանդացւոց Կոստանդիանոս վերջին կայսրը, իւր գահակալութենէն յառաջ: Օսմանցիք տիրեցին Ինքիրմանի 1475-ին, եւ մէջը զինուորներ դրին: Բայց թէ երբ անշքացաւ այն քաղաքը, պատասխան չեմք տեսներ պատմութեանց մէջ. կարծիք կայ որ Թաթարաց իշխանութեան ժամանակներն ընկած լինի:

«Ինքիրմանի դիրքը բարձր լեռան ապահով տեղւոյն վերայ է, յորում զանազան քարանձաւներ ու սենեակներ կգտնուին՝ կարծր քարերու մէջ փորուած: Բերդին դարպասներուն ու քանի մի շինութեանցը վերայ 1578-ին յունարէն արձանագրութիւններ ու վաղեմի իշխանաց կնքանշաններ գտնուած են: Երկու սալայատակ ճանապարհներն ու քաղաքէն դուրս շինուած գեղեցիկ տներուն աւերակները՝ որ ասդիս անդին սփռուած են, Ինքիրմանի հարստութիւնն ու բնակչաց մեծագործութիւնը կցուցանեն». եւ այլն:

Թունմանի տուած տեղեկութիւնները թէպէտեւ միշտ գոված են ուսումնականք իրաւամբ, սակայն մեղք որ Ինքիրմանի տեղը Եւպատորիոն քաղաքը լինելուն, եւ կամ թէ Ինքիրմանը Յունաց ժամանակ Թէոդորա եւ Դորի կոչուելուն վերայ մասնաւոր ապացոյցներ չէ բերած ժամանակակից ճշմարտապատում մատենագիրներէն, որով աւելի եւս հաստատութիւն ստանային իւր խօսքերը: Բայց այս եւս ծանր է մեզ ասելը. վասն զի չգիտցած բանը հնարել կամ անհիմն կերպով գրելը՝ Թունմանի պէս հաստատուն մարդու գործը չէր կարող լինել, որոյ Խրիմու վերայ գրած հատուածը, — չնայելով քանի մի մանր պակասութիւններուն, որ անտարակոյս Խրիմէն այնքան հեռու լինելուն պատճառաւն եղած կերեւին, — մինչեւ ցայժմ եւս Տաւրիոյ գեղեցիկ ստորագրութիւններէն մէկը կհամարուի:

Ինքիրմանի աւերակներուն մանրամասն տեղեկու-

թիւնները ընդարձակօրէն գրած է Պ. Պալլաս, զոր
մեք երկար համարելով այստեղ թարգմանելը՝ աւե-
լի յարմար դատեցինք գրքոյս ծանօթութեանց մէջ
դնել համառօտաբար [23]:

— Սեւաստոպօլի արեւմտեան կողմը երկու փար-
սախ հեռաւորութեամբ շինուած է զինուորական ար-
գելանոցը (военный карантинъ), որոյ քովը տասն տներ եւ
երեք շտեմարաններ կան՝ չորս կողմէն քարէ բարձր
պարիսպներով պատած: Սորա ետեւի թերակղզւոյն
մէջ եղած է հին Քերսոնէս կամ Ստրաբոնի ասելովը՝
Քերսոնիսոս Հերակլեան կոչուած քաղաքը:

Հերակլիացիք, այսինքն Հերակլեան Պոնտոսի Յոյ-
ները շինեցին այս քաղաքը, յորում եւ հասարա-
կապետութիւն հաստատեցին ասկից 2460 (Քրիստոսէ
596) տարի յառաջ: Սոքա իւրեանց գեղեցիկ կար-
գադրութեամբքն ու քաղաքականութեամբը շատ
ծաղկեցան, մանաւանդ հասարակապետութեան հաս-
տատուելէն հարիւր տարւոյ չափ անցնելէն յետոյ,
որ ապա Սկիւթացիներէն նեղուելով՝ մեծին Միհըր-
դատայ դիմեցին եւ նորա պաշտպանութեամբը վե-
րստին զօրացան, որով եւ Վոսփորի թագաւորու-
թեան հետ միացաւ Քերսոնեսի հասարակապետու-
թիւնը, եւ 52 տարի Միհրդատայ [24] իշխանութեան
տակը մնաց: Բայց թէ երբ կործանեցաւ այս քաղա-
քը, յայտնի չէ մեզ, եւ միայն այսքանս գիտեմք
որ Ստրաբոնի ժամանակները (Քրիստոսի առաջնե-
րորդ դարուն) կործանուած էր. վասն զի այս մեծ-

անուն աշխարհագիրը հին Քերսոնեսի աւերակները միայն կյիշէ, որ ըստ կարծեաց Պալլասի՝ Խրիմու արեւմտեան ծայրը, Քեռսոնէսեան հրուանդան (Cap Fanari) եւ Խազախաց ծոց կոչուած տեղերուն միջավայրն եղած է։

Սորա տեղը շինեցին, — կասեն հին պատմիչք, — նոր Քեռսոնէսը, որ առաջինէն շատ աւելի պայծառացաւ արեւելեան Հռովմայեցւոց (Նոր Յունաց) կայսերութեան ժամանակները. եւ անտարակոյս աւելի եւս պայծառացած պիտի լինէր թէ որ Յուստինիանոս երկրորդի անիրաւ վրէժխնդրութեամբը տակնուվերայ չլինէր։

Այս բարբարոս Թագաւորին Քերսոնաբնակ Յունաց դէմ արած անիրաւութիւնները այնքան տմարդի են, որ հարկաւոր կհամարիմ համառօտապէս պատմելը, թէեւ ոչ առանց նպատակի եւ ըստ իմիք՝ խորշելոյ. վասն զի այն պատմութիւնները որ արեւելեան կայսերաց կամ Թագաւորաց աշխարհաւեր գործերն ու մարդկութեան կործանումը կատարագրեն, յայտնի բան է որ թէ գրողին եւ թէ ընթերցողին քըստըմնելի է։

Յուստինիանոս Բ Պնչատ [25] կոչուած կայսրը, իւր Պոգոնատ հօրը մահուանէն յետոյ 685 Թուականին Բիւզանդացւոց կայսերաց գահը նստելով եւ Պոգոնատի Բուլղարաց հետ ունեցած դաշնադրութիւնը արհամարհելով՝ երկու անգամ պատերազմի ելաւ, եւ երկու անգամն ալ հարկադրեցաւ ամօթալի հաշ-

տուԹիւն խօսել: 695 Թուականին, այսինքն իւր Թագաւորութեան տասներորդ տարւոյն մէջ՝ Լեւոնտիոս անունով յոյն ազնուականը, որ Յուստինիանոսի անիրաւութիւններէն համբերութեան ծայրը հասած էր, քթին ու ականջներուն ծայրերը կտրեց, եւ Տաւրիոյ Քերսոնէս քաղաքն աքսորեց, ուր այն ժամանակները մեծամեծ յանցաւորներ կյուղարկուէին:

Բիւզանդացի Նիկեփորոս անունով Կոստանդնուպօլսոյ պատրիարքը, որ 828 Թուականին մեռաւ եւ իւր պատմութիւնը 602-էն սկսելով մինչեւ 770 Թուականը շարունակեց, այս Յուստինիանոսին համար կասէ՝ Թէ իւր առաջին Թագաւորութեան տասներորդ տարին լեզուին ու ականջներուն ծայրերը կտրուած Խրիմ աքսորեցաւ: Նա Քերսոնեսի մէջ մնալով՝ մինչդեռ հնարքներ կմտածէր որ դարձեալ ձեռք բերէ Թագաւորութիւնը, Քերսոնի բնակիչքը գործոյն հետեւանքներէն երկնչելով՝ կմտածէին որ սպաննեն եւ կամ ձեռքերն ու ոտքերը շղթայի զարկած՝ Տիբերիոս Ապսիմար կայսեր յուղարկեն. ինքը հասկացաւ ժողովրդոց դիտաւորութիւնը եւ այն տեղէն Դորի անունով բերդը փախաւ, որ Գոթացւոց սահմանադլուխը շինուած էր: Այն տեղ Խազարաց խաքանին հետ բարեկամացաւ եւ նորա Թէոդորա անունով քրոջը կամ ըստ ոմանց աղջկանը [26] հետ 702-ին ամուսնացաւ: Յուստինիանոս Խազարաց խաքանին յօժարութեամբը՝ Փանագորիա քաղաքը կբնակէր այնուհետեւ, որ Տիբերիոս Ապսիմար իմանալով՝ շատ ընծաներ խոստա-

ցաւ խաքանին որ կամ մեռցընէ զՅուստինիանոս եւ կամ կապած Բիւզանդիոն յուղարկէ ։ Յուստինիանոս իմանալով Տիբերիոսի միտքը 703-ին Բուլղարիա փախաւ, ուր Թէրբէլի իշխանին ձեռօքը վերստին Բիւզանդացւոց գահը նստաւ 705 թուականին ։

Յուստինիանոս վերստին թագաւորելով Կոստանդնուպօլսոյ մէջ, Խրիմեցւոց ոխը սրտին մէջ պահած էր, որ իւր աքսորուած ժամանակը ուզել էին մեռցընել կամ շղթայակապ առ Տիբերիոս յուղարկել. ուստի եւ 707-ին մեծ պատրաստութեամբ զինեց իւր նաւերը եւ 100,000 մարդով Տաւրիա յուղարկեց, որ Քերսոնեսի, Վօսփորի եւ սոցա մերձակայ տեղերուն բնակիչները բոլորովին կոտորեն ։

Առանց որ եւ իցէ դիմադրութեան Քերսոնեսի տիրելով՝ Յուստինիանոսի զօրքը իւրեանց անխիղճ կոտորածովը քաղաքն արեամբ ներկեցին, առհասարակ թրէ անցընելով՝ բացի սակաւաթիւ պատանիներէ, որք իբրեւ ստրուկք Բիւզանդացի զօրաց մեծամեծներուն կծառայէին ։ Գլխաւոր քաղաքացիները մահու տանջանաց մատնեցին. իսկ մնացեալները նաւերը լեցընելով՝ փութացին Կոստանդնուպօլիս վերադառնալ ։ Բայց որովհետեւ հոկտեմբեր ամսուն մէջ էր այս պատահարը, ճանապարհին սաստիկ փոթորիկ ելաւ ծովու վերայ որ մինչեւ 73,000 մարդիկ խեղդուեցան ։ Յուստինիանոս այս խղճալի լուրն առնելուն պէս՝ ոչ միայն խեղդուածներուն վերայ չըցաւեցաւ կամ չխղճաց, այլ եւ շատ ուրախացաւ, եւ

նորէն զօրաժողով գումարել մտածեց որ Քերսոնէս յուղարկէ քաղաքը բոլորովին հիմնայատակ անելու համար ։

Տաւրիկեցիք Յուստինիանոսի դիտաւորութիւնը լսելով՝ սկսան իւրեանց բերդերն ամրացընել եւ օգնութիւն խնդրել Խազարաց խաքանէն ։ Յուստինիանոս եւս Խազարաց օգնութեան երթալու համբաւն իմանալով՝ քանի մի քաղաքագէտ անձինք յուղարկեց Քերսոնէս՝ երեք հարիւր զինեալ պատերազմականներով, որպէս զի կայսեր բարկութեան իջնալը յայտնելով՝ առաջուան կանոններովը նորէն շինեն Քերսոնէսը, միանգամայն եւ ներողութիւն խնդրեն Խազարաց խաքանէն ։

Երբ Յուստինիանոսի զօրքը Քերսոնեսի մօտեցան՝ բնակիչքը նոցա գլխաւորները միայն ընդունեցին, որ քաղաքին դարպասները փակելով չարաչար մեռուցին. իսկ մնացեալներուն՝ խաքանին յուղարկեցին, որ դեռ տեղ չհասած՝ ճանապարհին կոտրեցին ։ Այսու եւս չբաւականանալով՝ Քերսոնացիքն ու մերձակայ ամրոցներուն իշխանները ապստամբեցան կայսերէն, եւ իւրեանց կայսր հրաւիրեցին Յուստինիանոսի աքսորած Վարդան անունով հայկազն քաջ զօրապետը, որ իւր կայսեր արած մեծամեծ ծառայութեամբքը նախանձելի անուն սեպհականած էր բոլոր Բիւզանդիոնի մէջ [27] ։

Յուստինիանոս Քերսոնացւոց գործը լսելով՝ բարկութենէն ինչ անելիքը չէր գիտեր ։ Շատ մտածելէն

յետոյ՝ Հրաման արաւ որ առաջուան պատերազմին ժամանակ նաւերուն վնասուած տեղերը նորոգեն ու նորէն պատերազմի երթան Տաւրիա, սաստկապէս պատուիրելով որ Քերսոնեսի քարը քարին վերայ չթողած՝ յետ չդառնան: Պատրաստութիւնները տեսնելէն յետոյ՝ երբ Քերսոնէս հասան եւ իւրեանց քաջածանօթ Վարդանայ անունը լսեցին, իսկոյն հաւկըցան որ պիտի յաղթուին. եւ որովհետեւ կայսերէն վախնալով յետ դառնալ չէին կարող, Յուստինիանոսէն ապստամբեցան եւ ամենքեան իմիասին իւրեանց կայսր ճանաչեցին Վրթանէսը, որ երեք տարւոյ չափ, այսինքն 711-էն մինչեւ 713 թուականը ամենայն բարեմասնութեամբ Քերսոնացիները կառավարեց՝ Փիլիպպիկոս (Philippicus) անուամբ: Շատ ժամանակ չանցած՝ ժողովրդոց գանգատին համաձայն՝ Աստուծոյ արդար բարկութիւնն ալ շարժեցաւ Յուստինիանոսի անիրաւութեանցը վերայ, որ 711 թուականին Բիւզանդացւոց իշխանները մահու դատապարտեցին: Սորա յաջորդեց Վարդան (Փիլիպպիկոս) որ, ինչպէս վերն ասացինք՝ 711-էն մինչեւ 713-ը թագաւորելէն յետոյ, գահէն ձգելով — չգիտեմք ինչ պատճառաւ, — աչքերը կուրացուցին [28]:

Յետոյ՝ այսինքն իններորդ դարուն սկիզբները Թէոփիլոս կայսրը Հռովմայեցւոց նահանգներէն մէկն արաւ Քերսոնէս քաղաքը [29], եւ շատ ժամանակ չանցած՝ Ռուսաց Վլադիմիր իշխանը Յունաց կայսեր դէմ պատերազմ բանալով՝ ահագին զօրքով Տաւրիա ար-

շաւեց, եւ 987 Թուականին Քերսոնը պաշարեց։ Բայց որովհետեւ Քերսոնացիք բերդին մէջ ամրացած եւ իւրեանց պէտք եղած պաշարը նախատեսութեամբ պատրաստած էին, Վլադիմիր իշխանը չկարողացաւ շուտով իւր նպատակին համնիլ. եւ մինչդեռ կը-մտածէր որ նոր ուժով բերդին տկար կողմէն պատերազմի, Քերսոնացւոց մէջէն — մեր Բագրատունեաց մայրաքաղաքը՝ Յունաց Յովհաննէս կայսեր վաճառող տէր Կիրակոսին նման — Անաստաս անունով յոյն քահանայ մի ելաւ, տոմսակ գրեց, եւ իւր նետին ծայրը կապելով Ռուսաց բանակին մէջ արձակեց, այս խօսքերովս շարադրուած. «Ձեր կեցած տեղէն դէպի արեւելք գետնի տակէն ճանապարհ փորուած է, ուսկից ջուր կուգայ բերդը. դուք եթէ կարողանաք խափանել զայն, անմիջապէս քաղաքը կառնուք»։ Ջուրը կտրելուն պէս՝ ժողովուրդքը ծարաւէն յուսահատեցան ու անձնատուր եղան [30]։

Վլադիմիր քաղաքն առնելով՝ առաջադրած էր որ գեղեցիկ օրէնքներ դնէ Քերսոնացւոց. բայց երբ տեսաւ որ իւր հեթանոսական կանոններէն անհամեմատ կերպով վեր է նոցա քրիստոնէական օրէնքները, Յունաց կրօնքն ընդունեցաւ եւ 988 Թուականին Բիւզանդացւոց Միքայէլ պատրիարքէն մկրտուեցաւ։ Յետոյ Վասիլ կայսեր Աննա քրոջ հետ ամուսնացաւ, եւ ի նշան շնորհակալութեան՝ որ իւր ազգը Քրիստոսի Տեառն մերոյ կենսատուր հաւատքովը լուսաւորեցաւ, Քերսոն քաղաքը կայսեր դարձուց։

— Քերսոնացիք Բիւզանդացւոց իշխանութեան տակ մնացին մինչեւ 1078 թուականը, յորում Միքայէլ կայսրէն ապստամբելով՝ դարձեալ հասարակապետական վարչութիւն ունեցան։ Յետոյ 1434-ին Գենուացւոց ձեռքն անցաւ Քերսոնէսը, եւ ապա Թաթարք տիրեցին, որ քաղաքին գանձը կողոպտելէն յետոյ՝ հրդեհ ձգեցին ու կործանեցին։

1783-ին երբ Խրիմը Ռուսաց ձեռքն անցաւ, տակաւին քանի մի գեղեցիկ շինուածներ կային Քերսոնեսի մէջ, որ յետոյ աւերեցին ու Սեւաստոպոլի շինութեանը գործածեցին։

Պետերբուրգ եղած ժամանակս (1854—57) կայսերական պալատի հնութեանց Թանգարանին մէջ՝ Քերսոնէս կտրած դրամ մի տեսի, որոյ մէկ կողմը Ապողոնի գլուխը շինուած էր եւ վարը ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΥ գրուած. իսկ միւս կողմը՝ Անահիտ դիցուհւոյն պատկերը, որ ձեռքն աղեղ բռնած՝ դիմացի եղնիկին վերայ նետել կուզէ։

— Քերսոնեսի տարածութիւնը դժուար է որոշ կերպով գրելը. վասն զի քաղաքին պարսպէն դուրս եւս շատ շինութեանց հետքեր կերեւին։ Միայն պարսպին ներսի տարածութիւնը՝ 6080 ոտնաչափ տեղ է։

— Սեւաստոպոլի ու Բալըքլաւայի մէջտեղը կընկնի Յունաց Այ Եօրգի (Ս. Գէորգ) վանքը, որ Այա սարին վրայ շինուած է, եւ որոյ քովի փոքրիկ տանը մէջ ժամանակով արքեպիսկոպոս կընակէր։ Բուն լեռը հին

ժամանակները՝ Criametopon (*Նուիրական*) *կկոչուէր, թերեւս Անահտայ կռատան այնտեղը լինելուն համար, որոյ շինութիւնը այժմեան վանքին տեղն եղած կկարծուի հնախոյզներէն. իսկ այժմ ընդհանրապէս Այ Եorգի կասեն վանքին անունը։ Հին պատմիչները՝ «Դեւ կուսի մեհեան մի կար, կասեն, այս լեռան վերայ* Fanum dæmonis virginis *անունով, որով լեռն ալ* Parthenion *կոչուել էր այն ժամանակները»։ Վանքէն մինչեւ Յունաց* Գաsը fkoj *գիւղն եղած ճանապարհը լեռնէ լեռ կերթացուի. զկնի որոյ Բալըքլաւայի գեղեցիկ հովիտը կտեսնուի, որ պարտէզներով ու այգիներով լցուած է։*

— *Այս վանքէն 7 փարսախ հեռաւորութեամբ շինուած է* Բալըքլաւա *քաղաքը, որ ինչպէս կպատմէ Աթենացւոց Մելիտոս մետրապոլիտը* († 1714) Παλάκιον (*Պալակիոն*) *կկոչուէր Տաւրիոյ նախնի բնակիչներէն։ Հեռաւորութեամբ՝ Սիմֆերոպոլէն* 84 *եւ Սեւաստոպոլէն* 12 *վերստ է, երեք կողմէն մեծամեծ լեռներով շրջապատած։ Ստրաբոնը* Σύμβολον λιμήν *կանուանէ Բալըքլաւայի նեղուցը, որ յետոյ Իտալացիք իւրեանց* 1380-*ին Թաթարաց հետ ունեցած դաշնագրին մէջ* Cembalo [31] *կամ* Cembaro *կոչել են։*

— *Բալըքլաւա բառը՝ ոմանք Սկիւթացւոց Սկիւղուս թագաւորի* Պալակ *որդւոյն անունէն եկած ու Յունաց* λαβή (*ձու, վերցուր*) *բառէն բարդուած է, կասեն. եւ ոմանք՝ Տաճկաց* պալըգ (*ձուկն*) *եւ* λαβά *կամ* λαβή *բառերէն։ Վերջինս թէեւ ծիծաղելի մեկնութիւն կե-*

ըեւի բազմաց, բայց Պ. Բրոնեվսկին [32] սոյգ կկարծէ եւ Պ. Կեպպէն [33] չըզարմանար վերջնոյս ստուգութեանը : — Մեզի համար որն ալ լինի՝ նոյն է, ուստի եւ աւելորդ շատ խորերը մտնել եւ ուրիշ մատենագրաց խօսքերը մէջ բերելու աշխատիլ:

Բալըքլաւան հին ժամանակներէն իվեր Յունաց ձեռքն էր, որ 1365-ին Սուղաղին հետ մէկտեղ Գենուացիք առին [34] : — Քաղաքին մէջ բնակող Յոյները՝ 1433-ին Գենուացիներէն ապստամբեցան, եւ իւրեանց զէնքի զօրութեամբը բերդը ձեռքերէն առնելով՝ նոցա դատաստանատները ոչնչացուցին: Գենուացւոց այս պարտութեան գոյժն Իտալիա հասնելուն պէս՝ յաջորդ տարւոյ. (1434) մարտ ամսոյն մէջ 20 հատ նաւ յուղարկեցին Բալըքլաւայի բնակչաց դէմ, վեց հազար ընտիր պատերազմականներով լցուած, որք իւրեանց Կարլօ Լօմելլինօ կոչուած մեծաւորին հետ՝ ծովուն խաղաղ ժամանակ բերդին պարիսպներուն դէմ կանգնեցան, եւ յիշեալ ամսոյն վերջերը քաջութեամբ տիրեցին Բալըքլաւայի:

Այնուհետեւ Գենուացիք քառասունեւմէկ տարի (1434—1475) տիրեցին Բալըքլաւայի, որոց իշխանութեան ժամանակ՝ վաճառականութիւնը շատ ծաղկեցաւ քաղաքին մէջ: Այն ժամանակներն Իտալացիք արքեպիսկոպոսական աթոռ հաստատեցին Բալըքլաւայի մէջ, եւ այն արքեպիսկոպոսաց երկուքին անունը միայն գիտեմք. Ա, Յովհաննէս արքեպիսկոպոս, որ 1462-ին մեռաւ, եւ Բ, Միխայէլ դը Ռօնօ, որ Պիոս Բ

պալին հաստատած քարոզիչներուն կարգէն էր, եւ որ Յովհաննու մահուանէն յետոյ Առաջնորդական աթոռը կառավարեց մինչեւ իւր մահը [35]*: Բալըքլաւայի դեսպաններէն ալ պատմութեան մէջ յիշուածները սոքա են. Ա) Մանֆրեդի դի Զիզուլֆօ* (1429)*, Բ) Պիետրօ Ռէ* (1430)*, Գ) Զիովաննի Պաօլօ Զօալի* (1447)*, Դ) Բարթոլոմէօ Զօալի* (1454)*, Ե) Զիակօմօ Կազանովա* (1456) *եւ Զ) Բաստիանօ Օլիվա* (1466) [36]:

1475-*ին Տաճկաց ձեռքն անցաւ Բալըքլաւան, որ վերջը Թաթարաց տուին: Նիկօլօ Բարսի անունով իտալացի ժէ դարու ճանապարհորդը՝ «Բալըքլաւայի մէջ, կասէ, Տաճիկներ, Յոյներ եւ Հայեր կբնակէին»: Հ. Մինասը՝ «Բերդին մէջտեղը քարաշէն ու գմբէթաւոր սենեակ մի տեսի, կասէ, մատուռի նման, եւ նաւահանգստին մերձակայքը քառակուսի շինուածոյ աւերակ մը, որ Հայոց եկեղեցի եղած է* [37]*»:*

1780-*ին Թաթարներէն առին քաղաքը վերոյիշեալ Մակեդոնացի Յոյները, որ մինչեւ ցայժմ Բալըքլաւայի մէջ կբնակին: Կատարինէ Բ կայսրուհին Խրիմու Հարաւային կողմի պահպանութեան համար՝ իսոցանէ զինուորաց առանձին գունդ մի կազմեց, որ* 1859 *թուականին հոկտեմբերի* 21-*ին այժմու Վեհափառ Կայսեր հրամանաւը վերջացաւ:*

ԽՐԻՄՈՒ ՔԱՂԱՔՆԵՐԸ

Դ.

ԹԷՈԴՈՍԻԱ.

Հին Թէոդոսիա եւ նորա շինութիւնը Արդանդա քաղաքին տեղը. — Սարմատացիք Միլեսացւոց եւ Գենուացիք Սարմատացւոց կյաղքեն. — Նոր Թէոդոսիա. — Վենետկեցւոց պատերազմը. — Քաղաքին անուան ծագումը. — Անեցի Հայոց գաղթականութիւնը. — Վաճառականութեան ծաղկիլը. — Ֆրէնկհիսար եւ Հայոց բերդ. — Կետիկ Ահմետ փաշան եւ նորա արած անգթութիւնները. — Ձեռագիր յիշատակարանի մը խօսքերը. — Հայոց եկեղեցիներն ու նոցա վերայ եղած տեղեկութիւնները. — Թէոդոսիոյ երեւելի հին եւ նոր շինութիւնները. — Խալիպեան Ուսումնարան Ազգիս Հայոց. — Գաբրիել Վարդապետ Այվազեան եւ նորա գործոց համառօտ պատմութիւնը. — Խալիպեան Յարութիւն Աղա. — Ուսումնարանի Տպարանին, Գրատան եւ Վերծանութեան Թանգարանին բացուիլը. — „Մասեաց Աղաւնի" օրագրոյն Փարիզէն Թէոդոսիա փոխադրուիլը. — Թէոդոսիոյ ուրիշ դըպրոցները, բնակչաց թիւն ու այլ եւ այլ գործարանները:

Խրիմու անուանի քաղաքներէն մէկն է այժմու Թէոդոսիան, որոյ տեղը կամ մերձակայքը Միլեսացւոց ժամանակ Հին Թէոդոսիան եղած է, եւ որ յետոյ Գենուացիք հնոյն անուամբը նորոգելով՝ Տաճկաց Թաթար ազգերէն Կաֆա կամ Քէֆէ կոչուել է: Արդ՝ թէ առաջնոյն եւ թէ վերջնոյս զատ զատ ստորագրութեանը համար՝ պատշաճ համարեցինք հին եւ նոր բառերն յաւելցընել Թէոդոսիա անուանը վերայ,

որպէս զի անշփոթ կերպով կարողանամք աւանդել մեր ընթերցողաց նոցա վերաբերեալ այլ եւ այլ պատմութիւնները։

Ա. Հին Թէոդոսիա։ — Այս քաղաքը Միլեսացի Յոյները շինեցին նախնի Տաւրիկեցւոց Արդաբդա[38] անունով քաղաքին տեղը՝ Խրիմու արեւելեան ցամաքկղզւոյն ծոցին մէջ, որ հետ զհետէ վաճառականութեամբ եւ բարեկարգութեամբ ծաղկեցընելով՝ ինքնագլուխ հասարակապետութիւն հաստատեցին։

Քաղաքին շինութեան ստոյգ ժամանակը յայտնի չէ մեզ, եւ միայն այսքանս գիտեմք պատմութենէն՝ որ Քրիստոսէ 500 տարի յառաջ եղած պիտի լինի. վասն զի նախ՝ Հերոդոտոս (Քրիստոսէ 484 տարի յառաջ) «Տաւրիոյ Սկիւթացիները, կասէ, վաճառականութիւն կանէին Հնդկաստանի հեռաւոր բնակչացը հետ... եւ Միլեսացւոց Թէոդոսիան՝ Եւքսինեան Պոնտոսի հարուստ եւ ծաղկեալ քաղաքներէն մէկն էր»։ Եւ երկրորդ՝ Դեմոսթենէս († 322 Քրիստոսէ յառաջ) «Երկար ժամանակ ինքնիշխան հասարակապետութիւն կար, կասէ, Թէոդոսիոյ մէջ. եւ այնքան զօրացան նորա բնակիչները որ Վոսփորոսի թագաւորաց դէմ պատերազմեցան։ Սոթիրոս թագաւորը Թէոդոսիան պաշարելով՝ նորա բերդի պարիսպներուն տակ սպանուեցաւ. բայց իւր որդին Լեւկոն առաջինը[39] (Քրիստոսէ 393 տարի յառաջ) հօրմէն աւելի բաղդաւոր լինելով՝ Թէոդոսիան յաջողութեամբ առաւ եւ Վոսփորեան թագաւորութեան հետ միացոյց»։

Այնուհետեւ Միլեսացւոց Լեւկոն [40] Թագաւորին յաջորդները մի զկնի միոյ տիրեցին Վոսփորոսի, ընդ-որս եւ Թէոդոսիոյ՝ մինչեւ մեծին Միհրդատայ օրերը. այսինքն Լեւկոնի յաջորդեց Սպարտակոս Գ [41], յետոյ Բերիզադ Ա (որ մեծին Աղեքսանդրի ժամանակակից էր), յետոյ՝ Եւմելոս, Սաթուռ, Բրիտանիս, Սպարտակոս Դ, Բերիզադ Բ, եւ վերջապէս Լեւկանոր, որ ինքնին իշխել չկարողանալով՝ տէրութիւնը Միհրդատ Եւպատորին յանձնեց Քրիստոսէ 120 տարի յառաջ, նորա (Միհրդատայ) թագաւորութեան երրորդ տարին։

Միհրդատ Միլեսացւոց վերայ թագաւորելէն յետոյ աւելի եւս զօրանալով՝ գրեթէ բոլոր Թերակըղզւոյն մեծ ու փոքր իշխանները հնազանդեցոյց ինքեան, բաց ի Սկիւթացւոց Սկիլուրոս թագաւորէն, որ թէպէտ իւր ութսուն որդւովքը մեծ պատերազմ արաւ Միհրդատայ հետ, բայց վերջապէս յաղթուեցաւ. եւ ահա այն ժամանակներն էր որ Միհրդատ (իւր գահակալութեան եօթներորդ տարին) Վոսփորոսի թագաւորութեան հետ Քերսոնեսի հասարակապետութիւնը միացոյց, եւ 52 տարի անընդհատ տիրապետեց։

Վոսփորոսի տէրութիւնը Միհրդատէն յետոյ նորա Փառնակես որդւոյն ձեռքն անցաւ, որ իւր անմտութեամբն ու վախկոտութեամբը կառավարել չկարողանալով՝ Հռովմայեցւոց իշխանութեանը ենթարկեց զայն, ինչպէս որ յայտնի է այն ժամանակի

կորած դրամներէն, որոց վերայ Հռովմայեցի կայսերաց կիսապատկերներ փորագրուած են։

Քաղաքին անունը ոմանք այն կայսերաց մէկուն անունէն ելած կկարծեն, որ Թէոդոս[42] կասուէր. իսկ ոմանք Թէոդոսիոյ հնութիւններն յառաջ բերելով՝ «Միլեսացւոց ժամանակներէն այնպէս կոչուած էր» կասեն[43]։ Վերջինս ճիշդ ու շատ հաւանական է. վասն զի վերոյիշեալ Երոդոտոսի խօսքերէն յայտնապէս կերեւի որ հին ժամանակներն ես Թէոդոսիա եղած է քաղաքին անունը։

Թէոդոսիոյ վաճառականութիւնը հին ժամանակներէն իվեր այնքան ծաղկեցաւ, որ Խրիմու երկրին հարստութիւնն ու պտղաբերութիւնը միայն նորա անունովը յիշեցին մատենագրաց շատերը։ Օրինակի աղագաւ, վերոյիշեալ Դեմոսթենէսն իւր մէկ ճառին մէջ՝ «Ատտիկէ քաղաքը սով ընկած ժամանակը, կասէ, միայն Թէոդոսիայէն բերուած հացը՝ ուրիշ բոլոր քաղաքներէ եկածէն աւելի էր»։ Նոյնը կհաստատէ եւ Ստրաբոն (Քրիստոսի Ա. դարու աշխարհագիրը) ասելով. «Թէոդոսիոյ երկիրը կարգէ դուրս պտղաբեր է, այնպէս որ իւրաքանչիւր ցորենոյ հատը՝ երեսնական պտուղ կբերէ։ Նորա նաւահանգիստը, — կշարայարէ Ստրաբոն, — այնքան ընդարձակ է որ հարիւր կտորէն աւելի նաւ կառնու իւր գոգին մէջ[44]». եւ այլն։ — Այս եւ սոցա նման ուրիշ տեղեկութիւններէն յայտնի է որ Թէոդոսիան Հռովմայեցւոց իշխանութեան տակն եղած ժամանակը՝

միշտ ծաղկած մնաց մինչեւ Սարմատացի Թաթարաց արշաւանքը, որ 1244-ին մեծ պատերազմով քաղաքին տիրեցին, եւ այնուհետեւ անշքացաւ:

Բ. Նոր Թէոդոսիա: — Մինչդեռ Սարմատացի Թաթարները հին Թէոդոսիոյ կտիրէին, Գենուացիք՝ որ Իտալիոյ մէջ Լոմբարդացւոց դաշնակից ինքնագլուխ ժողովուրդ էին, եւ Վենետկեցւոց հետ վաճառականութիւն կանէին, հետ զհետէ այնքան հարստացան որ նախ՝ Սարդինիոյ ու Կորսիկայի շատ գաւառներուն տիրեցին, եւ ապա 1266 Թ. Խրիմու Թէոդոսիա քաղաքին, որ Միլեսացւոց եւ Սարմատացւոց պատերազմէն իվեր կիսակործան մնացած էր:

Գենուացիք հին Թէոդոսիոյ աւերակներն ու ծուռումուռ փողոցները տեսնելով՝ անպատշաճ համարեցին նորա վերանորոգութեանը համար նոր ծախք անելը. ուստի եւ այժմեան Թէոդոսիան հիմնեցին հնոյն աւերակներովը: Բայց թէ առաջինէն որքան հեռաւորութեամբ, — այս խնդիրը տակաւին անորոշ մնացած է, եւ գուցէ որոշուելիք ալ չունի. վասն զի Տաւրիոյ հին պատմութեանց մէջ մասնաւոր խօսք չեմք տեսներ հին Թէոդոսիոյ հիմնական տեղւոյն վերայ. կարծիքով այսքանս միայն կիմացուի որ այժմեանին տեղը կամ մերձակայքն եղած է:

1296-ին Վենետկեցիք իւրեանց Սոփերանցօ իշխանին առաջնորդութեամբը 25 նաւով Խրիմ եկան եւ Թէոդոսիան առին. բայց մէկ տարի հազիւ թէ անցաւ՝ վերստին Գենուացիք տիրեցին, եւ այնուհե-

տեւ 150 տարի միակերպ իւրեանց ձեռքը պահելով՝ որքան կարելի էր ծաղկեցուցին, մանաւանդ 1299-էն յետոյ Ախտարայ բնակող Անեցի Հայոց Խրիմ գաղթելովը, որ Բագրատունեաց մայրաքաղաքին նման ճարտարապետութեան շինութիւններով ու հոյակապ եկեղեցիներով այնպէս զարդարեցին Թէոդոսիան որ մինչեւ Երկրորդ Կոստանդնուպօլիս կոչուեցաւ:

Գենուացւոց իշխանութեան տակ եղած Անեցի Հայերը, որ Պարսից եւ Մողոլաց անընդհատ յարձակմունքներէն վաղուց արդէն հասկացած էին ամուր բերդի մի անմիջապէս հարկաւորութիւնը, Թաթարաց պատերազմէն յետոյ Գենուացւոց Չրէնկհիսար բերդին մօտ ուրիշ նոր ու աշտարակազարդ բերդ մի շինեցին, որ Չրէնկհիսարէն շատ աւելի մեծ ու անմատչելի էր, ինչպէս որ յայտնի է մինչեւ ցայժմ եղած շինութեան աւերակներէն ու տեղւոյն մեծապէս յարմարութենէն:

1448-ին Խրիմու Հաճի-Գէրէյ կոչուած Թաթար խանին ցեղը զօրանալով՝ շատ պատերազմներ արին Գենուացւոց հետ, բայց չկարողացան բոլորովին յաղթել: Այս բանին վախճանական հնարը գտնելու համար՝ Թաթարաց Մէնգլի-Գէրէյ խանը Օսմանցւոց Մէհէմմէտ Բ-ին դիմեց, հետը միաբանեցաւ եւ նորա ծովակալ Կէտիկ Ահմէտ փաշային օգնութեամբը եկաւ տիրեց Գենուացւոց ձեռքն եղած քաղաքներուն, այսինքն Սուդաղի, Բալըքլաւայի, Կերչի, Մանգուփի եւ Քերսոնի. բայց չկարողացաւ առնուլ նաեւ Կա-

ֆա [45] քաղաքը, որոյ մեծաշէն ու անառիկ Ցոռճկիր-սար եւ Հայոց բերդ կոչուած ամրոցները վերջին ապաստանարան դարձած էր Կաֆայի բնակիչներուն:

Հայք եւ Գենուացիք ամենայն զօրութեամբ միացած՝ մեծ քաջութեամբ պատերազմեցան Տաճկաց հետ. եւ երբ Գենուացւոց պնուականները թուլանալով՝ նոցա իշխանը իւր զօրացը հետ փախաւ եւ միայն Հայերը մնացին Գենուացւոց հակառակորդին դէմ, Տաճկաց փաշան ուխտ դրաւ Հայոց հետ որ եթէ հնազանդին՝ ամենեւին վնաս չտայ նոցա: Հայերը քաջ ճանաչելով մահմէտականաց խարդախութիւնը, թէեւ իսկզբան չուզեցին հաւատալ Կէտիկ Ահմետի երդմանը, բայց յետոյ հացի պակասութենէն անճարանալով՝ երդումն ընդունեցին եւ 1475-ին վերջերը քաղաքը Տաճկաց տուին, որով այնուհետեւ բոլորովին վերջացաւ Խրիմէն Գենուացւոց իշխանութիւնը: Շատ ժամանակ չանցած՝ Հայերն ալ զոհ եղան Կէտիկ Ահմէտ փաշայի սուտ երդմանն ու սաստիկ կրօնամոլութեանը, որ մահմէտական կրօնքը՝ Հայոց չընդունելուն համար, խարդախութեամբ ճաշի հրաւիրելով նոցա մէջ եղած իշխաններն ու պնուականները, անպատմելի տմարդութեամբ մէկ մէկ կոտորել հրամայեց ու մարմինները ծովը ձգել տուաւ: Ահա Նեսվիթայի ձեռագիր Ցայսմաւուրքին Յիշատակարանին այս մասին պատմած խօսքերը.

. . . «Թուրքքն Գճ (300) նաւօք ընդ ծովով եւ ինքըն (Մէնգլի Գէրէյ) ընդ ցամաքիւ պաշարեցին ըղ-

Պէօզօսիա . յայնժամ ընդդիմացան իշխանքն եւ ազնուականքն մեր եւ ոչ ետուն զբերդն։ Ապա Թուրքքըն ուխտ եդեալ ընդ Հայոց չմեղանչել եթէ հնազանդեսցեն, այլ ազատութիւն տալ։ Տեսեալ իշխանաց մերոց եւ ազնուականաց զթուլութիւն իշխանին Ջէնիւիզաց եւ զօրացն նոցին, մանաւանդ թէ իշխանն փախուստ էառ, անճար մնացեալ խօսքու, առին զերդումն եւ զքաղաքն ետուն Թուրքաց . զայս եղեւ ՋԻԴ (1475) թուին։

«Իսկ Թուրքքն զկնի սուղ ինչ ժամանակաց ստեցին երդմանց եւ պայմանին իւրեանց . հանապազ հարկադրէին իշխանաց մերոց եւ ազնուականաց դառնալ իկրօնս մահմէտական, զի դիւրաւ նուաճել (կարասցեն) զմնացեալ դաճհիկս։ Բազումս Կէտիկ Ահմէտ զաբիտան փաշայն բանդատէր եւ բազմիցս իճաշ եւ յընթրիս հրաւիրեալ զպատասխանս խնդրէր դառնալ իհաւատոց . եւ իշխանքն մեր պատասխանեն՝ թէ եթէ բռնութեամբ կամ սրով կոտորես զմեզ, մեք յօժար եմք փոխել զկենցաղս զայս ընդ յաւիտենականի, քան թէ զքրիստոնէական կրօնն ընդ մահմէտականի . զի մեք չեմք վաճառօղ կամ փոխօղ հաւատ ընդ հաւատոյ, այլ սէր ընդ բարեկամի եւ բարեկամ ընդ սիրոյ։ Եւ յետ բազում հարցմանց եւ պատասխանատուութեանց կրկին կեղծեալ բարեկամացան . բազմիցս իբրեւ զսէր ցուցանէր իշխանաց եւ ազնուականաց մերոց, եւ ասէր . այսուհետեւ ոչ է պատեհ ձեզ զսուր ընդ մէջ կապեալ առ

իս գալ ի ճաշ կամ յընթրիս, այլ առանց սրոյ. եւ այլ բազում բանիւ:

«Յաւուր միում հաւատացեալ իշխանաց մերոց բանիւքն փաշային, եւ մանաւանդ անճար մնացեալ՝ ըստ հրամանի նորին գնացին առանց սրոյ ի ճաշ առ փաշայն. զի էր բնակութիւն նորա Իսկէլէ ղաբուսին ի վերայ չորրորդ դատիկոնի պալատին. յետ ճաշելոյ նոցին ի յիջանելն ի ձիդ ձիդ աստիճանին պալատին, դահիճքն ըստ հրամանի փաշային մի մի կոտորեալ արկին ի ծով: Այսպէս իշխանագունք մեր եւ ազնիւք կատարեցան ի Քրիստոս. ապա հրամայեաց Թուրքաց եւ Թաթարաց կոտորել զամենայն ազգս Հայոց, որք ի նմին աւուր բազմամարդ քաղաքն Թէոդոսիա սակաւաբնակ արարին. զի զծերս եւ զողջս, զարս եւ զկանայս սրոյ ճարակ ետուն, եւ զարիւնս նոցա յերկիր հեղեալ իբրեւ զվտակս գետոց ընթանայր ի փողոցսն. անթիւ աղջիկք եւ մանկունք եւ մատաղ տղայք գերեալ առաքեցին ի Պօլիս առ սուլթանն. զայնս արարին ի Կազարաթ եւ ի Սուրխաթ: Այսպէս բազումք իշխանաց եւ ազնուականաց եւ հասարակ ժողովրդոց մեր՝ յոմանս առ Աստուած կատարեցան եւ յոմանս գերի վարեցան վասն հաւատոյն եւ վասն անուանն Յիսուսի Քրիստոսի:

«Բայց անօրէն խանն Ղռիմոյն եւ դժնաբարոյն եւ ծարաւին անմեղ արեանց, եւ պատճառն կոտորման ազգիս մերոյ, ինքն եւս մնաց ամօթալի, որ ոչ միայն ոչ ետ ղաբիտան փաշայն զորդին խանին ըստ

պայմանին, այլ տարաւ ի Պօլիս առ սուլթանն, եւ նա հնազանդեցուցանելով ինքեան զմանուկն Օսման ամրափակ նզովիւք, առաքէ ի Ղռիմ, զհայրն սպանեալ նստուցանէ յաթոռ խանութեան: Յորմէ մինչեւ ցայսօր խանն Թաթարի՝ նստի ըստ հրամանի սուլթանին Թուրքաց. եւ մնացեալ ազգս Հայոց մինչեւ ցայսօր բնակիմք իձեռս Թաթար խանին, հարկատուական պայմանիւ»:

Յետոյ կյաւելցընէ նոյն յիշատակարանը Թէոդոսիոյ Հայոց բերդին շինութեանը համար՝ ասելով. «Բայց նախ քան զայսոսիկ ժամանակս պարսպաշինութեան Թէօդոսիոյ, կայր տէր Մաղաքիա անուն աւագ երէց մի՝ որ ընդ պապու եղբօր թոռոյն իւրոյ Պետրոսի՝ շինեցին զբերդն իչափ ԵԾ (500) կարափ, որոյ զանուանս մինչեւ ցայսօր գրեալ կայ իվերայ Սէլ զաքուսոյն, յետկոյս սուրբ Լուսաւորչայ եկեղեցւոյն [46]: Իսկ յետ կատարման պարսպաշինութեան՝ տէր Մաղաքիան ընդ պապու եղբօր թոռոյն Պետրոսի ելեալ ի Ղռիմոյ գնացին իյԱկթամարայ առ Յովհաննէս վարդապետն, որ էր պապու եղբօրորդի տէր Մաղաքիային. եւ եղբայր Պետրոսի հօրն Անանիային, որք էին որդիք Իւանայ իտոհմէն Պալհաւունեաց, իգաւառէն Որոտնայ, իքաղաքէն Վանանդու. զի Պետրոսս այս ծնաւ ինախիջեւան քաղաքի զԴաւիթ, Դաւիթ զՍեդրակ, Սեդրակ զՄարգար, Մարգար զՍագի, Սագի զԱբրահամ, որ այս Աբրահամս ՌԾԱ (1051=1604) թուին կյաւերին Ջէլալին

զերկիրն Պարսից, բազումք ի յազգէ մերմէ չուեալ անտի գան ի Ղռիմ, ի Ֆէօդոսիա, ի Ղարապազար, ի Պաղջասարայ եւ ի Կէօզլով (Եւպատորիա). եւ այլք գերի վարեցան, յորոց միջի այս Աբրահամս միայն ընդ քեռորդւոյն Պետրոսին Բագրատինենց իգերի վարիլն սպանեալ զչորեսին պահապանսն իգերէվարացն իննջելն նոցին, եւ փախեալ եկին իՂռիմ ի Ֆէօդոսիա քաղաք. եւ անդ էր ազնիւ Մարգարն Մուղալենց (որդի Թորոսի, Ակոբի, Դանիէլի, Մուրատի, Թէոդորայ, նախարարին, որ ըստ հրամանի Շիրին իշխանին Ջինիւիզաց բնակէր զօրօք ի վերայ Չըրոյն Կազարաթի, որ վասն այն կոչեցաւ Մուղալյէօզէն ի Թաթար լեզուէ). սա խնամնելն Աբրահամին Պալհաւունեաց եւ Պետրոսին Բագրատունենց՝ պարգեւեաց նոցա բազում ինչս եւ զստացուածս, եւ պալատ մի իբնակութիւն եւ խպատիւ տոհմի նոցին. բայց Պետրոսն Բագրատունենց յետ ոչ բազում ժամանակաց առ Աստուած փոխեցաւ ՌԿԷ (1067=1618) թուին:

«Իսկ Աբրահամն Պալհաւունենց ողորմութեամբն Աստուծոյ եւ օգնականութեամբ ազնիւ Մարգարին Մուղալենց, եւ Աւագ պարոն Մուրատին Դարիջենենց, որդւոյն Մաթէի, Ովէնի, Սամուէլի, Սարգսի, Յովսէփու՝ առաջին նախարարին Ֆէօդոսիու, եւ ազնիւ Թաթէին Աղամալենց... եւ այլոց Մուղալեանց եկեալ զարգացաւ եւ հարստացաւ, եւ էառ զդուստրն ազնիւ Գէորգին Մուղալենց, եւ եղեւ նմանէ զդուստր մի

Աննա, եւ Տրդատ որդին Աբրահամին շինեցին ի Թէօդոսիա քաղաքին ի վերայ բարձր լեռան միոյ եկեղեցի մի սուրբ Նիկողայոս, եւ զանուանս իւրեանց եւ ծնողացն իւրոց գրեցին ի վերայ արտաքին դրան եկեղեցւոյ, եւ զայս մեկնութիւնս վասն անցից յազգիս մեր ետուն գծագրել ի յայսմաւուրոջ, եւ զծառս ազգահամարութեան իւրաքանչիւրոց յետկոյս յօրինեցին, եւ պարտաւորեցին յետնորդացն յետ մահուան իւրաքանչիւրոց հարց՝ աճեցուցանել զարական ճիւղս իւրեանց ի վերայ ծառոցն առ ի յիշատակ տոհմին իւրեանց. եւ վասն վերոյիշեալ իշխանաց, պարոնաց եւ ազնուականաց եւ նոցին յետնորդացն. նաեւ պարտաւորեցին իւրաքանչիւր ամի վասն սուրբ նահատակացըն մերոց առնել ի սոյն եկեղեցւոջ զտօնախմբութիւն, եւ յիշել ի սուրբ աղօթս ձեր եւ զյիշատակս սորին զՏրդատն եւ զքոյրն՝ Աննա դշխոյն, եւ զհանգուցեալ հայրն զԱբրահամ, եւ զմայրն Թագուհի դշխոյն, զհանգուցեալ Պետրոսն Բագրատունենց. դարձեալ զկենդանի Աւագ պարոն Մուրատն Դարիջենենց, զՄարգար, զՅակոբ Մուղալենց, եւ զԹաթէ Աղամալեանց. եւ դուք յիշեալ լինիք ահեղ ատենին Քրիստոսի»:

Հին պատմիչներէն ոմանք կասեն՝ թէ Հայերը Գենուացւոց իշխանութեան ժամանակ 45 եկեղեցի ունէին Թէոդոսիոյ մէջ, յորոց 21 հատը 1475-էն յետոյ թէ Տաճկաց պատերազմին ժամանակները քանդուեցան եւ թէ պատերազմէն վերջը Թաթար-

ները նուաճելով մզկթի փոխեցին։ Պարոն Բօպլան (Beauplan) որ ԺԷ դարու սկզբները Խրիմ եկած էր, «Իմ ժամանակներս, կասէ, 45 եկեղեցի կար Կաֆայի մէջ, որոց 33-ը Հայոց կպատկանէր, 12-ը Յունաց եւ 1-ը Հռովմէականաց» [47]։ Յետոյ Պէյսօնէլ գաղղիացին՝ որ անցեալ դարու երկրորդ կիսուն սկիզբները, այսինքն 1753-ին Գաղղիացւոց տէրութենէն Խրիմ յուղարկուած էր, «Թէոդոսիոյ մէջ, կասէ, 24 եկեղեցի կար Հայոց, որոց 6-ին մէջ մասնաւոր եկեղեցականք չկային եւ միայն ուխտի օրերը այլ եւ այլ քահանայք կերթային ժամասացութեան» [48]։ Իսկ 1787-ին Նոր Նախիջեւանի բարեյիշատակ Մարտիրոս քահանայն՝ իւր «Ժողովածու պատմագիրք» վերնագրով ձեռագրին մէջ այսպէս կգրէ.
«Իսկ որք մնացին ի Կաֆան՝ սկսան շինել եկեղեցիք
«եւ վանորայք, բայց ամենեքեան ոչ կարացին իմի-
«ջի բերդին շինել. վասն փոքրութեանն տանըվեց
«եկեղեցի դուրսը մնաց, քսանըինը եկեղեցի ներ-
«սը։ . . . Եւ չարացաւ Տաճիկ ազգն եւ սկսաւ ե-
«կեղեցի առնել եւ մզկիթ շինել։ Քառասունըհինգ
«եկեղեցիէն մնաց Հայոց ձեռքը քսանըինը եկեղե-
«ցի, որ են այսոքիկ. Ս. Սարգիս, Հրեշտակապետ, Ս. Նի-
«կողոս, Ս. Յակոբ, Ս. Խաչ, Ս. Լուսաւորիչ, Ս. Յարու-
«թիւն, Ս. Պետրոս, Ս. Աստուածածին, Ս. Օգսենտ, Ս.
«Նիկողոս, Ս. Ահարոն, Ս. Խունկ, Ս. Մինաս, Ս. Յովհան-
«նէս, Ս. Ստեփանոս, Ս. Յովհաննէս, Ս. Համբարձում, Ս.
«Գէորգ խաշոտի, Ս. Աննա, Ս. Թէոդորոս, Ս. Գէորգ, Ս.

«Սիմէօն, Ս. Սիմէօն ծերունին, Ս. Աստուածածնի խօճին, Ս.
«Առաքեալ, Ս. Ուրբաթ, Ս. Երրորդութիւն եւ Ս. Աստուա-
«ծածին կօչինը: . . . Այսպէս էր մեր տղայ եղած ա-
«տենը, մինչեւ քառասուն տարի եկանք՝ քանը-
«չորս եկեղեցի կայր. այսքանն ալ Տէր Աստուած
«հաստատ պահէ»[49]. եւ այլն: — Գ. Բօպլանի եւ Գ. Պէյսօնէլլի գրուածքները որքան հաւանական լինին բազմաց, մեզ հաւանականագոյն կերեւի յիշեալ տէր Մարտիրոս քահանային պատմածը. վասն զի ինքը Թէոդոսիոյ բնակիչ եւ միանգամայն քահանայ լինելով եւ յետոյ Նոր Նախիջեւան գնալով՝ շատ աւելի ստոյգ կգիտնար իւր քաղաքի Հայոց եկեղեցեաց թիւը՝ քան վերոյիշեալ օտարազգի ճանապարհորդները:

1783-ին, այսինքն Խրիմու Ռուսաց ձեռքն անցնելէն վերջը՝ այս 24 եկեղեցիներէն չորս հատը միայն մնացին Հայոց սեպհական. վասն զի ոմանք Ռուսաց սաստիկ պատերազմին պատճառաւը քանդուեցան, եւ ոմանք բերդին մէջ լինելով՝ Ռուսաց ձեռքն անցան[50]: Արդ այն չորս եկեղեցեաց առաջինն էր Ս. Սարգսի մայր եկեղեցին, որոյ ձեղունը քանի մի տեղերէն քայքայուելուն պատճառաւ՝ դարուս սկիզբներէն իվեր արգիլուեցաւ ժամասացութիւնը: Երկրորդն է սրբոց Հրեշտակապետաց եկեղեցին, յորում 1858-էն սկսեալ՝ Նախիջեւանի եւ Բեսսարաբիոյ Հայոց Առաջնորդական Աթոռը դրուեցաւ: Երրորդը՝ Ս. Գէորգայ եկեղեցին, որ 1858-ին վերջերը այժմու Վիճակաւոր Առաջնորդ Գերապատիւ Գաբրիէլ Վար-

դապետին Ջանիւքը շինուեցաւ ։ Եւ Չորրորդը՝ Ս. Աննայի եկեղեցին [51], որ հին ժամանակներէ հետէ քանդուած էր, եւ նոյնպէս 1859-ին վերյիշեալ Ս. ռաջնորդին հոգաբարձութեամբն ու իւր խնամոցը յանձնեալ ժողովրդականաց առատաձեռն նուիրատուութեամբը հնոյն տեղը շինուեցաւ, եւ այժմ Խրիմու գեղեցիկ ուխտատեղիներէն մէկն է ։

— Թէոդոսիոյ հին շինութեանց մէջ նշանաւորքն են ա) Հայոց հրեշտակապետաց եկեղեցին, որոյ բարձրաշէն գմբէթն ու ամրակառոյց պարիսպները իւր շինութեան օրէն՝ այսինքն 500 տարիէ հետէ անվնաս մնացած են ։ բ) Ջրէնկհիսար բերդին մէկ բարձրաբերձ բուրգին մնացորդը, որ Թաթարաց, Տաճկաց եւ Ռուսաց սոսկալի ռմբակոծութիւններէն յետոյ եւս, իբրեւ կենդանի վկայ Ճենուացւոց մեծագործութեան, դեռ փլած չէ բոլորովին. եւ գ) Հնութեանց Թանգարանը [52], որ իսկզբան մզկիթ եղած է, եւ մինչեւ ցայժմ այնպէս մնացած է որ նոր շէնքի կնմանի ։ Իսկ նորերուն մէջ՝ ա) Խալիպեան Ուսումնարանի եռայարկ շինութիւնը, յորում 100-ի չափ մեծամեծ բաժանմունքներ կայ, եւ որոյ շինութեանը համար գրեթէ 150 հազար ռուբլի արծաթ նուիրեց՝ Ազգիս անմոռաց բարերար Յարութիւն Աղայն Խալիպեան ։ բ) Զինուորական մեծաշէն հիւանդանոցը, որոյ բակին մէջ շինուած պարտէզը՝ քաղաքին փառաւոր զբօսարաններէն մէկը կհամարուի գարնան ամիսներուն ։ գ) Այվազովսկի Յովհաննէս Աղային ծովեզերաց

վերայ կառուցած տունը: դ) Կոչուբէյ իշխանին տները, յորում Ռուսաց Վեհափառ Կայսրը 1861 տարւոյն մէջ Խրիմու կողմերն այցելութեան եկած ժամանակին իջեւանեցաւ, եւ որոյ վարի յարկին մէջըն է Խալիպեան Ուսումնարանի Տպարանը, Գրատունն ու Վերծանութեան Թանգարանը: ե) Ալթունճեան Եղբարց կրկին շինութիւնները, որոց մէկուն մէջ կուսանէին իսկզբան Խալիպեան Ուսումնարանի 130 աշակերտները: զ) Ալեանագեան Սարգիս եւ Սամուէլ Եղբարց կրկին շինութիւնները, Սուպաշեան Եղբարց տները, եւ այլն:

Բայց յայսցանէ երեւելի են նախ՝ քաղաքական Հասարակաց պարտէզը, յորում շաբաթը երկու անգամ պարահանդէս լինելով՝ մեծ բազմութեամբ զբօսնլու կերթան քաղաքացիք. երկրորդ՝ Հասարակաց ժողովարանը, որոյ շինութիւնը դեռ նոր աւարտուել է. եւ երրորդ՝ Հասարակաց երկուղեայ ճեմելիքը (бульваръ), որ նոյնպէս ծովեզերաց վերայ շինուած՝ գեղեցիկ ծառերով ու բազմոցներով զարդարուած է:

Այս հին եւ նոր շինուածքներն ու զբօսարանաց տեղերը ստորագրելէն յետոյ՝ պէտք է երկու խօսք ալ Խալիպեան Ուսումնարանի վերայ ասեմք, որ — ինչպէս յայտնի է — ազգիս ուսումնական եւ բարոյական գիտութեանց նշանաւոր աղբիւրներէն մէկը կհամարուի: Բայց պատմութիւնը պարզ կերպով աւանդելու համար պէտք է նախ՝ այն Ուսումնարա-

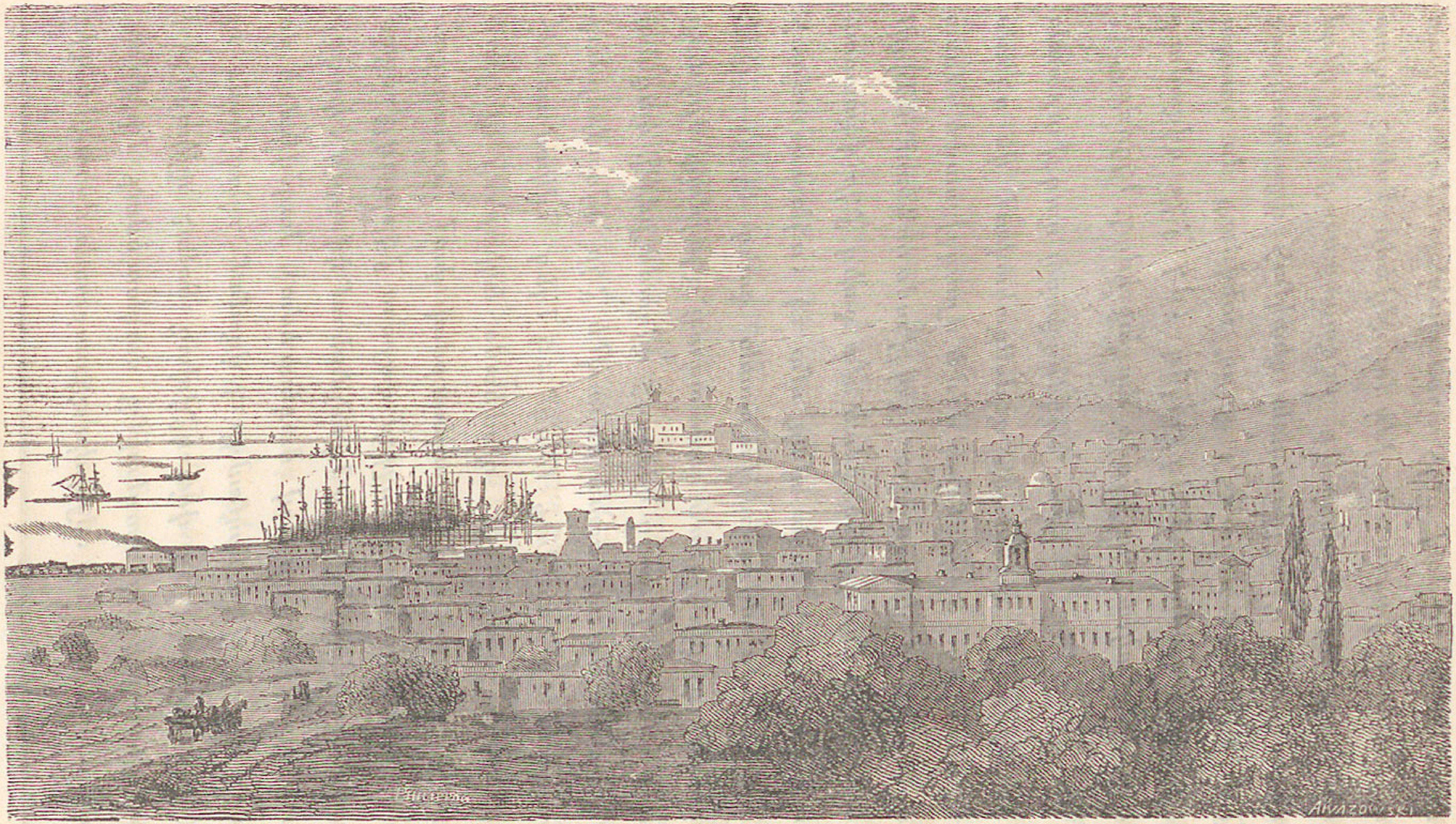

ԹԷՈԴՈՍԻԱ.

նին գլխաւոր պատճառէն սկսիմք, որ է Գերապատիւ Գաբրիէլ Վարդապետը Այվազեան (այժմ Առաջնորդ ի Վիճակին Հայոց Նախիջեւանի եւ Բեսսարաբիոյ)։ Եւ որովհետեւ յայտնի է մերայնոց գէթ մեծ մասին որ վերոյիշեալ Վարդապետը իւր մանկութեան ժամանակ Վենետիկ յուղարկուել եւ Մխիթարեանց միաբանութեան մէջ ուսման ընթացքն աւարտելով՝ քըսան տարւոյ չափ վարժապետութիւն արել եւ միանգամայն Բազմավէպ օրագրոյն (1844—1853) գլխաւոր Հրատարակիչ եղել է, յետոյ Փարիզու Մուրատեան Վարժարանին մէջ գլխաւոր դասատու եւ ապա Հայկազեան Վարժարանին Հիմնողն եղած է, Հարկ կՀամարիմք Փարիզէն Ռուսաստան գալէն մինչեւ ցայժմ (1857—1864) եղած պատմութիւնները միայն գրել Համառօտապէս, եւ այս նախ անոր Համար որ Ռուսաստանի մէջ եղած այս գործողութեանց ականատես լինելու բաղդաւորութիւնն ունենալով՝ մեր խօսքերն ստոյգ գիտութեամբ գրչի կանցընեմք, եւ երկրորդ՝ որպէս զի չափազանցօրէն Հեռացած չլինիմք մեր պատմութեան կանոններէն։

Գաբրիէլ Վարդապետը մինչդեռ Հայկազեան Վարժարանին մէջ էր, երկու երեք տարուան փորձէն տեսաւ որ Փարիզու նման Հեռաւոր քաղաքին մէջ՝ Տաճկաստանի Հայկազն պատանիներէն զատ՝ անկարելի էր Ռուսաստանի, Վրաստանի եւ Պարսկաստանի Հայոց որդիքն ալ կրթել. ուստի իւր աշխատակից վարդապետներուն Հետ խորՀուրդ արաւ որ

նոքա Հայկազեան Վարժարանը կառավարեն, իսկ ինքը Ռուսաստան դառնալով՝ նոր ուսումնարան մի բանալ վերոյիշեալ տեղերուն Հայ պատանիները դաստիարակելու: 1856-ին առանձնական գրուածք մի տուաւ Փարիզու մէջ եղած Ռուսաց դեսպան Պ. Դ. Կիսելեվ կոմսին, յորում իւր Ռուսաստան դառնալու դիտաւորութիւնն ու նոր բանալու Ուսումնարանին առաջարկութիւնը բովանդակած էր:

Երբ այն գրուածքը Ռուսաց Վեհափառ Կայսեր նըկատողութեանն արժանացաւ, եւ տէրութիւնը գործոյն վսեմութեանն ու օգտակարութեանը տեղեկանալով՝ իւր բարեհաճութիւնը յայտնեց Կիսելեվ կոմսին ձեռքովը, Գաբրիէլ Վարդապետը Ռուսաստան վերադարձաւ: 1857-ին յունիս ամսոյ մէջ Խրիմ հասնելով՝ տեսաւ որ իւր առաջադրած վսեմ գործոյն նիւթական պիտոյից կողմանէ դժուարութիւն պիտի չունենայ. վասն զի Խրիմեցիք բազմաստորագիր խնդիրներ շարադրեցին եւ յուղարկեցին Գաբրիէլ Վարդապետին որ Ներքին Գործոց ատեանին հասցընէ, յորում հրաման կխնդրէին որ իրենց եկեղեցական դրամոց եւ արդեանց մէկ մասը նոր բանալու ուսումնարանին տրուի:

Գաբրիէլ Վարդապետը 1857 Թուականի աշնան ժամանակին Պետերբուրգ գնաց, ուր նոյեմբերի 11-ին Վեհափառ Կայսեր ներկայանալու բաղդն ունենալով եւ նորա քաջալերական խօսքերը լսելով ուսումնարանին համար, եւ նորա որ քաղաքին մէջ բացուե-

լուն վերայ, փութաց Ներքին Գործոց ոստիկանին մատուցանել Հայկական ուսումնարանին համար սահմանած կանոնները։

Տէրութիւնը այն կանոններուն իւրաքանչիւր յօդուածները հեռատեսօրէն քննելէն յետոյ, Նախիջեւանի եւ Բեսսարաբիոյ Հայոց Վիճակին Առաջնորդ նշանակեց զԳաբրիէլ Վարդապետը։ Իսկ նա ճանապարհորդութենէն դառնալով՝ թէեւ իսկզբան Օդեսա քաղաքը յարմար գտած էր իւր առաջադրութեանը, սակայն տէրութեան կարծեացն ու հաւանութեանը համեմատ՝ յարմարագոյն տեսաւ Թէոդոսիան. Նախ այն պատճառաւ, որ Թէոդոսիոյ աշխարհագրական դրութիւնը՝ Կոստանդնուպօլսոյ, Փոքր Ասիոյ, Վրաստանի, Հայաստանի եւ Ռուսաց Հայաբնակ քաղաքներուն գրեթէ կեդրոնը լինելով՝ ամենայն տեղէ դիւրութիւն կլինէր Հայ ծնողաց իւրեանց որդիքը կրթութեան յուղարկել։ Երկրորդ՝ այս քաղաքին մօտ շինուելու երկաթուղւոյն պատճառաւը, որով Թէոդոսիան պիտի միանար Մոսկուա եւ Պետերբուրգ մայրաքաղաքներուն հետ։ Երրորդ՝ ծովային հաղորդակցութեան կողմանէ, որ ուսումնարանին եւ նորա տպարանին համար պէտք եղած պարագայքը դիւրաւ կարողանայ բերել տալ Եւրոպայի քաղաքներէն։ Եւ Չորրորդ՝ Խրիմու երկրին օդոյն համար, որ նման է ըստ մեծի մասին արեւելեան կողմի երկիրներուն բնութեանը հետ, որոց մէջ կընակին, — ինչպէս յայտնի է, — գրեթէ մեր բոլոր ազ-

գայինքը . եւ այլն : Այնուհետեւ հարկաւոր ճանաչուեցաւ Առաջնորդական Աթոռը Բեսսարաբիայէն Թէոդոսիա փոխադրել տէրութեան հրամանաւը :

Թեմական գործերն ընդունելէն յետոյ՝ Նոր Առաջնորդը 1858 թուականի մայիս ամսոյն մէջ այցելութեան գնաց Նոր Նախիջեւան, ուր եւ աւարտեց ժողովրդականաց հաւանութեամբը այն մեծ խնդիրը՝ որոյ համար տասն տարիէ հետէ երկու իրարու ներհակ կուսակցութեան բաժանուած՝ մեծ խռովութեանց մէջ էին (*) :

Սորա համար Նախիջեւանէն թուղթ գրեց Ներքին Գործոց Ոստիկանին, յորմէ պատասխան ընդունեցաւ հանդերձ շնորհակալութեամբ [53]. ինչպէս նաեւ Նոր Ռուսիոյ եւ Բեսսարաբիոյ ընդհանրական Կուսակալ Ստրոգոնով կոմսէն [54], Թայղանի քաղաքապետէն [55], եւ Ս. Էջմիածնի Սինոդոսէն [56] :

Այն միջոցին Խալիպեան իշխանը Գեր. Առաջնորդին Թէոդոսիոյ մէջ բանալու Ուսումնարանին դիտաւորութիւնն ու կայսերական բարեհաճութիւնը լսելով, Ուսումնարանին շինութեանը համար 50 հազար արծաթ րուբլի խոստացաւ նուիրել, որ յետոյ

(*) Այս խնդրոյն վերայ բաւական ընդարձակ տեղեկութիւն կարող են գտանել ընթերցասէրք . նախ ,, Մեղու Հայաստանի " լրագրոյն 1859 թուականի 10-րդ համարին , եւ ապա ,, Մասեաց Աղաւնի " օրագրոյն 1861 թուականի Գ թուոյն մէջ :

շինութեան մեծութեանը պատճառաւ գրեթէ եռապատկեց նոյն ազգասիրական նուէրը, եւ այն պատճառաւ Կայսերական բարեհաճութեամբ Ուսումնարանին անունը ԽԱԼԻՊԵԱՆ կոչուեցաւ։

Վերջապէս նոյն տարւոյ հոկտեմբերի 12-ին Ուսումնարանը բացուեցաւ, յորում արդէն 50-ի չափ աշակերտներ ժողովուած էին Խրիմու եւ մերձակայ քաղաքներէն. եւ մէկ տարիէն յետոյ ուսանողաց թիւը 91-ի հասաւ։ Այնուհետեւ Ուսումնարանին համբաւը Տաճկաստան, Վրաստան, Հայաստան, Պարսկաստան եւ մինչեւ Հնդկաստան հանելով՝ այնքան աշակերտներ եկին մէկմէկու ետեւէ որ 1861 թուականի կիսուն արդէն 130 աշակերտք կդաստիարակուէին Խալիպեան Ուսումնարանին մէջ։

Մինչեւ 1862 թուականի օգոստոսի վերջը վարձով բռնած տան մէջ էր Խալիպեան Ուսումնարանը, որ յետոյ սեպտեմբեր ամսոյ 8-ին իրեն համար կառուցած եռայարկ շինութիւնը փոխադրուեցաւ։ Այս փոխադրութիւնը մասնաւոր հանդիսով կատարուեցաւ, որոյ ներկայ էին նաեւ հեռաւոր քաղաքներէ հրաւիրուած շատ պատուաւոր անձինքներ՝ թէ մեր ազգէն եւ թէ օտարներէն [57]։ Փոխադրութեան ժամանակ 150 աշակերտք կային. եւ այն տարին բացուեցաւ նաեւ վեցերորդ դասարանը, ուսկից յաջորդ 1863 թուականին 8 աշակերտք ելին, որք աւարտած էին իւրեանց համար սահմանեալ ուսման ընթացքը։

Ուսումնարանէն յետոյ ընդարձակ Տպարան [58], Գրատուն եւ վերծանութեան Թանգարան եւս բացուեցան. եւ 1860-ին սկսաւ Մասեաց Աղաւնի օրագրոյն հայերէն, ռուսերէն եւ գաղղիարէն հրատարակումը, որ 1855-էն մինչեւ 1858 Թուականը Փարիզ կտպագրուէր, հայերէն եւ գաղղիարէն լեզուներով [59]։

— Թէոդոսիոյ մէջ Խալիպեան Ուսումնարանէն զատ՝ կան նաեւ Ռուսաց գաւառական ուսումնարան եւ երեք ժողովրդական դպրոցներ՝ Հայոց, Յունաց եւ Ռուսաց։ — Բնակչաց Թիւն ընդ ամենայն 9,000 հոգի կհաշուի, որոց մեծ մասը Ռուսք, Յոյնք եւ Հայք են։ Երկու եկեղեցի ունին Ռուսները, մէկ՝ Յոյները եւ մէկ եւս հռովմէականները։ Այլ եւ երեք մզկիթ Թաթարաց, եւ երկու Հրէից եւ Գարայիմներու ժողովարաններ կան։ Գաւառին մերձակայքը 14 աղի լճեր կան, որոց ութը արքունական է եւ վեցը՝ մասնաւոր անձանց։ Բաց յայսցանէ՝ աղիւսի, կղմինտրի, կրի, ձկան, օճառի եւ ուրիշ բաներու 11 գործարաններ կան, ինչպէս նաեւ 52 հողմաղացք, հիւրանոցներ, պանդոկներ, եւ այլն։

Նշանաւոր են նաեւ Թէոդոսիոյ ծովային լուացարանները (купальня), որոց չորսը քաղաքական է, հինգը արքունական եւ չորսը մասնաւոր անձանց։

Քաղաքին երեւելի փողոցները՝ որ Գենուացւոց հին գծին վերայ շինուած են, բոլորովին իտալական ուղղագիծ ու լայն փողոցներուն կնմանին։ Շինութիւն-

ները ծովեզերքէն դէպի կղզիաձեւ լեռները բարձրանալով՝ գեղեցիկ ամփիթէատրոն մի կձեւացընեն. իսկ լերանց գոգերուն ու սարաւանդներուն վերայ եղած այգիներն ու պարտէզները այնպիսի կերպով կզարդարուին գարնան ամիսներուն, որ հեռաւոր երկիրներէ լուացուելու համար եկած աշխարհատես անձինքներն անգամ կզարմանան Խրիմու երկրին բնութեան առատութեանը վերայ ։

ԽՐԻՄՈՒ ՔԱՂԱՔՆԵՐԸ

Ե.

Կ Ե Ր Չ.

Կերչի շինութիւնը. — Անուան ծագումը. — Աշխարհագրական դիրքը. — Ռուսները կտիրեն Կերչի եւ արգելանոց կշինեն Յունաց Միրմիկիոն քաղաքին տեղը. — Յունաց Ս. Յովհաննէս եկեղեցին, իւր արձանագրութիւնն ու մագաղաթէ ձեռագիր աւետարանը. — Ասկղեպիոսի կռատունը. — Բերդին դիրքը. — Միհրդատեան լեռան ստորագրութիւնը. — Ինն Միհրդատ անունով թագաւորները. — Վեց Միհրդատաց պատմութիւնը. — Միհրդատ Եւպատորին վերայ Հայոց եւ օտարազգի մատենագրաց տուած տեղեկութիւնները. — Արտաշէսի Առաջնոյ Արտաշամա աղջիկը. — Միհրդատայ Լաւոդիկէ քրոջ որդւոց սպանութիւնը. — Հռովմայեցւոց Սիլլա, Ոպպիոս, Մանլիոս, Մուրենոս, Լուկուլլոս, Կոտտաս, Նողոս եւ Պոմպէոս սպարապետներն ու զօրավարները. — Հայոց Տիգրան Բ թագաւորը, Միհրան եւ Բակուր զօրապետները. Բասեննեան զօրաց գունդը եւ իւրեանց քաջութիւնները. — Միհրդատայ Արիարաթ, Մեհար եւ Փառնակէս որդիքը. — Կաստոր տիրանենգ նախարարը. — Միհրդատայ զօրաց ապստամբութիւնը, Փառնակայ թագաւորելն ու Միհրդատայ անձնասպանութիւնը՝ իւր երկու դստերաց հետ. — Միհրդատայ համառօտ կենսագրութիւնը եւ իւր շարադրած գիրքը. — Եիւզ օբա. — Ալթուն եւ Բիւլ օբա բլրակները. — Ռումեանցով կոմսը. — Կերչի բնակչաց թիւն ու նոցա պարապմունքը. — Երկրագործութեան յետամնացութիւնը. — Մրգեղէնի եւ բանջարեղէնի թանկութիւնը. — Երկրին բնական առատութիւնը. — Եէնիգալէ բերդաքաղաքն ու նորա մէջ եղած Հայերը:

Կերչը Սիմֆերապօլէն 201 *վերստ հեռաւորութիւն ունի, եւ Միլեսացի Յունաց Պանտիկապէոն*[60] *քաղաքին աւերակներուն վերայ շինուած է, որ Քրիստոսէ* 600 *տարի յառաջ անուանի մայրաքաղաք էր Գիմմերեան Վոսփորոսի*[61] *Թագաւորներուն: Դիրքը շատ*

գեղեցիկ է, եւ Թամանու [62] թերակղզւոյն դիմացը՝ Ենիգալէ բերդաքաղաքի նեղուցին վերայ կընկնի։ Առուտուրի կողմանէ՝ Խրիմու թերակղզւոյն այժմու ուրիշ բոլոր քաղաքներէն աւելի վաճառաշահն է, թէեւ հին ժամանակներն եւս Տաւրիոյ գեղեցկաշէն, ճարտարարուեստ ու վաճառաշահ քաղաքներէն մէկն եղած է, ինչպէս յայտնի է Անաքարսիսի պատմութենէն՝ որ «Աչքս չէր կշտանար, կասէ, այն քաղաքին (Պանտիկապէոնի) վերայ նայելէն, եւ նորա նաւարանը, նաւահանգիստը, նաւերը, ձեռագործները, փողոցներն ու ծառատունկերը դիտելէն [63]»։

Տաւրիոյ հին ստորագրութեանց մէջ թէեւ Պանտիկապէոն քաղաքի կործանուելուն ու նորա տեղն այժմու Կերչը շինուելուն վերայ մասնաւոր պատմութիւն չեմք գտներ, սակայն Թամանու (Ֆանագորիոյ) մէջ գտնուած մարմարիոն քարի սլաւեաններէն արձանագրութենէն, — որ 1068 թուականին գրուած ու Կորչեվ կոչուած է քաղաքին անունը, — կերեւի թէ ասկէց հազար տարի յառաջ հիմնայատակ եղած է։ Բայց թէ ուսկից առած են Ֆանագորիոյ սլաւեանները նոր քաղաքին Կորչեվ անունը, յայտնի չէ մեզ, եւ ոմանք միայն այսքանս գրած են՝ թէ «Կերչ բառը Տաճկաց բերդի յատուկ անուն է, որոյ աւերակացը մերձակայքը շինուած է այժմու (Ռուսաց) արգելանոցը» [64]։

Այս յայտնի է որ ԺԴ դարու աշխարհագիրները՝ Bospro, Vospro եւ Pantica կոչած են քաղաքին անու-

նը . իսկ Հին Խրիմաբնակ ազգերը , եւ նոյն իսկ Գե-նուացիքը , որ 209 տարի՝ այսինքն 1266-էն մինչեւ 1475 Թուականը Խրիմու քանի մի քաղաքներուն տիրեցին՝ Կեռճ , Կեռչ , Կեռճիօ կամ Ջեռկիօ , եւ այլն : — Մեզ կերեւի թէ այս քաղաքին անունը Միհրդատայ ժամանակի երթեւեկ Հայերը տուած են , որ գուցէ քաղաքին դիմացի ծովու դիրքին նայելով ու Կիռճ (Նեղուց) կոչելով , Թամանցիքն ու Իտալացիքը հետ զհետէ աղաւաղած լինին եւ Կըրչեվ կամ Կեռչիօ անուանած , ինչպէս որ բնական է իւրեանց ազգային առոգանութեանը :

— Կերչի ցամաք տեղերը շրջապատուած են հարաւային կողմէն՝ Սեւ ծովէն , արեւելեան կողմէն՝ Թամանու նեղուցէն , եւ հիւսիսային կողմէն՝ Ազախ ծովէն : Այս ցամաքին երկայնութիւնը 12 ժամուան ճանապարհ կհամարուի , որոց մէջ տեղ տեղ Գիմմերացւոց շինած պարիսպներուն հետքերը կնշմարուին , որ մէկ ծովէն մինչեւ միւսը , այսինքն Շիքաև եւ Թիւրքֆ գիւղերէն դէպի Սարըգկօլ անցնելով՝ մինչեւ Կաֆայի ծոցը կհասնի :

Քաղաքին հարաւային ծովեզերքը Թէոդոսիոյ Ջաւկքա բուռնի կամ Խաշըխ բուռնի կոչուած բլրակէն կսկսի , եւ Ջաղաչգկօլ ու Խըռ խօյաշ սարերն անցնելով՝ կերթայ Ջուխուր խօյաշ , որոյ հանդէպն է Եկչֆեն Խայա [65] անուանով աջակողմեան եզերաց վերայ եղած ծովամիջի ապառաժը , յետոյ Էօփիւֆ եւ Խազանըղ լեռները , ուսկից

վերջապէս կհասնի Թախըլ կոչուած մեծ սարը, որ Կերչի հարաւային բերանը կընկնի։

— 1774-ին երբ Կերչն Ռուսաց ձեռքն անցաւ՝ հինգ վեց հարիւր աղքատ տնակներ կային բերդին չորս կողմը պատած, որ կլոր ձեւով երկընցած ու դէպ ի ներս հրուած անկիւններ ունէին։ Նոցա մեծ մասը պատերազմին ժամանակ քանդուեցաւ, եւ տեղերը ծովեզերաց պաշտպանութեան համար սալաքարերով ամրացուցած աստեղաձեւ նաւահանգիստ շինուեցաւ։ Բայց այսու ամենայնիւ քաղաքը պայծառացնելու համար՝ ինչպէս Տաճիկներն իւրեանց իշխանութեան ժամանակ, նոյնպէս եւ Ռուսները յիսուն տարի հոգ չտարան, մինչեւ որ 1821 թուականին Աղեքսանդր Ա. կայսրը մտադրութիւն դարձընելով քաղաքին առեւտրական դիրքին վրայ, հրամայեց որ Կերչը Ռուսաստանի բանուկ նաւահանգիստներէն մէկը համարուի, որով եւ սկսան ձեռք զարնել ընդարձակ արգելանոցին շինութեանը։

Այս արգելանոցը չորս վերստ հեռաւորութեամբ՝ Kara Kouvanman կոչուած տեղւոյն վրայ շինուած է, ուր Յունաց Միրմիկիոն քաղաքն եղած է։ Ճարտարապետութեան կողմանէ Եւրոպայի ամենագեղեցիկ շինութիւններէն մէկը կհամարուի, մանաւանդ ժանտախտի (чума) բացման եւ փարատելուն նախազգուշութեանցը կողմանէ։ Իւր մէջը կգտնուին այն ամենայն գեղեցիկ ու օգտակար բաները, ինչ որ Մարսէյլի, Գենուացւոց, Լիվոռնոյի եւ Տրիեստի արգելանոցնե-

րուն մէջ կան ։ Սորա քովը կկանգնին Տէրութեան սահմանէն ներս մտնող վաճառաբեր ու վաճառահան նաւերը․ վասն զի ծովուն ծանծաղութեանը պատճառաւ անկարելի կլլնի քաղաքին եզերներուն մօտենալ ։ Վաճառականութիւնը ծաղկելուն վերայ՝ քաղաքն ալ վերջին տարիներս զարմանալի արագութեամբ պերճացաւ, եւ շինութիւնները հետ զհետէ եւրոպական ոճով վերականգնուելով՝ այնպէս կերպարանափոխ եղաւ, որ միջին դարու յիշատակարաններէն հազիւ թէ երկու հատը մնացին, այսինքն առաջինը Յունաց Ս. Յովհաննէս եկեղեցին, եւ երկրորդը՝ ծովեզերաց վերայ կառուցած աշտարակը, որ Տէրութիւնը իբրեւ հնութիւն, կամ իբրեւ յիշատակ նախնի բնակչաց Կերչի՝ հրամայած է անխախտ պահպանել ։

Այս յունական եկեղեցւոյն շինութիւնը թէպէտ եւ հնախոյզներէն ոմանք Քրիստոսի առաջին դարուն եղած է, կասեն, եւ ոմանք ութերորդ դարուն, բայց նորա մարմարիոնէ հին արձանագրութենէն[66] կերեւի թէ Քրիստոսի 300 թուականին շինուած է, եւ ութերորդ դարուն սկիզբները վերանորոգուած ։ Ահա այն մարմարիոնէ յիշատակարանին ճշգրիտ պատճէնը․

Ο ΑΥΤΟΣ ΘΕΙΟΣ ΝΑΟΣ ΣΟΚΟΛΟ ΜΗΘΗΤΕΛΕΙΩΣ ΕΝ ΕΤΕΙ ΣΩΤΗΡΙΩΔΥΣΙ ΤΡΙΑΚΟΣΙΩ ΕΚΤΟΣ ΚΑΜΠΑΝΑΡΙ ΟΥ ΚΑΙ ΜΕΡΟΣ ΤΙ ΕΚΕΙΝΟΥ ΠΟΥΗΔ ΩΚΟΔΩΜΗΘΗ ΚΑΙ ΟΛΟΣ ΕΥΤΡΕΠΕΙΘΕΙ.

Այսինքն ,

ՏԱՃԱՐՍ ԱՅՍ ՍՈՒՐԲ ԱՒԱՐՏԵՑԱՒ ԸՍՏ ԱՄԵՆԱՅՆԻ, ՑԱՄԻ ՓՐԿՈՒԹԵԱՆ ԵՐԵՔՀԱՐԻՒՐՈՐԴԻ ԱՌԱՆՑ ԶԱՆԴԱԿԱՏԱՆ ԵՒ ԱՅԼՈՑ ՇԻՆՈՒԱԾՈՑ, ՈՐՈՎՔ ԱՅԺՄ (720—730) ԶԱՐԴԱՐԵՑԱՒ ԱՆԹԵՐԻ [67]:

Եկեղեցւոյն բարձրաշէն գմբէթը չորս մոխրագոյն մարմարիոնէ սիւներու վրայ հաստատուած է, որոց հիմքը երեք կանգունէն աւելի գետնին մէջը խրուած են: Շինութեան բարձրութիւնը գետնի երեսէն 30 ոտնաչափ կհաշուի: Իր մէջը պահուած մագաղաթէ ձեռագիր Աւետարանը, հնախօսներուն կարծեացը նայելով՝ ԺԱ. դարուն գրուած է: Եկեղեցւոյն շրջակայքը յունական խորաքանդակներ (барельефъ)*, արձաններու մնացորդներ եւ կոթողներու բեկորներ կան, որոց մէջ ընտիր մարմարիոնէ անգլուխ արձան մը կայ՝ ծովեզերաց փոսերէն գտնուած, եւ որոյ զգեստներէն՝ ոմանք Ստրաբոնի յիշած Ասկղեպիոս կուռքին արձանը կկարծեն, որ Երատոսթենի ասելովը՝ հռչակաւոր կռատուն ունէր Պանտիկապէոնի մէջ* [68]:

Այժմեան բերդը, որոյ մէջն է յիշեալ Ս. Յովհաննէս եկեղեցին, Կերչի փոքրիկ Թերակղզւոյն երկու ծոցերուն վրայ շինուած է՝ գեղեցիկ դիրքով ու կրկին պարիսպներով, թէեւ ոչ այնքան ամուր ու նախնի մեծագործութեանցը նման: Սորա դիմացը միշտահոս աղբիւր կայ, եւ քովը քաղաքապետին պալատը, ուսկից կսկսին Կերչի նոր ոճով շինութիւն-

ները եւ կերկարին մինչեւ մեծ դաշտը, որոյ մէջ իջեւաններ ու պանդոկներ շինուած են:

— Նաւահանգստին աջակողմը կընկնի Մեծին Միհրդատայ անունովը պսակուած գեղեցկադիր լեռը, որոյ վերայ ելնելու եւ նորա այլ եւ այլ կողմերը երկու անգամ պտըտելու բաղդն ունենալով՝ կփութամ տեսածներս պատմութեանս ընթերցողացը հաղորդելու:

Հարիւրէն աւելի աջ ու ձախ պտոյտներով շինուած քարէ աստիճաններէն անցնելէս յետոյ՝ գրեթէ լեռան միջավայրը հասայ, ուր տասնեւհինգ տարի յառաջ գեղեցիկ թանգարան մը կար հնութեանց, եւ որոյ տեղն այժմ Ռուսաց Աղեքսանդրի Նեւացւոյ փոքրիկ՝ բայց փառաւոր եկեղեցին շինուած է: Այս շինութեան շրջակայքը բազմաթիւ հին տապանաքարեր, մարմարիոնէ յունարէն արձանագրութիւններ, սրբատաշ սիւներու մնացորդներ եւ հեթանոսական ժամանակներու խորաքանդակներ կան, ոմանք ասդիս անդին ընկած, եւ ոմանք շինութեան հիմանցն ու շրջակայ աստիճաններուն համար գործածուած: Եկեղեցւոյն հանդէպը ընտիր մարմարիոնէ միակտուր տապանաքար մի տեսի՝ դագաղի կափարչի ձեւով շինուած, որոյ երկայնութիւնը երեք՝ եւ լայնութիւնը մէկուկէս կանգուն էր: Այս քարը գերեզմանի դուռն եղած է, որ լեռը փորելու ժամանակ գտնելով՝ փորը դատարկ աման եւ անխուռ փայտէ դագաղ մի

գտել են՝ տեղ տեղ ոսկի թիթեղներով պատած. դագաղին մէջ եւս ոսկիէ օձապատ պսակ մի՝ մեռելոյն ոսկերատեաց մէջ դրուած։ Եւ ահա այս հնութեանց գտնուելուն վերայ է որ հնախոյզները կհաստատեն թէ այն տեղն եղած է Կիմմերեան Վոսփորոսի թագաւորաց գերեզմանը։

Յետոյ լեռան ծայրը հանել փութալով՝ ճանապարհին քանի մի ռուս զօրապետաց մահարձանները տեսի, որ Կերչի մէջէն ալ գեղեցիկ կերպով կերեւին։ Քիչ մի անդին այլ եւ այլ գուբերու հանդիպեցայ, ուր հնախոյզները փորելով՝ մարդկանց շատ ոսկորներ եւ քանի մի ամենահին փողեր գտած են։ Գուբերն անցնելէս յետոյ՝ բաւական տեղ եւս ապառաժներու վերայէն անցայ, եւ վերջապէս լեռան ծայրը հասայ, ուր կլոր ձեւով բարձրացած ապառաժ մի տեսի՝ երկու կողմէն աթոռաձեւ նստարաններ փորուած։ Կպատմեն թէ Մեծն Միհրդատ փորել տուած է այն ապառաժեայ նստարանները, ուսկից պատերազմի ժամանակ թշնամեաց բանակը կդիտէր։ Ես եւս այն նստարաններուն վերայ ելլի, ուսկից մէկ կողմէն՝ աչք բռնելու չափ ծովն իւր ընդարձակ տարածութեամբը երեւեցաւ դիմացս, եւ միւս կողմէն՝ ոչ միայն Կերչի ամենայն տեղերը՝ մերձակայ դաշտերն ու հեռաւոր գիւղերը, այլ եւ Յանագորիան, Գըզըլ-դաշն ու Անափան պարզ կերպով տեսի։

Այս հնութեամբք լցուած լեռանը վերայ քառորդ-ժամէն աւելի ադիս անդին պտըտելով՝ աչքս չէր

կշտամբ նորա շրջակայ տեսարանները դիտելէն. եւ առաջադրած էի որ ճանապարհի հեռաւորութեանը չնայելով՝ լեռան հիւսիսային կողմէն իջնեմ ու այն տեղի հնութիւններն եւս հետազօտեմ. սակայն արեւմտեան կողմն երեւցած երկնքի սեւ ամպերէն վերահաս անձրեւը գուշակելով՝ ստիպուեցայ եկած ճանապարհէս շուտով յետ դառնալու, որով եւ յիրաւի, տակաւին լեռան կէսը չհասած՝ անձրեւն ալ սկսաւ կաթկըթիլ ու հետ զհետէ սաստկանալ։

Երեկոյեան ժամը հինգն էր երբ տուն հասայ, եւ լեռնէն երեւցած տեսարանները տակաւին աչքիս առաջեւը երեւակայելով՝ սկսայ Պոնտոսի եւ Բոսփորոսի թագաւորաց վերաբերեալ հին եւ նոր պատմութիւնները քրքրել, որպէս զի Միհրդատայ որպիսի մարդ եղածն եւս ճշդութեամբ կարողանամ հաղորդել գըրքոյս ընթերցողացը։

Մինչեւ այն ժամանակը՝ երկու թագաւոր միայն գիտէի Միհրդատ անուամբ. մէկը այն՝ որ Քրիստոսէ 406 տարի յառաջ կյիշատակուի, եւ միւսը՝ որ Քրիստոսէ 133 տարի յառաջ թագաւորեց։ Բայց այն այլ եւ այլ պատմութիւնները երկու երեք անգամ ընթերցելէս յետոյ, տեսի որ ինը թագաւոր եղած է Միհրդատ անունով, յորոց վեցը Պոնտոսի մէջ թագաւորել են, եւ երեքը Պարթեւաստանի մէջ։ Պարթեւաստանի թագաւորներուն ստորագրութիւնը մեր արդի նպատակէն դուրս լինելով՝ Պոնտոսի վեց թագաւորաց պատմութիւնը միայն կդրեմք համա-

ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ռօտայէս, երեւակայելով որ ինծի նման շատ Հայեր կգտնուին անշուշտ՝ նոցա մէկմէկէ ունեցած տարբերութիւնները տակաւին չհասկացող:

Միհրդատ Առաջինն է Արիոբարզանայ առաջնոյ որդին, որ Քրիստոսէ 406 տարի յառաջ Պոնտոսի մէջ թագաւորեց, եւ Պարսիկներէն պաշարուած ժամանակը՝ իւր ապագայ թշուառութիւնը գուշակելով, թագաւորութեանը 28-րդ տարին թոյն խմեց ու մեռաւ: Նորա տեղն անցաւ որդին՝ Միհրդատ Երկրորդ, 336 թուականին. սա իւր տէրութիւնը խելացի կանոններով բարեկարգելուն վերայ՝ Κτιστης, այսինքն հիմնադիր կոչուեցաւ. մեռաւ 301 թուականին: Սորա յաջորդեց նոյն տարին Միհրդատ Երրորդ, եւ 40 տարի անընդհատ թագաւորեց. բայց թէ երբ մեռաւ, եւ Միհրդատ Չորրորդը երբ թագաւորեց ու վախճանեցաւ, ամենեւին յիշատակութիւն չըգտայ պատմութեանց մէջ: Յետոյ թագաւորեց Փառնակայ առաջնոյ որդին՝ Միհրդատ Հինգերորդ, որ իւր բարեպաշտութեանն ու գթասիրութեանը պատճառաւ՝ Ευεργετης, այսինքն բարեգործ կոչուեցաւ: Սա Պոնտոսի թագաւորաց մէջ առաջինն եղաւ որ Հռովմայեցւոց հետ խաղաղութեան դաշինք դրաւ, եւ Փռիւգիա գաւառն ընծայ ընդունեցաւ կայսրէն: Մեռաւ Սինոպի պաշարման ժամանակը 121 թուականին, իւր անդրանիկ Միհրդատին թողլով գահոյն ժառանգութիւնը, որ Վեցերորդ թագաւորն եղաւ Պոնտոսի, եւ ահարկու թշնամի Հռովմայեցւոց:

Յոյն պատմագրաց խօսքերուն նայելով՝ այս Միհրդատը, որ իւր զանազան քաջութիւններուն համար Եւպատոր, այսինքն հօրամոյն, եւ Վեհ կամ Մեծ կոչուեցաւ, Քրիստոսէ 133 տարի յառաջ ծնաւ, եւ հազիւ թէ տասներկու տարեկան եղած՝ թագաւորեց: Կասեն թէ սա իւր մանկութեանը ժամանակ շատ թագաւորաց ձեռագիր պատմութիւնները կարդալով, ու ոմանց եւս բերանացի աւանդութիւնները լսելով ուշադրութեամբ, տեսաւ որ այն թագաւորներէն ոմանք աշխարհակալութեան մտքով կեանքերնին վտանգի մէջ դրել ու մեռել են, ոմանք անհեռատեսութեան, ընտանեկան խռովութեանց, ժողովրդոց երկպառակութեանց պատճառաւ, եւ շատերըն ալ խաբէութեամբ թունաւորուածներուն համար. ուստի վերջնոյս պատճառած մահէն ամենէն աւելի վախ զգալով իւր սրտին մէջ, սկսաւ թոյն շինելու կերպերը սովորիլ եւ ինքզինքը թոյն խմելու վարժեցընել. որպէս զի եթէ դիպուածով անգամ թունաւորուի, առանց վտանգի կարողանայ ազատիլ մահուանէ, եւ այլն:

Բայց մեր պատմագրաց, եւ գլխաւորապէս Մովսէսի Խորենացւոյ խօսքերուն նայելով՝ այս Միհրդատը ոչ թէ թագաւորական ցեղէ ոմն, այլ Պարսից Դարեհ թագաւորի Միհրդատ նախարարին ցեղէն յառաջացած Վրաց բդեշխ էր, որ իւր քաջութեանը համար մեր Արտաշէս Առաջին թագաւորը կնութեան տուաւ իւր Արտաշամա անունով դուստրը [69]: Արտաշէսէն

յետոյ երբ իւր որդին Տիգրան Բ-ը թագաւորեց, Հայաստան հրաւիրեց զիւր քեռայրը (Միհրդատ), եւ իւր երկրորդն անուանեց զինքը, որ եւ քիչ ժամանակէն Հռովմայեցիներուն յաղթելով՝ Տիգրան Ասիոյ մեծ մասին տիրեց, եւ Միհրդատը Պոնտոսի ու Միջերկրեայց արքայ կարգելով՝ Հայաստան վերադարձաւ։ Բայց թէ Միհրդատ ինչ գործեր արաւ այնուհետեւ, ինչ կերպով տիրեց Բոսփորոսի եւ ինչ քաջութիւններ արաւ որ բոլոր ազգաց զարմանք պատճառեց, հարկաւոր կհամարիմք, մանաւանդ մեր ազգին համար համառօտապէս պատմելը։

Միհրդատ Տիգրանայ զօրաց քաջութիւններովը Պոնտոսի մէջ զօրանալով՝ սարսափելի անուն հանեց մերձակայ ազգաց մէջ, որով հետզհետէ ընդարձակեց իւր իշխանութիւնը Պոնտոսի վերայ։ Իւր Լաւոդիկէ [70] անունով քրոջ որդիքը, որ Կապադովկիոյ Արիարաթ է թագաւորի ժառանգներն էին, նոյն միջոցներն ապստամբեցան Միհրդատէն. ուստի եւ Միհրդատ պատերազմի ելաւ, սպաննեց զիրենք, եւ իւր ութամեայ որդին Կապադովկիոյ մէջ Արիարաթ Ը անուամբ թագաւորեցնելով՝ խնամակալ կարգեց վերան իւր Գորդիաս անունով զօրավարը։ Այս բանիս վերայ՝ Բիւթանացւոց Նիկոմիդաս թագաւորին խորհրդովը Կապադովկացիք Հռովմայեցւոց օգնութիւնը խնդրեցին. եւ նոքա Կիլիկիոյ Կոռնելիոս Սիլլա անունով երեւելի կուսակալը յուղարկեցին նոցա, որ Գորդիոսին հետ պատերազմելով՝ վանեց զինքն ու

Միհրդատայ որդին, եւ տեղը Արիոբարզանը Թագաւորեցոյց, որ Կապադովկիոյ արքայից ցեղէն էր [71]։ Միհրդատ օգնութիւն խնդրելով Տիգրանէն՝ Հայոց Միհրան եւ Բակուր անունով զօրապետաց հետ Արիոբարզանի ու Նիկոմիդասի վրայ արշաւեց, որք իմանալուն պէս՝ քաղաքը Թողլին Հռովմ փախան. եւ դարձեալ Թագաւորեց Միհրդատայ որդին։

Այս յաջողութենէն սիրտ առնելով՝ Միհրդատ այլ եւ այլ ազգերէ բազմաթիւ զօրք ժողվեց եւ Սեւ ծովուն վրայ 300 կտոր նաւ սփռեց, որով քշելով իւր բոլոր Թշնամիները՝ քան հազար ասպարէզ աւելի ընդարձակեց իւր տէրութեան սահմանը. եւ Տիգրանայ զօրաց ձեռնտուութեամբը՝ իւր իշխանութեանը հնազանդեցոյց բոլոր մերձակայ ազգերը Եգերացւոց հետ մէկտեղ, որ Արտաշէսի մահուանէն յետոյ ապստամբել էին Հայոց տէրութենէն։

Միհրդատ Կապադովկիան ու Բիւթանիան առնելէն յետոյ՝ իւր սրատես աչքը Հռովմայեցւոց Փռիւգիա գաւառին վրայ ձգեց, որում տիրելուն պէս՝ Մեծին Աղեքսանդրի պալատին մէջ իջեւանեցաւ. յետոյ առաւ նաեւ Միւսիա, Կարիա եւ Լիւկիա գաւառները։ «Այն տեղերուն տիրելէն վերջը, կսէ Պլինիոս, Միհրդատ պատգամաւոր յուղարկեց Գայլ գետին եզերաց վրայ բնակող Լաւոդիկեցիներուն, խոստանալով չվնասել նոցա՝ եթէ իւր ձեռքը տան Պամփիլիոյ կուսակալ հռովմայեցի Ոպպիոս իշխանը, որ այն միջոցին Լաւոդիկեցւոց ապաստանած էր, եւ որ

յետոյ ծառայի պէս քովը կպահէր Միհրդատ։ Սոյնպիսի խոստմամբ առաւ Լեսբացիներէն Նաեւ Ակուիղոս Մանլիոս անունով իշխանը, որ շատ տեսակ չարչարելէն յետոյ՝ ոսկի հալեցնել տուաւ ու բերանը լեցուց, իբրեւ նշան իւր Հռովմայեցիներէն աւելի առատաձեռն լինելուն [72]։

Միհրդատայ գործոց համբաւը հետ զհետէ Հռովմայեցւոց ականջը հասնելով, Կոռնելիոս Սիլլային ընդհանուր սպարապետութիւն՝ տուին, եւ շատ զօրքով Միհրդատայ դէմ յուղարկեցին, որ երկար դիմադրութիւններէն յետոյ՝ զանազան պայմանադրութիւններով հաշտութիւն խօսեցան Տրոյիոյ Դարդանոն քաղաքին մօտ, եւ որով վերջացաւ առաջին պատերազմը։

Սակայն շատ ժամանակ չանցած՝ նոր պատերազմ բացաւ Մուրենոս անունով Հռովմայեցի զօրավարը, եւ շատ երկիրներ աւերեց։ Միհրդատ լսելուն պէս՝ Մուրենոսի դիմացն ելաւ, նորա զօրաց շատերը կոտորեց եւ բոլորովին քշեց իւր սահմանէն։ Սիլլա պատերազմի վախճանէն երկնչելով՝ շուտով դեսպան յուղարկեց եւ հաշտութիւնը վերստին նորոգեց. որով Միհրդատայ ձեռքն անցաւ Հռովմայեցւոց Բոսփոր գաւառը, եւ յորում թագաւոր դրաւ իւր Մեհար կամ Մահար անունով որդին։ Այս Մուրենոսի կռիւն է որ պատմիչները սովորաբար երկրորդ պատերազմ կանուանեն։

Բայց երրորդ — վերջին պատերազմը՝ առաջիններէն շատ աւելի արժանի է մտադրութեան ։

Սիլլայի մահուանէն յետոյ՝ Միհրդատ իմացուց մեր Տիգրան Բ-ին թէ Կապադովկիոյ վերայ կուզէ արշաւել . ուստի եւ Տիգրան Հայոց Բասենեան կոչուած զօրաց մեծ գունդ մի յուղարկեց առ Միհրդատ, որով տիրեց գրեթէ Հռովմայեցւոց ձեռքն եղած Ասիոյ վերի կողմի բոլոր քաղաքներուն ։ Հռովմայեցիք Լուկուլլոս մեծ սպարապետն ու Կոտտաս երեւելի զօրապետը յուղարկեցին Միհրդատայ դէմ ։ Բայց Միհրդատ Հայոց Բասենեան զօրաց հետ մէկտեղ՝ մինչեւ Քաղկեդոնի դուռը քշեց զիրենք, ուր ամրացել էր Կոտտաս . եւ մինչդեռ Հռովմայեցիք վերահաս վտանգը տեսնելով բերդ մտնելու կփութային, սարսափելի կոտորած արաւ Միհրդատ, այնպէս որ Հռովմայեցիք հազիւ կարողացան իրենց Նոդոս զօրավարն ու քանի մի նշանաւոր զօրականները չուանով բերդին վերայ հանել ։

Այն յաղթութենէն յետոյ՝ Միհրդատ ցամաքը թողելով՝ ծովու վերայ արշաւեց, ուր վաթսուն նաւ յափշտակեց Հռովմայեցիներէն, եւ չորս պատերազմական նաւեր այրեց . «Մէկ խօսքով, կասէ Մեմնոն մատենագիրը, այնչափ սաստիկ եղաւ այն օրուան կոտորածը, որ ծովն ու ցամաքը Հռովմայեցւոց դիակունքներով լցան »։ Ծովու վերայ սպանուածները ութսուն հազարէն աւելի էին, գերի բռնուածները՝ չորս հազար հինգ հարիւր հոգի, իսկ ցամաքի վերայ ընկած-

ները հինգ հազար երեքհարիւր. Թող ուրիշ ազգերէ ընկածները, որ նիզակակից էին Հռովմայեցւոց հետ: «Այն ահագին պատերազմին մէջ, կասէ Ապպիանոս, քան հոգի միայն ընկան Հայոց Բասենեան գնդէն. իսկ Միհրդատայ ուրիշ զօրքերէն եօթնհարիւր հոգի»:

Միհրդատ իւր յաղթութիւնները Տիգրանին իմացնելէն վերջը՝ Հռովմայեցւոց Կիւզիկոն քաղաքին վերայ դիմեց, որ Մարմառա ծովուն մերձակայքն է, եւ պաշարեց զայն: Լուկուլլոս որ այն միջոցին Սանդար գետոյն կողմերն էր, հասաւ Միհրդատայ զօրաց չորս կողմը պատեց. բայց Միհրդատ տեսնելով որ անկարելի էր իրեն այն տեղ մնալը, մանաւանդ վերահաս ձմռան պատճառաւ, յանկարծ Լուկուլլոսի զօրաց վերայ յարձակեցաւ, բանակը ճեղքեց եւ Պոնտոսի կողմերն անցաւ: Լուկուլլոս իւր քաղցրութեամբը հետ զհետէ Միհրդատայ առած քաղաքները նուաճելով՝ մտադիր էր սաստիկ պատերազմ տալու Միհրդատայ դէմ, բայց չյաջողեցաւ. վասն զի Միհրդատ լսելուն պէս՝ Գայլ գետին վերայէն անցաւ, եւ մինչդեռ Հռովմայեցւոց զօրքը դաշտավայրին մէջ ցրուած բանակած էին, մէջերը մտաւ, զոմանս սրոյ բերան տուաւ կոտորեց, շատերը գերի վարեց (որոց մէջ էր եւ Պոմպոնիոս ազնուական Հռովմայեցին), եւ շատ աւար առնելով՝ իւր զօրացը բաժանեց: Յետոյ մինչդեռ կպատրաստուէր Միհրդատ որ միւսանգամ յարձակի Լուկուլլոսի վերայ, մեծ շփոթութիւն ընկաւ իւր զօրաց մէջ, եւ

շատերը Միհրդատայ Արքեղայոս զօրավարին գրգռութեամբը Լուկուլլոսի կողմը փախան։ Միհրդատ այն շփոթութենէն անճարանալով՝ երկու հազար մարդով Հայաստան փախաւ. ուր Տիգրան բարկացաւ Միհրդատայ վերայ, եւ հրամայեց չերեւիլ միւսանգամ իւր աչքի առաջեւ։

Երբ Լուկուլլոս իմացաւ որ Տիգրան բարկացել է Միհրդատայ փախչելուն վերայ, իւր կնոջ եղբայրը՝ Ապպիոս Կղոդիոս յուղարկեց առ Տիգրան որ իւր ձեռքը տայ զՄիհրդատ։ Տիգրան պատասխանեց թէ «Խնամութեան օրէնքը չներեր ինծի Լուկուլլոսի ձեռքը մատնել Միհրդատը՝ թէ եւ թշնամի լինի ինծի. ուստի եթէ Լուկուլլոս հարկ համարի այս բանիս վերայ ինծի հետ պատերազմիլ, ասա թէ պատրաստ եմ»։ Լուկուլլոս միտքը դրաւ որ Տիգրանայ դէմ ելնէ. բայց նախ Սինոպ քաղաքի կողմերն արշաւեց, ուր թէեւ պատերազմեցաւ Միհրդատայ Մեհար որդւոյն հետ, սակայն կռիւը հաշտութեամբ վերջացաւ։

Քսան տարի միջոց անցնելով՝ Տիգրան դարձեալ մեծարեց զՄիհրդատ, եւ տասն հազար հեծելազօրաց գունդ տալով նմա, Պոնտոս յուղարկեց։ Այնուհետեւ Միհրդատ Տիգրանայ օգնութեամբը բազմատեսակ յաղթութիւններ անելով՝ ոչ միայն Կապադովկիոյ, Բիւթանիոյ եւ ուրիշ տեղերուն վերային տիրապետեց, այլ եւ «Ջնջելով իւր եօթանասնամեայ հասակին, ինչպէս կասէ Դիովն, այնպիսի սարսափելի պա-

տերազմներ արաւ. եւ յամենայնի յաղթող հանդի-սացաւ, որ միայն իրեն անունը լսելը բաւական էր թշնամեաց փախնելու համար»: Սակայն Հռովմայե-ցւոց Պոմպէոս սպարապետին պատերազմած ժամա-նակները, Միհրդատայ զօրաց մէջէն եւս Կաստոր ա-նունով տիրանենգ նախարար մի ելաւ դժբաղդա-բար, որ իրեն կողմը յարելով քանի մի իշխաններ՝ Միհրդատէն ապստամբեցան, Փանագորիան (Թաման) այրեցին, նորա որդիքն ու դստերքը յափշտակեցին եւ Պոմպէոսի ձեռքը մատնեցին: Բայց այս բաւա-կան չէր Միհրդատայ պէս հսկային սիրտը կոտրելու. Նա ուրիշ ամենայն թշնամիներէն աւելի իւր Փառ-նակէս որդւոյն սոսկալի ապերախտութենէն ընկճե-ցաւ, որ բոլոր զօրքը ապստամբեցնելով եւ տեղն ին-քը թագաւորելով՝ պատերազմի ելաւ հօրը վերայ եւ ուզեց զինքը բռնել որ Հռովմայեցւոց մատնէ: Մի-հըրդատ տեսաւ որ ուրիշ ճար չկայ ինքզինքն ազա-տելու, ուզեց թոյն խմել որ իւր կեանքը կարճեցը-նէ. բայց իւր երկու դստերքը՝ Միհրդատէ եւ Նիւսա (որոց մէկը Եգիպտոսի թագաւորին խօսել էր հարս-նացնելու, եւ միւսը Կիպրոսի արքային) աղաչեցին որ նախ ինքեանք խմեն եւ ապա նա, եւ չթողին որ խմէ, մինչեւ որ իւրեանք կէս կէս բաժակ խմեցին ու մեռան: Յետոյ խմեց նաեւ Միհրդատ, որ տեսնե-լով թէ թոյնը չներգործեր զինքն սպաննելու, իւր սրոյն վերայ ընկաւ մեռաւ, ու մարմինը Ամիսոս (Սամսոն) եւ այն տեղէն ալ Սինոպ տարին: Բայց թէ

ուր թաղեցաւ — յիշատակութիւն չկայ պատմութեանց մէջ։ Հնախօսներէն ոմանք կարծելով թէ Միհրդատ լեռան մէջը կգանեն նորա մարմնոյ մոխիրը, լեռան ծայրն եղած աթոռաձեւ նստարաններուն քովի ապառաժները փորեցին, բայց ամենեւին բան չգտան։

Խորենացւոյ եւ Պլինիոսի խօսքերէն կերեւի որ Միհրդատը 56 տարի իշխեց, այսինքն՝ 5 տարի Վրաց կողմերը բդեշխութիւն արաւ, 21 տարի Պոնտոսի սահմանները պահեց եւ 30 տարի Պոնտոսի ու Կապադովկիոյ վերայ թագաւորեց։

— Միհրդատը քաջ, միաբանասէր եւ ամենամեծ թագաւոր էր իւր ժամանակին. բնութեամբ երկայնամիտ, մեծահոգի ու խորամանկ էր. պատերազմի մէջ անվեհեր ու հնարագէտ։ Նա արեւմտեան Ասիոյ բոլոր թագաւորաց մէջ առաջինն եղաւ որ Հռովմայեցւոց հետ 40 տարի պատերազմեցաւ։ Բայց նորա պաղ վարմունքը, հպարտութիւնն ու փառասիրութիւնը այնքան զարհուրելի էին, որքան որ նորա քաջութիւնները զարմանալի։ Ուսումնասէր էր ինքը, եւ բուսաբանութիւն, կամ աւելի ճիշդ ասեմ թունաբանութիւն (токсикологія) անունով գիրք մը շարադրեց։ «Քսաներկու ազգաց վերայ տիրեց, կասէ Պլինիոս, եւ ամենայն ազգի հետ իրենց լեզուովը կխօսէր՝ առանց թարգմանի» [73]։

— Կերչի շրջակայքը հարիւրաւոր բլուրներ կերեւին, որ տեղացիք Եիւզ օպա կկոչեն։ Սոցա մէջ նշանաւորներն են. ա) Ոսկեղէն կամ թագաւորաց բլուրը, որ Թաթարները Ալթուն օպա կանուանեն, եւ բ) Քիւլ օպա կոչուածը։

Ոսկի կամ թագաւորաց կոչուած բլուրը Կերչէն երեք վերստ հեռաւորութեամբ՝ Թէոդոսիա հանող ճանապարհին վերայ է, եւ աւելի սովաւ արժանի է մասնաւոր մտադրութեան՝ որ երկու, այսինքն Կիկլոպայց եւ Բոսփորացւոց արժանայիշատակ ճարտարապետութիւն կցուցընէ։ Այս Ոսկի անուանեալ բլուրը անյիշատակ դարերէ հետէ անմահից բնակարան կըկարծուէր, եւ ռամկաց սնապաշտական պատմութիւնները այնքան շատ էին նորա վերայ, որ մինչեւ խելքէ մտքէ դուրս բան երեւցած էր մերձակայ բնակիչներուն. իսկ այժմ հասկացան արդէն որ ուրիշ բնակիչք չկան այն լեռան վերայ, բաց ի Վոսփորոսի փոշիացեալ թագաւորներէն։

Այս խօսքէն ապացոյց կհամարուին լեռան մէջը գտնուած թագաւորական պսակները, որ մաքուր ոսկիէ դափնիի ձեւով ու երկայն տերեւներով շինուած են. այլ եւ ոսկիէ ապարանջաններն ու զանազան զարդերը, որ չնայելով իւրեանց հնութեանը՝ զարմանալի նրբութեամբ կերտուած ու բարակ քանդակներով բանուած են։

Քիւլ օպան եւս նոյնպէս Թէոդոսիոյ ճանապարհին

վրայ կընկնի՝ Կերչէն վեց վերստ հեռաւորութեամբ. Այս լեռան մէջ դամբան մը գտան, որ 6 կանգուն երկայնութիւն, 6 կանգուն լայնութիւն եւ 9 կանգուն բարձրութիւն ունի։ Բաց յայնմանէ՝ այր եւ կին մարդոց ոսկերոտիք գտնուեցաւ. կնոջ գլուխը Թագաւորական պսակաձեւ զարդ մը՝ արծնապակեայ աստղերով զարդարուած, վիզը՝ ոսկեթել մազի ձեւով շղթայ մը, որուն վրայ երկու մեծ շքանշաններ դրուած, եւ ձեռքերը ապարանջաններ անցուցած։ Ոսկերոտեաց երկու կողմն ալ ոսկիէ ամաններ եղած է սկիւթացւոց պատկերներով նկարած, եւ գլխուն քովը՝ ոսկիէ գայիսոն, եւ զոհագործական մեծագին դանակ մը։ Իսկ այր մարդուն քովը՝ բաց ի Թագաւորական պսակաձեւ զարդէն ու գայիսոնէն՝ ոսկիէ վահան մը՝ Մեդուսացւոց, Սկիւթացւոց գլուխներու եւ ձկան ու օձի արձանագրութիւններով. այլ եւ ոսկիէ սկիւթական կիսանդրիներ եւ ուրիշ մանր դրօշմանշաններ։ Ձախակողմեան ելքին վրայ երեք մեծ կաթսաներ եղած են կարմիր պղնձէ շինուած, եւ մոխրով ու այրած ոսկորներով լցուցած։ — Այս հնութիւններուն մէջ քառասուն փունտէն աւելի ոսկի կար, կասեն։

Կերչի հնութիւնները փորելու համար առաջին հոգ տանողն եղաւ Նիկ. Պետ. Ռումեանցով կոմսը, որ Դը Բրիւկս անունով գաղղիացւոյն յանձնեց, եւ սա քանի մի տարուան միջոցին շատ յիշատակաց արժանի հնութիւններ գտաւ եւ կոմսին ներկայացուց։

Բայց անկէց աւելի նշանաւոր եղաւ Պասանիոս ատտիճանաւորին այլ եւ այլ գիւտերը, այսինքն ա) Ցակինթէ մատանին, որ 19 վերշոկ երկայնութենէ կլորցուցած ու ծայրերը առիւծի գլուխներ քանդակած էր. բ) Զանազան անդրիները, որ նոյնպէս յակինթի վրայ փորուած էին. գ) Արծաթէ խնծորը՝ վերան այլ եւ այլ պատերազմական զէնքեր քանդակած, որ անտարակոյս զօրավարի մը գաւազանի գլխուն զարդըն եղած է. դ) Արոյրէ աման, որ հիները զոհագործութեան ժամանակ կը գործածէին. ե) Կաւէ մեծ աման, անվերծանելի մակագրութեամբ. զ) Քանի մի ոսկիէ ապարանջաններ, շատ նետեր, մատանիներ, ոսկիէ կոճակներ, ամենամուրբ բանուած ոսկեթել փունջեր, եւ այլն։

Այս հնութիւնները գանուած գերեզմանին մէջ եղած ոսկորները կարգէ դուրս մեծութիւն ունէին, կասէ վերոյիշեալ ատտիճանաւորը, յաւելցընելով՝ եւ զայս՝ թէ «Հնասիրաց համար գրեթէ այնպիսի տեղ չկայ այնքան առատ հունձք ունեցող, որքան Կերչի շրջակայքը»։

— Կերչի բնակչաց թիւը 25 հազարի կհասնի, որոց մեծ մասը Ռուսք եւ Յոյնք են. մնացեալը Հրեայք, Հայք, Գերմանացիք, Թաթարք, Բոշայք եւ այլն։ Ռուսներն ըստ մեծի մասին Տէրութեան ծառայութեանը մէջ են, եւ ոմանք վաճառականութեան ու մշակութեան կպարապին. Յոյներն առ հասարակ՝ ձկնորսութեան, Հրեաները, ինչպէս նաեւ Հայերը՝

ընդհանրապէս վաճառականութեան եւ պանդոկպանութեան, Գերմանացիքը՝ երկրագործութեան, Թաթարները՝ խաշնարածութեան ու մսավաճառութեան, եւ Բոշաները՝ ձիադարմանութեան ու դարբնութեան կպարապին:

Երկրագործութիւնը սակաւաթիւ Գերմանացւոց միայն մնալով՝ Խրիմու թերակղզւոյն ուրիշ բոլոր քաղաքներէն աւելի թանկ կլինին միշտ Կերչի մրգեղէններն ու կանաչեղէնները, այնպէս որ հասարակ կեռասի հօխան (3 ֆունտը) 15-էն մինչեւ 20 կոպէկի կվաճառուի, մինչդեռ Թէոդոսիոյ մէջ 6-էն մինչեւ 9 կոպէկ կլինի ընդհանրապէս. դեղձի ֆունտը 20-էն մինչեւ 30 կոպէկ կծախուի, որ ուրիշ քաղաքներուն մէջ 10-էն կամ 15 կոպէկէն աւելի չլինիր. սոյնպէս եւ բանջարեղէններն ու համեմները, այսինքն շոմինը (шпинатъ, ըսպանագ), նուիկը (թարխուն), սամիթը (տէրէօթու), սոխը, կարոս (петрушка, մաղդանօս) եւ բողկը. այլ եւ անանուխը (նանէ), համեմը եւ այլն, 3-էն մինչեւ 5 կոպէկ կլինին կապոցները, մինչդեռ Թէոդոսիա եւ Խարասուբազար քաղաքներուն մէջ հազիւ երբեք մէկ կոպէկէն կաւելնայ գինը, չնայելով այս քաղաքաց կապոցներուն մեծութեանը, որ Կերչի կապոցներուն կրկինն է: Բանջարեղէններու թանկութենէն կարելի է հասկանալ թէ որքան յետ մնացած է Կերչի երկրագործութիւնը: Պանտիկապէոնի գեղեցիկ դաշտերն ու հովիտները մինչեւ ցայսօր անմշակ մնացած են իւրեանց առա-

ջին կերպարանօքը, որոյ վերայ Թաթարաց խաշինքն ու Բօշաներու ասպաստանները կարածին։

Երկրին պտղաբերութեանը յայտնի ապացոյց է Նոճիի մացառները, որ տաք երկիրներու մէջ միայն կաճին, Կերչի շրջակայքը՝ առանց մարդկային աշխատութեան կբուսնին եւ Սեւ ծովու եզերներն ու դաշտերը կզարդարեն։ Քաղաքին մերձակայքը կգտնուին ծծումբի ու կուպրի աղբիւրներ, հանքային ձէթ, յասպիս քարերու կտորներ, դեղին սուեւրաներկի (желтая вохра) հանքեր եւ ամենաբարակ կաւերու ձորեր, ուսկից հին ժամանակները անտարակոյս ծաղիկներու գեղեցիկ անօթներ ու տներու այլ եւ այլ զարդեր կշինէին, ինչպէս կերեւի Պանտիկապէոնի աւերակացը մէջ գտնուած բազմատեսակ ամաններէն։

Փողոցներուն քանի մի հատը ուղղագիծ են, մնացեալը Միհրդատեան լերին զառիվայրերուն վերայ ծուռումուռ կերպով շինուած ու աննշան տներէ ձեւացած։ Շինութիւններն առ հասարակ քարէ են, որոց համար Կերչի շրջակայ բլրակները՝ անսպառելի հանքեր կհամարուին։ Նոր շինուած տները բոլորովին եւրոպական ոճով են. իսկ հիները, ինչպէս նաեւ քաղաքին վաճառանոցը՝ ասիական ճաշակով շինուած են, եւ տակաւին ամենայն այցելու առանց երկբայութեան կարող է գուշակել որ ժամանակով Տաճկաց քաղաք եղած է Կերչը։

— Կերչէն 12 վերստ հեռաւորութիւն ունի Եէնի-գալէ (Կարկացա) բերդաքաղաքը, ուր 1,500 բնակիչ կայ այլ եւ այլ ազգերէ, եւ որք ըստ մեծի մասին ձկնորսութեան եւ ձկնավաճառութեան կպարապին: Դիրքը՝ Ազախ ծովու բերանին մօտ՝ Կերչի թերակղզւոյն հիւսիսային անկեան վերայ է: Շինութեանց մէջ նշանաւորներն են Տաճկաց բերդը (որոյ անունէն առնուած է քաղաքին կոչումը), զինուորական հիւանդանոցն ու երեք մեծամեծ իջեւանները: Բերդը շինուած է 1707-ին, եւ նշանաւոր բան չկայ նորա մէջ. պարիսպները բաւական բարձր են եւ անկիւնները կլոր աշտարակներով ամրացուցած:

Նշանաւոր է նաեւ Յունաց եկեղեցին, որ 1797-ին Արշիպեղագոսի Յոյները կառուցին: Շէնքը յունական ճարտարապետութեամբ շինուած է. ներսի դին աւանդատուն մի կայ յատակ ընկուզենիէ շինուած, եւ սեղանը բիւզանդական պատկերներով զարդարուած է: Եկեղեցւոյն դիմացը Անթիմոս մետրապօլտին անշուք գերեզմանը կայ, որ եկեղեցւոյն հետ մէկտեղ ժողովրդական դպրոց մի շինած է յոյն մանկանց համար:

— Անեցի Հայերը՝ երբ 1330-ին Ախսարայէն Խրիմ գաղթեցին, ոմանք Եէնիգալէի մէջ բնակեցան, ուր եկեղեցի մի շինեցին Ս. Յակոբայ անունով, եւ որոյ տեղը մինչեւ ցայժմ կերեւի քաղաքին մէջ: Այն եկեղեցւոյն արծաթէ խաչին վերայ յիշատակարան մի տեսել է Հայր Մինաս Բժշկեան՝ հետագայ բառե-

րովս գրուած. «Յիշատակ է սուրբ Խաչս ի դուռն Ենէնկլիղալէի սուրբ Յակոբին. Թվին ՌՄԻԴ=1776» [74]:

Քաղաքէն վերստ ու կէս հեռաւորութեամբ երկու նշանաւոր տեղեր եւս կգտնուին, որոց մէկն է տիղմ նետող հրաբուխը, եւ միւսը՝ կպրահորը. բայց իրարմէ բաւական հեռաւորութեամբ: Հրաբուխը շատ մեծ չէ, եւ երկու փոքրիկ բլրակներու մէջէն կնետէ երբեմն երբեմն իւր խանձողները. իսկ կպրահորը ծովուն մերձակայքը տափարակ տեղւոյ վերայ է, որոյ կուպրը շատ ծանր հոտ ունի:

ԽՐԻՄՈՒ ՔԱՂԱՔՆԵՐԸ

ԳՐԱԴԱՐԱՆ

Զ.

ԽԱՐԱՍՈՒ.

Խարասուբազար քաղաքը եւ իւր դիրքը. — Խարասու, Թրնազ եւ Սարըսու գետերը. — Մաւրօն Կաստրոն. — Խարասուի վերայ Պ. Բրոնեւսկւոյ, Պալլասի եւ Հ. Մինասի տուած քանի մի տեղեկութիւնները. — Նուրէդդին եւ Ղալղա սուլթանները. — Սէլիմ-Գէրէյ եւ Շահին-Գէրէյ խաները. — Տաւրիոյ գաւառապետին կառավարութիւնը Խարասուէն Ագմէչիթ կփոխադրուի. — Քաղաքին նշանաւոր շինութիւնները. — Ուզուն եւ Եէնի չարսի շուկաները. — Հայոց Խարաղաճ թաղը. — Բիւլբիւլլի բաղչէ. — Աճէմ մահալլէսի. — Խարասուի այլ եւ այլ ազգաց հինգ եկեղեցիները. — Արձանագրութիւնք. — Խարասուի Հայոց Կատարինասլաւ երթալն ու դարձը. — Հայոց Ժողովրդական դպրոցն ու եկեղեցւոյն նոր զանգակը. — Բնակչաց թիւը. — Հռովմէական Հայերը. — Պարգեւարուղք. — Թաշխան կոչուած իջեւանը. — Երեքշաբթի օրերուն հանդէսը. — Մոլդաւացւոց երգը. — Անտոն Դէ Շից եւ Բեզբորօդկի զօրապետաց կալուածները. — Բէշդիրէք. — Մանքերման. — Խարասուի եւ Հին Խրիմու մէջտեղերն եղած վեց գիւղօրէից համառօտ պատմութիւնն ու նոցա հին եւ նոր արձանագրութիւնները։

Ղարաբազար կամ Խարասուբազար քաղաքը 41 վերստ հեռաւորութիւն ունի Սիմֆերոպոլէն, եւ Խրիմու հարաւակողմը՝ Թերակլըլոյն ցամաք տեղերու միջավայրերը շինուած է։ Քաղաքին դիրքը ցած հովտի մէջ է, եւ ամէն կողմերէն լեռներով շրջապատուած. ուստի եւ տարւոյն այլ եւ այլ եղանակներուն մէջ՝

երկու դժուարութիւն կունենան քաղաքցիք. մէկն այս որ բաւական տաք կլինի ամառը, եւ միւսը՝ որ քիչ մի անձրեւ եկած ժամանակներն անգամ՝ գրեթէ կէս կանգուն խորութեամբ ցեխով կլեցուին նորա նեղ ու գիւրաթեք փողոցները:

Քաղաքին գետը Խարասու կասուի, որ 7 վերստ հեռաւորութեամբ հարաւային լեռներէն բղխելով՝ կուգայ քաղաքին մէջէն կանցնի, եւ դէպ ի արեւելք երթալով՝ Սալըխ (Սիւաշ) ծովակը կթափի: Այս գետին մէջ կթափուին Թընազ եւ Սարըսու գետերը, որոց առաջինը նոյնպէս հարաւային լեռներէն կելնէ, եւ դեռ քաղաքին չհասած՝ կխառնուի. իսկ երկրորդը՝ քաղաքին հիւսիսային կողմէն կերթայ եւ Խարասու գետին մէջ կանհետանայ:

Տարակոյս չկայ որ այս գետէն առած է քաղաքն իւր անունը. բայց Յ. Թունման «Խարասուբազարը, կասէ, Մաւրօն Կաստրօն (Μαυρον Καστρον) կկոչուէր Յունաց իշխանութեան ժամանակը»: Այսպէս գրուած է նաեւ Կատարինէ Բ կայսրուհւոյն Խրիմու ճանապարհորդութեանը մէջ [75], որոյ վերայ ամենեւին տեղեկութիւն չունին այժմեան քաղաքցիքը: Տեղեկութիւն չունին Խարասուբազարցիք նաեւ քաղաքին երբ եւ որոյ ձեռքով հիմնուելուն վերայ: Հին մատենագրաց մէկը՝ «Գետին աջ ու ահեակ եզերաց վերայ քանի մի տնակներ շինեցին, կասէ, Ագգայա [76] կոչուած ապառաժին քովի Խայալը գիւղին թաթար բնակիչները, որով հետ զհետէ գիւղաքաղաք ձեւացնելով՝

Խարաբազար անուանեցին»։ Բայց թէ երբ անուանի եղաւ քաղաքը եւ ինչ նշանաւոր անցք ունեցաւ մինչեւ Ռուսաց տիրելը, Պ. Բրոնեւսկին (1578), Պալլաս (1811) եւ Հ. Մինաս (1830) երկարօրէն կպատմեն, յորոց մեք հետագայ տեղեկութիւններս կհամառօտեմք։

Գենուացւոց իշխանութեան ժամանակ Թէոդոսիայէն յետոյ Խրիմու վաճառաշահ քաղաքներէն մէկն էր Խարասուբազարը, որ աւելի եւս ծոխացաւ 1330 թուականէն վերջը՝ Անեցի Հայոց գաղթականութեամբը. վասն զի նոքա այնքան զօրացան ու բազմացան որ Ղարաբազարէն սկսեալ մինչեւ Սուրխաթ (Հին Խրիմ) եւ այն տեղէն եւս մինչեւ Թէոդոսիա եկեղեցիներով ու վանքերով լցուցին։ Գենուացիներէն յետոյ, այսինքն 1475 թուականէն վերջը՝ երբ Խրիմու թերակղզին Տաճկաց շնորհիւը Թաթարաց ձեռքն անցաւ, Խարաբազարը Նուրէդդին սուլթան կոչուած խանզադէին տրուեցաւ [77], եւ նորա ձեռքը մնաց մինչեւ 1623 թուականը, յորում Մէհէմմէտ-Գէրէյ Գ խանը Հին Խրիմէն Բաղչէսարայ փոխադրելով իւր գահը, Խարասուբազարը Ղալղա սուլթանին յանձնեց, որ 126 տարի ժառանգական իշխանութեամբ որդւոց յորդի տիրեց։ Յետոյ Գափլան-Գէրէյ խանը Բաղչէսարայէն Խարասու փոխադրեց իւր գահը՝ Հիճրէթի 1150 (1736) թուականին, այսինքն այն տարին՝ յորում Ռուսաց Մինիխ կոմսը 54 հազար զօրքով Տաւրիա արշաւեց, Պերեկօպն առաւ, եւ Եւպատորիան, Բաղչէսարայն ու Ագմէչիթը այնպէս

սարսափելի հրդեհ ձգեց, որ գրեթէ բոլոր շինութիւնները մոխիր դարձուց։

Երեսունեւհինգ տարիէն վերջը, այսինքն Սելիմ-Գէրէյ Գ-ի խանութեան օրերը (1771) Թաթարաց խանին գահը նորէն Բաղչէսարայ փոխադրուելով՝ Խարասուբազարը գրեթէ մուղաներու ձեռքը մնաց մինչեւ Շահին-Գէրէյի օրերը, որ 1779 թուականին ապրիլ 21-ին Խրիմը Կատարինէ Բ կայսրուհւոյն պարգեւեց, եւ այն ժամանակէն Ռուսաց ձեռքն անցաւ քաղաքը: Այնուհետեւ Խարասուբազարը հինգտարւոյ չափ Խրիմու գլխաւոր քաղաքը համարուեցաւ. վասն զի այն տեղ հաստատեցաւ Տաւրիոյ գաւառապետին կառավարութիւնը, որ 1784 թուականին Ագմէչիթ փոխադրուեցաւ Տէրութեան հրամանաւը [78]:

— Շինութեանց մէջ նշանաւոր են նախ՝ Թաշխան կոչուած բերդանման իջեւանը, որ մեծ շուկային մէջտեղը՝ չորս փողոցաց բերաններուն վրայ շինուած է: Պարիսպները բարձր են, եւ դրսի թշնամեաց դէմ պատերազմելու համար՝ մէջերէն ծակտիքներ կան բացուած: Իր երկու մեծաշէն դրանց ճակատներուն վրայ եւս թաթարերէն յիշատակարաններ կան քանդակուած, յորոց կերեւի թէ շինութիւնը 211 տարի յառաջ՝ Ղալղա սուլթանին վէզիրութեան ժամանակներն եղած է: Այս իջեւանէն սկսեալ մինչեւ քաղաքին հիւսիսային ծայրը երկու անուանի շուկաներ կձգուին, որ տեղացիք Ուզուն չարսի եւ Եսկի չարսի

կանուանեն։ Երկրորդ՝ Խանջամի ասուած վայելչադիր մզկիթը, որ ինչպէս յայտնի է արտաքին դրան վիմափոր արձանագրէն՝ Մէնգլի-Գէրեյ խանի ժամանակը շինուած է։ Երրորդ՝ ընդարձակ զինուորանոցը (казарма), որ Կատարինէ Բ կայսրուհւոյն հրամանաւը շինուեցաւ. եւ Չորրորդ՝ Ռոզէնբէրգ զօրապետին մեծաշէն պալատը, յորում 1796 թուականէն արքունի դեղանոցը հաստատեցաւ. եւ այլն։

Խանջամի մզկիթին ձախակողմը շինուած են Հայոց Խարաղաչ կոչուած թաղը, Բիւլբիւլի բաղչէ անուամբ զուարճալի պարտէզն ու Աչքում մահալլէսի քաղաքամանը, յորում սկզբան Պարսկահայք կբնակէին։

Խարասուի մէջ հինգ եկեղեցիք կան, որոց մէկը Յունաց ազգին է, մէկը Ռուսաց, երկուսը Հռովմէականաց, եւ մէկը Հայոց։ Յունաց եկեղեցին Ս. Նիկողայոսի անուամբ քաղաքին մէջտեղը՝ Թաթարաց հին բաղնիքին տեղը կառուցուած է, եւ վայելուչ զանգակատուն, ընդարձակ բակ, չափաւոր ժամատուն ու փոքրիկ դպրոց մի ունի։ Ռուսաց եկեղեցին՝ Եէնի չարսիի կամ Նոր շուկային վերի ծայրը շինուած է Ս. Եղիայի անունովը, որոյ շէնքը քարեայ, գմբէթը բարձր եւ դիրքը վայելուչ է։ Հռովմէականաց եկեղեցիներուն մէկը Ս. Հօրն մերոյ Գրիգորի Լուսաւորչին անուանը նուիրուած է, եւ 1813 թուականին փետրուարի 2-ին շինուած։ Շէնքը վեց մեծամեծ սիւներու վերայ կանգնած է, որ 33 ոտնաչափ բարձրութիւն ունին. մէջը երեք միակարգ խորաններ

կան՝ ոսկեզօծ զարդերով վայելչացուցած, եւ երկաթապատ գմբէթէն 8 մեծամեծ լուսամուտներ բացուած ։ Իւր կամարակապ ճակատին վերայ շինութեան յիշատակարանը գրուած է հետագայ խօսքերով.

ՄԵԾԱՊԱՆԾ ՏԱՃԱՐ ՔԱՒՈՒԹԵԱՆ ՏԵՂԻ,
ՆՈՒԻՐԵԱԼ ԱՆՈՒԱՆ ՍՐԲՈՅՆ ԳՐԻԳՈՐԻ.
Ի ՅԱՋՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ՏԷՐ ԽԱՉԱՏՈՒՐԻ [79],
ԵՂԵՒ ՀԻՄՆԱՐԿԵԱԼ Ի ՍՈՅՆ ՆՈՐ ՏԵՂԻ.
ՀԱԶԱՐ ՈՒԹ ՀԱՐԻՒՐ Ի ՏԱՍԸՆ ԱՄԻ,
ՋԱՆԻՒՔ ԵՒ ՏԸՐՈՎՔ ԿԱԹՈՂԻԿ ՀՕՏԻ.
ՅԵՏ ԵՐԻՑ ԱՄԱՑ Ի ԿԱՏԱՐ ՅԱՆԳԻ,
ԵՒ ՅԵՏ ԵՐԿ ԱՄԱՑ ՓԱՌՕՔ ՕԾԱՆԻ [80].
ՊԱՀՊԱՆՈՂԱԿԱՆ ԱՋԸՆ ՏԷՐՈՒՆԻ,
ՀԱՍՏԱՏ ՊԱՀԵՍՑԷ ԶՄԵԶ ՅԱՅՍ ՍՈՒՐԲ ՅԱՐԿԻ:

Միւս եկեղեցին (Ս. Աստուածածին) քաղաքին Հարաւակողմն եղած պարտէզին մէջը շինուած է ։ Բակը փողոցին վերայ գեղեցիկ վանատուն ունի, յորում փոքրիկ գրատուն մի եւ հնութեանց Թանգարան կայ ։ Իսկ Հայոց եկեղեցին, որ Թաթարաց իշխանութեան ժամանակ Ս. Օգսենտիոսի անուամբ նուիրուած էր, եւ յետոյ (1790) Ս. Աստուածածին կոչուեցաւ, Խարասու գետին մօտ՝ քաղաքին հարաւակողմը շինուած է ։ 1735 թուականին երբ Ռուսներն իւրեանց Լասչի զօրապետին առաջնորդութեամբը Արաբաթն անցան եւ Խարասուբազարի մէջ հրդեհ ձգեցին, շատ շինութեանց հետ մէկ տեղ այն եկեղեցին եւս այրե-

ցաւ: Սակայն պատերազմէն վերջը վերստին շինուեցաւ Թաթար խանի փողերանոցին գլխաւոր Թեւանի անունով Հայկազն իշխանին հոգաբարձութեամբը, որ հրաման խնդրեց խանէն եւ առաջինէն շատ աւելի զարդարեց: Բայց թէ ինչ էր պատճառը որ եկեղեցւոյն անունը փոխեցին, հարկաւոր կհամարիմք երկու խօսքով բացատրել:

1777 թուականին երբ Խրիմաբնակ Հայերը բազմութեամբ ելան թերակղզւոյն այլ եւ այլ տեղերէն, եւ գլխաւորապէս Թէոդոսիայէն ու Խարասուբազարէն, եւ երկու մասն բաժանուելով՝ Դոն (Դանայիս) եւ Դնեպեր (Բորիսթէն) գետերուն մերձակայքը Նոր Նախիջեւան եւ Կատարինասլաւ քաղաքները հիմնեցին, Խարասուի Թաթարները՝ Ս. Օգսենտիոս եկեղեցին մզկիթի փոխեցին. բայց որովհետեւ տասնեւերեք տարիէն յետոյ Կատարինասլաւ քաղաքին մէջ մնացող Հայերը դարձեալ Խրիմ վերադարձան եւ իւրեանց եկեղեցին նորէն սեպհականեցին, սկսան քանի մի նորոգութիւններ անել շինութեան վրայ, գմբէթ եւ զանգակատուն շինել, եւ կրկին օծելով՝ անունն եւս փոխել ու Ս. Աստուածածին կոչել:

Եկեղեցին թէ դրսէն եւ թէ ներսէն պարզ ու անպաճոյճ կերպով շինուած է: Ներսի կողմը նեղ է, եւ երեք խորան ունի. իսկ դրանը վրայ Թաթարաց իշխանութեան ժամանակներէն մնացած յիշատակարան կայ՝ հետագայ խօսքերովս փորագրուած.

ՎԵՐՍՏԻՆ ՆՈՐՈԳԵՑԱՒ ՍՈՒՐԲ ՕԳՍԷՆՏ ԵԿԵՂԵՑԻՍ . . . .
ՎԱՍՆ ՈՐՈՅ ԽՍԿ ՍԷՊԷՔ ԵՂԵՒ ԹԵԽԱՆԻ ԱՂԱՆ . . . . . .
ՅԻՇԱՏԱԿՆ ՕՐՀՆՈՒԹԵԱՄԲ ԵՂԻՑԻ ԽԻՐԵԱՆ ՈՐԴԻՈՑՆ ԵՒ
ԶԱՒԱԿԱՑՆ ԵՒ ԱՄԵՆԱՅՆ ԶԱՐՄԻՑ ԿԱՄ ԵՕԹՆ ՊՈՐՏԻՆ, ԵՒՍ
ԱՌԱՔԵԼ ԲԱՐԻ ԾՆՈՂԱՑՆ ՀՈԳԻՈՑՆ, ԱՄԷՆ . . . . ԱՅՍ
ԵՂԵՒ ԹՎԻՆ ՌՃՁԴ (1735):

Եկեղեցւոյն բակին մէջ վանատուն եւ ժողովրդական դպրոց մի կայ, յորում մերձնեայ 51 պատանիք կուսանին Հայերէն եւ ռուսերէն ընթերցանութիւն:

— Անցեալ 1863 թուականին 40 պուդ ծանրութեամբ զանգակ ընծայեց եկեղեցւոյն Օրբազարցի վաճառական Պ. Յարութիւն Արաբեանը, որով փառաւորեցաւ նաեւ զանգակատունը:

— Բնակչաց թիւը տարւոյս Ռուսաց աշխարհագրին նայելով՝ 10 հազարի կհասնի, յորոց գրեթէ 1000 հոգին Հայք են. իսկ մնացեալը՝ Ռուսք, Յոյնք, Թաթարք, Բոշայք եւ Գերմանացիք, որք ըստ մեծի մասին առուտուրի կպարապին:

Վերոյիշեալ թուոյն մէջն են նաեւ Հռոմէական Հայերը, որք վեց հարիւր հոգւոյ չափ են:

Այս յայտնի է որ Գենուացիներէն յետոյ Խրիմը Տաճկաց ձեռքը մնաց մինչեւ Քիւչիւք-Գայնարջեան դաշնադրութեան տարին, այսինքն մինչեւ 1774 թուականը, յորում պատերազմը հաշտութեամբ վերջանալով՝ ազատ գաւառ եղաւ Խրիմը: Այն ազատութեան ժամանակ Խրիմաբնակ քրիստոնեայքը, որ Տաճկաց

բռնութիւններէն ազատելու համար՝ վաղուց արդէն առաջադրած էին Ռուսաց ձեռքն եղած երկիրներուն մէջ հաստատել իւրեանց բնակութիւնը, Սուվորով մարաջախտին հոգաբարձութեամբը՝ յարմար ժամանակ որոշեցին 1777 թուականը, յորում օգոստոսի 20-ին Հայերը Դոն գետոյն կողմերը գնացին ու Նոր Նախիչեւան քաղաքը հիմնեցին, Յոյները՝ Ազովի կողմերը, ուր իւրեանց հին քաղաքին անունովը՝ Մարիուպօլ քաղաքը շինեցին, եւ Հռովմէական Հայերը՝ Դնեպեր գետոյն կողմը, որոյ վերայ Կատարինասլաւ քաղաքը կառուցին: Այս երեք տեսակ քրիստոնեայքն ալ 1779-ին պարգեւագիր ընդունեցան Կատարինէ Բ կայսրուհիէն, որոյ բովանդակութիւնը գրեթէ նոյն է ինչ որ Նախիջեւանի Հայոց պարգեւագրինը (*). եւ մէկմէկէ ունեցած գլխաւոր տարբերութիւնները սոքա են, որ Նախիջեւանի Հայոց պարգեւագիրը բարեյիշատակ Պետրոս Վարդապետ Մարկոսեանին անունովը գրուած է. Մարիամպօլի Յունացը՝ իւրեանց Իգնատիոս մետրապօլտին անունովը. իսկ Հռովմէական Հայոցը՝ Յակոբ պատրիկին անուամբը, յորում Կայսրուհին Ռուսաց Տէրութեան այլ եւ այլ տեղերու վերայ ունեցած իշխանութիւնը գրելէն յետոյ՝ խօսքը պատրիկին ու ժողովրդեանը կդարձընէ այսպիսի բառերով. «Մեր ամենահաւատարիմ Յակոբ

(*) Տես 184 Ծանօթութեան Ա. Մասին Պատմութեանս Խրիմու, եջ 186—191:

պատրուն եւ ամենայն քրիստոնէից Խրիմու՝ Հռովմէական կաթոլիկաց կրօնիցն, ամենից կողմանց առհասարակ եւ ամէն մէկին մեր կայսերական ողորմածագոյն խօսքը . . . Տուաւ ի Ս. Պետերբուրգ» եւ այլն [84]: Կատարինէ Բ-ին մահուանէն յետոյ՝ այն պարգեւաթուղթը վերստին հաստատեցին ստորագրութեամբ նախ՝ Պօղոս կայսրը 1800 թ. ապրիլ 18-ին, եւ ապա Աղեքսանդր Ա. կայսրը՝ 1804 թ. յունուարի 30-ին առանձին հրովարտակաւ. եւ մինչեւ ցայժմ գրեթէ նոյն զօրութիւնն ունի այն պարգեւաթուղթը, ինչ որ Կատարինէ Բ կայսրուհւոյն ժամանակներն ունէր:

Հռովմէական Հայոց վերայ այս տեղեկութիւնները գրելէս յետոյ՝ մեր ընթերցողաց միտքը կձգեմք թէ սոքա եւս Հայաստանի Շիրակ գաւառի Անի քաղաքէն Խրիմ գաղթած Հայերէն են. բայց թէ ինչ կերպով եւ որպիսի մարդկանց ձեռքով հռովմէականութիւն ընդունեցին նոքա, բոլորովին չյիշելը թերութիւն համարելով պատմութեանս՝ քանի մի խօսքով ստորագրեմք:

Մեք արդէն պատմեցինք որ երեքտասաներորդ դարու երկրորդ կիսուն, այսինքն 1266 թուականին երբ Գենուացիք Սարդինիոյ ու Կորսիկայի շատ գաւառներուն տիրեցին, սկսան Խրիմ արշաւել, ու այնքան զօրացան ու հետ զհետէ ընդարձակեցին իւրեանց իշխանութիւնը, որ Թաթար խաներուն Բաղչէսարայ քաղաքէն ու նորա քանի մի մերձակայ տեղե-

րէն զատ՝ բոլոր քաղաքները նուաճեցին: Պատմեցինք նաեւ որ Գենուացւոց քաջութեան համբաւը մինչեւ հեռաւոր տեղեր տարածուելով, Անեցի Հայերը Ախ-սարայ քաղաքէն պատգամաւոր յուղարկեցին՝ իբրեւ քրիստոնեայ տէրութեան, որ իրաւունք տայ իւրեանց Խրիմու քաղաքներուն մէջ բնակութիւն հաստատելու, եւ 1330 թուականին մեծ բազմութեամբ գաղթելով՝ եկան Թերակղզւոյն Գենուացւոց ձեռքն եղած շատ քաղաքներուն մէջ բնակեցան: Այժմ առաջիկայ խնդրոյս պարզ պատմութիւնք աւանդելու համար՝ այս եւս պէտք է յաւելցընեմք որ այն Հայերը ամէնքն ալ Գենուացւոց իշխանութեան տակ չմնացին. վասն զի 1448 թուականին երբ Հաճի-Գէրէյը Թաթարաց խան ընտրուեցաւ, եւ սարսափելի պատերազմներ անելով՝ Գենուացւոց ձեռքն եղած քաղաքներուն տիրեց եւ հարկատու արաւ զնոսա, Խրիմաբնակ Հայոց մէկ մասը Թաթարաց իշխանութեանը հպատակեցաւ: Բայց որովհետեւ Հաճի-Գէրէյի յաջորդ Մէնգլի-Գէրէյ խանի օրերը Գըփչաղաց Սէյիդ-Ահմէտ խանն ու Լեհաց Կազիմիր թագաւորը պատերազմի ելան Թաթարաց դէմ, եւ Գենուացիք յարմար միջոց գտնելով՝ յետ դարձան սահմանեալ տուրքը վճարելէն ու Անտոնինոս Մաւրինի անունով հիւպատոսին իշխանութեամբը կառավարուեցան ինքնագլուխ, Խրիմու Հայերը՝ երկու իրարու ներհակ տէրութեանց ձեռքը մնացին, որով երկու կողմէն ալ կրօնական նեղութիւններ կրեցին: Երկու կողմէն կա-

սեմք այն պատճառաւ որ Թաթարները բռնութեամբ կուզէին զիրենք Հայութիւնն ուրանալու եւ մահմէտականութիւն ընդունելու. իսկ Գենուացիք՝ այդ մասին արած բռնութիւնը իրենց քրիստոնեայ անուանը քիչ մի անպատշաճ համարելով, եւ մանաւանդ թէ Թաթար բաժնի շատ Հայոց՝ մահմէտականութիւն չընդունելուն համար յօժարակամ նահատակութիւնները տեսնելով՝ սկսան իրենց կրօնամոլ պարոններուն ձեռքովը քարոզել ու համոզել զՀայս որ հռովմէականութիւն ընդունին. որով եւ քիչ ժամանակէն 100 հոգիէն աւելի պապականութեան որոգայթին մէջն ընկան եւ հետ զհետէ սկսան յաւելնալ, այնպէս որ Կատարինասլաւ գնացող Հռովմէական Հայերուն թիւը մինչեւ 400 հոգւոյ՝ կամ ըստ ոմանց 80 գերդաստանի հասաւ: Եւ ահա այն 400 Հայերն էին որ կաթոլիկ անուամբ Կատարինասլաւ գնացին, ուր 1781 թ. մայիսի 1-ին Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի անունովը (*) փայտաշէն եկեղեցի մի կառու-

---

(*) Կատարինասլաւի եկեղեցւոյն արեւմտեան դուռը Թէոդոսիայէն տարած էին հետերը, որ 1790-ին Խրիմ վերադարձած ժամանակները նորէն յետ բերին, եւ Խարասուբազարի Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյն ձախակողմեան աւանդատան դուռը շինեցին, որ մինչեւ ցայժմ կայ: Դուռն ընկուզենիէ շինուած է, վերան խաչազարդ քանդակներ կան, եւ երկու փեղկին վերայ այս ոտանաւորը գրուած է.

ԱՍՏՈՒԱԾԱՐՆԱԿ ՍՈՒՐԲ ՏԱՃԱՐԻՍ,
ԴՈՒՌՆ ՄՏԻՑ ԿԵՆԱՑ ՅԱՐԿԻՍ,
ԿԱՆԳՆԵԱԼ ՅԱՆՈՒՆ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻՍ,
Ի ՅԻՇԱՏԱԿ ՀԱՄԱՒՐԷՆ ԺՈՂՈՎՐԴԵԱՆՍ.
ԹՎ. ՋԿԱ. (1512):

ցին, եւ զոր 1784 Թ. օգոստոսի 13-ին Ստանիսլաւ Սեստրենցեւիչ Բողուշ անունով Ռուսաստանի Հռովմէական կաթոլիկաց մետրապօլիտը օծեց։

— Յիշատակեալ հինգ եկեղեցիէն ի զատ՝ 20-ի չափ մզկիթ կայ Խարասուի մէջ, 40-էն աւելի այլ եւ այլ գործարաններ, մինչեւ 1000 հատ խանութ, Հայոց՝ Ռուսաց՝ Յունաց եւ Թաթարաց ժողովրդական դպրոցներ, եւ այլն։

— Քաղաքին գլխաւոր վաճառատեղին է յիշեալ Թաշխանը, որոյ ներսի կողմը բազմաթիւ շտեմարաններ կան այլ եւ այլ ապրանքներով լցուած։ Երեքշաբթի օրերը, մանաւանդ ամարան եւ աշնան ամիսներուն՝ Խարասուի շուկային մէջ անհամար մարդիկ կլցուին, որ տեսնողին այնպէս կերեւի թէ բոլոր Խրիմը ոտք ելեր է. ո՛ր կողմ նայիս՝ շուկայ վազողներ կտեսնես, որ կփութան գնելու, ծախելու, բօզա ու սուրճ խմելու, խորոված ուտելու, նոր լուրեր լսելու, եւ ժողովելու տանելու հրատարակելու դաշտերուն, հովիտներուն ու լեռներուն մէջ։ Եւ ինչ տարբեր հագուստներ . . . որը բաճկոն ու մինչեւ մէջքը վարտիքը քաշած, որը գիշերազգեստ (խալաթ) հագած ու գլուխը ոչխարի սպիտակ մորթիէ ահագին գըտակ անցուցած, որը շալ, թաշկինակ ծածկած, որն ալ չալմա կապած։ Մէկ տեղ տաճիկը փայլուն կարմիր հագուստով կապկըպուած օշարակ (շէրբէթ) կխմէ, միւս տեղ կանաչ կապայով թաթարը ձիու վերայ հեծած՝ իւր ազնուական ցեղէ եղածը կցուցընէ. այս

տեղ գերմանուհին սեւ գողնոցը կապած՝ յարդէ հիւսած գլխարկով՝ գետնախնձորով լեցուն սայլին վերայ կնստի, այն տեղ հրեայն մինչեւ ոտքն երկընցած սեւ կապայ հագած՝ մէկին միւսին լուցափայտ ու լեմոն կծախէ: Մէկ սրճատան մէջէն Բուլղարաց ու Թաթարաց խաղերը կլսուին, միւս պանդոկին դիմացը մոլդաւերէն

«Արդի մը,
Ցրիջէ մը,
Փեօ քըրբուճէ
Փունէ մը» (*)

երգողները կզուարճանան, մանաւանդ բոշայ փողհարներուն ու շուի (флейта) *ածողներուն պատճառած աշխուժովը, որ գրեթէ բոլոր օրը կուտեն, կխմեն, կծխեն, կմրմռան, կպարեն, եւ այլն. եւ այն ամենայն ձայները ներդաշնակութիւն կանեն մոլլաներու էզաններուն, ուղտերու եւ գոմէշներու մռընչիւններուն, սայլերու եւ մաճառներու ճռճռոցներուն եւ ձիերու ոտից տրոփիւններուն: Մէկ խօսքով՝ այնքան հետաքրքրական է Խարասուի վաճառանոցին երեքշաբթի օրերուն տեսարանը, որ աւելի ընտիր*

(*) *Այսինքն.* Այրէ գիս,
Խորվէ գիս,
Կայծի վերայ.
Դու դիր գիս. *Եւ այլն:*

անօրժակով պատկերահանի վրձնոյն գծագրութեանը կկարօտի՝ քան թէ իմ տկար գրչի ցամաք նկարագրութեանը։

— Քաղաքին հիւսիսային եւ հարաւային կողմերը երկու մեծամեծ կալուածներ կան, որոց առաջինը Ան-տոն Դը Շից գերմանացի զօրապետին կպատկանէր, եւ 1817 թուականի դեկտեմբերի 8-էն ի վեր Խարասուի Հռովմէականաց ձեռքն անցաւ [82]. իսկ երկրորդը՝ Ռուսաց Բեզբօրօդկի զօրապետին, յորում պալատ մի կառուցած է, որ Կատարինէ Բ կայսրուհին՝ Աւստրոյ Յովսէփ Երկրորդ կայսեր հետ Խարասու գնացած ժամանակը (1787 Թ.) այն պալատան դիրքին հաւանելով՝ զօրապետին ընծայեց բոլոր շրջակայ դաշտը, լեռներն ու պարտէզը, որ նորա մահուանէն յետոյ Լամբրօ Կաչօնի յոյն իշխանին ձեռքն անցաւ [83], եւ անկէց ալ քանի մի տարի վերջը՝ Նեապոլիսոյ մէջ բնակող Բաբուլիչ Գարայիմին։ Այս պալատին մերձակայքն է Բեշղիւեֆ (հինգ ծառ) կոչուած զուարճալի տեղը, ուր ինքնաբուղխ ջուր կայ, եւ քովի աւազանին մէջ ցաւագար Թաթարներ կերթան լուացուելու։ Թաթարաց իշխանութեան ժամանակը՝ այն հինգ ծառերուն տակ ամարանոց ունէր, կսեն, Նուրէդդին սուլթան կոչուած Խարասուի փոխարքայն։

— Այս կալուածներէն զատ՝ Խարասուի հիւսիսային արեւելեան կողմը Մանֆիւման անունով հին ու նշանաւոր բերդաքաղաք մի եղած է, որ հարիւրաւոր տարիներէ յառաջ քանդուելով՝ ոչ Խարասուբազար-

ցիք տեղեկութիւն ունին վերան, եւ ոչ իսկ նոր ճանապարհորդաց շատերը: Տեղւոյն անունը թէեւ Պ. Սուխինի աշխարհագրական տախտակին մէջ Մանքերմէն գրուած է, բայց մեք Խրիմու շատ բերդաքաղաքաց ֆիրմանի վերջաւորութիւններէն ստուգելով (Մասն Ա, էջ 65), աւելի պատշաճ համարեցինք Մանքերման գրելը: Պ. Կեպպէն հնախոյզը, որ Խրիմու հին քաղաքաց եւ ամրոցներուն վերայ մեծահատոր գիրք մի շարադրած է եւ 1837-ին Պետերբուրգ տպագրած՝ «Մանքէրմէնը, կասէ, Խարասուի հիւսիսային կողմը՝ արեւելեան Բուլղանակի ձախակողմեան եզերաց վերայ շինուած էր, եւ աւելի սովաւ արժանի է մտադրութեան, որ համանուն բերդաքաղաք մի եղած է Կիեւի կողմերը, եւ զոր Թամերլանայ ժամանակակից Շէրէֆէդդին Ալի պարսիկ մատենագիրը կյիշէ՝ իւր 1395-ին գրած պատմութեանը մէջ: Բայց ինչու միայն պարսիկ մատենագիրը կասեմք, ահա եւ վենետկեցի Ամբրոսիոս Կոնտարինի ճանապարհորդը, որ 1474-ին Գենուացւոց հասարակապետութեան կողմանէ Պարսից Ուզուն Հասան թագաւորին յուղարկուելով՝ երկու տեղ կյիշէ Կիեւի մերձակայքն եղած Մահրամանի (Magraman) անունը, որոյ վերայ, ինչպէս ինքը կասէ, այն ժամանակները Պան Մարտին անունով լեհացի մի կիշխէր»[84]:

— Խարասու քաղաքն ու նորա մերձակայ շինութիւններն ստորագրելէն յետոյ՝ երկու խօսք եւս նորա երբեմն հայաբնակ գիւղերուն վերայ առեմք:

Խարասուբազարէն Հին Խրիմ տանող ճանապարհին վերայ վեց գիւղօրայք կան՝ Խայալը, Բաղչէկի, Օրթալանի, Թոփտի, Սալա եւ Խամըշլի անուններով, որոց մէջ հարիւրաւոր տարիներ յառաջ Հայեր բնակած են, եւ եկեղեցիներով ու վանքերով զարդարած։ Այն գիւղերուն շինութեան ստոյգ ժամանակը թէեւ կարելի չէ որոշ կերպով գրել, սակայն Նախիջեւանի Նեսվիթայ գիւղին յայսմաւուրաց յիշատակարանին խօսքերէն, որ կասէ թէ «Ի Ղարապազարէն սկսեալ մինչեւ ի Սուրխաթ եւ ի Թէոդօսիա ի լերինս եւ ի դաշտս լի արարին վանօրէիւք եւ եկեղեցեօք», կերեւի թէ Գենուացւոց ժամանակները Անեցի Հայոց Խրիմ գաղթելէն քանի մի տարի վերջը, այսինքն 1340—50 թուականներուն շինուած են, ինչպէս կերեւի նաեւ Թոփտի գիւղի եկեղեցւոյն յիշատակարանէն, որ 1387-ին գրուած է։

Արդ Խայալը գիւղը՝ որ ամենէն մօտիկն է, Խարասու քաղաքին հիւսիսային կողմը շինուած է։ Դիրքը բաւական գեղեցիկ է, եւ շէնքը Խարասու գետին եզերաց վերայ՝ Անտոն Դէ Շիւ զօրապետին մեծ պարտէզին հանդէպը կընկնի։ Այս գիւղին մէջ Հարիւրէն աւելի Հայ բնակիչք կային ցրուելէն յառաջ. եւ այն պատճառաւ Խայալը կոչուած է, որ Ազգայա լեռան ստորոտը շինուած է։ Մէջը Թաթարներ կընակէին մինչեւ 1859 թուականը, որ յետոյ ըստ մեծի մասին Տաճկաստան չուելով՝ այժմ գրեթէ աւերակ դարձած է։ Հեռուէն Ազգայա լեռը պալա-

տի պէս կերեւի, եւ իւր զաւիվերը մեծամեծ փոսեր կան, ուսկից տեսակ մի հող կ՚ելնէ, որ Թաթարները ճաղղըրղան կասեն, որով հասարակ մուշտակներ կ՚ներմըկցընեն։

Փոքր ինչ անդին է Բաղչէկի գիւղը, որ 15 վերստ հեռաւորութիւն ունի Խարասուէն։ Այս գիւղին մէջն է Ս. Փրկիչ կոչուած հին ու անուանի վանքը, որոյ դիրքը բարձր եւ շրջակայ պարիսպները ամրակառոյց են։ Եկեղեցւոյն երկայնութիւնը 20 եւ լայնութիւնը 10 քայլ լինելով՝ մէկ սեղան միայն կայ մէջտեղը, ուր Տիրամօր պատկերը դրուած է։ Սեղանին աջակողմը Յարութեան պատկերը փորագրուած է, իսկ ձախակողմը՝ Խաչելութեան։ Վերջինս սեւագոյն քարէ պատուանդան ունէր, որ Փըրկչաֆար կասուէր, եւ զոր մերազնեայ բնակիչները Նախիջեւան չուելու ժամանակները հետերը տարին։ Մինչեւ ցայժմ աւանդութիւն կայ Նախիջեւանցւոց մէջ թէ այն քարը Թադէոս առաքելոյ օծածն է, եւ Անիէն իւրեանց նախնիքը տարած էին Խրիմ։ Վանքին շինութեան ստոյգ թուականը յայտնի չէ. բայց նորա այլ եւ այլ ժամանակի վերանորոգութիւններէն կերեւի որ այն եւս Գենուացւոց իշխանութեան ժամանակները շինուած է։ Երեք կամարաշէն դռներ ունի վանքը, եւ նոցա մէկուն՝ այսինքն արեւմտեան կողմի դրան ճակատին վերայ հին արձանագիր մի կայ առանց թուականի՝ այս կերպով գրուած.

ՎԵՐՍՏԻՆ ՆՈՐՈԳԵՑԱՒ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ՓՐԿՉԻՆ . . .

Այս դրան հանդէպը 60 քայլ հեռաւորութեամբ՝ մշտահոս լուսաղբիւր կայ քարաշէն, ուր զբօսնլու կերթան առ հասարակ ուխտաւորները ։ Նոյնպէս արձանագիր կայ նաեւ հարաւային դրան կամարին վերայ՝ այսպէս ստանաւորաւ.

ԱՀԱ ԱՅՍ Է ԴՈՒՌՆ ԷԻՆ,
ՎԱՆՔՍ ԱՆՈՒԱՆԻ ՈՐ ՍՈՒՐԲ ՓՐԿՉԻՆ,
ԱՐԴԵԱՄԲՔ ԾԱԽԻՔ ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԻՆ,
ՈՐՔ ԽԱՐԱՍՈՒ ԽՍԿ ԲՆԱԿԻՆ.
ՆՈՐՈԳԵՑԻՆ ՎԵՐՍՏԻՆ . . . ԹՈՒ
1810. ՅՈՒՆՈՒԱՐԻ 6 ԻՆ ։

1850-ին կրկնայարկ տներ շինեցին պարսպին այս կողմը, ուր ուխտաւորներ կիջեւանին Վարդավառի տօնին ։ Վանքին դիմացը ընդարձակ պարտէզ կայ, որ բարեյիշատակ Բեկնազարեան Յովհաննէս վարդապետը, իւր յաջորդութեան օրերը (1850—52) գեղեցիկ ծառերով զարդարեց ու պայծառացուց՝ հոգեւէր ուխտաւորաց մխիթարութեան համար ։ Շատ ժամանակէ հետէ մասնաւոր վերանորոգութիւն չլինելով, եւ վանքին շինութիւնը շատ տեղերէ աւերուած լինելով, տարւոյս սկիզբներն այժմու Գերապատիւ Առաջնորդը հրաման արաւ Յովսէփ Պարոնեան երէցփոխանին որ պէտք եղած վերանորոգութեանց համար ընելու ծախքը չխնայէ ։

— Փրկիչ վանքէն չորս վերստ հեռաւորութիւն ունի Օրթաղանի կոչուած բարեշէն գիւղը, յորում խկըղ-

քան Հայք կը նստէին եւ այժմ Յոյնք։ Այս գիւղին մէջ բնակող Հայոց թուոյն վրայ թէեւ մասնաւոր յիշատակութիւն չկայ հին ստորագրութեանց մէջ, սակայն իր երկու հայկական եկեղեցիներէն յայտնապէս կերեւի որ Գենուացւոց ժամանակները բազմաթիւ Հայեր եղած են այն տեղ։ Եկեղեցւոյն մէկը, որ Ս. Համբարձում կասուի՝ գիւղին դիմացի ընդարձակ դաշտին գերեզմանատան միջավայրը շինուած է, որոյ երկայնութիւնը 17 եւ լայնութիւնը 13 քայլ է։ Երկու փոքրիկ դուռն ունի եկեղեցին, որոց մէկուն ճակատի քարին վրայ՝ վերանորոգութեան յիշատակարան մի գրած է ՌՃԽԹ (1700) թուականին։ Տաճարին յատակը այնքան հող լցուած է որ հազիւ թէ սիւներուն կէսը կերեւին։ Իսկ միւս եկեղեցին, որ անկէց փոքր ինչ վարը շինուած է՝ այժմ Յունաց ձեռքն է, եւ Այ Իլիա (Ս. Եղիա) կկոչուի։ Այս երկու եկեղեցիներէն զատ՝ ուրիշ եկեղեցի մի եւս կար Օրթալանկէն դէպի Գէօքթաշ եղած ճանապարհին վրայ, որ Թաթարաց աւերիչ ձեռքէն բոլորովին քանդուեցաւ։

Օրթալանկէն անդին է Թոփսի անունով վայելչադէր գիւղը, որ Խարասուէն 25 եւ Փրկիչ վանքէն վեց վերստ հեռաւորութեամբ շինուած է։ Այս գիւղին մէջ եւս երկու եկեղեցիք կան, եւ նորա այժմեան բնակիչքը՝ նոյնպէս Յոյնք են։ Եկեղեցւոյն մէկը Ս. Սարգիս կասուի, եւ գիւղին միջավայրը շինուած է. դուռը հարաւային կողմէն է, իսկ քառակուսի լուսա-

մուտը՝ արեւմտեան կողմէն· Շէնքին աւերակը տակաւին կերեւի, եւ պատերուն վերայ հին նկարուց մնացորդներ կան։ Ձախակողմեան որմին վերայ հին խաչքար կայ քանդակած, եւ վարը այսպէս գրուած.

... ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԻՒՐՈՅ. Ի ԹՎ. ՊԼԶ.

որով կնշանակէ թէ 1378-ին, այսինքն 478 տարի յառաջ գրուած է։ Իսկ միւսը՝ որ Պարասքեւեայ կուսին անունովը շինուած է եւ Ս. Ուրբաթ կասուի, գիւղին մերձակայ բլրին վերայ կառուցուած է, ուր ելնելու համար 80 քարէ աստիճաններ պէտք է ելնել։ Այս եկեղեցւոյն չորս կողմը գերեզմանատուն շինուած է, եւ բլրոյն ստորոտը գեղեցիկ պարտէզ տնկած, որոյ մէջէն երկու փոքրիկ վտակներ կանցնին։ Տաճարին ներսի կողմը 18 քայլ երկայնութիւն եւ 9 քայլ լայնութիւն ունի։ Խորանին կէսը դրսէն կիսով չափ հողին մէջը թաղուած է, բայց շէնքը տակաւին անխախտ է։ Դուռը արեւմտեան կողմէն է, որոյ կամարին վերայ Աստուածածնի պատկերը նկարուած է Աստուածորդւոյն հետ մէկտեղ։ Այս դրան քովը մեծ լուսամուտ կայ, որոյ դրսի ճակատին վերայ սեւ գունով քար մի դրուած է, եւ վերան նորոգութեան յիշատակարանը գրուած՝ այսպիսի խօսքերով.

ՓԱՌԱՑ ՏԱՃԱՐՍ ԱՍՏՈՒԱԾԱՑԻՆ,
ՈՐ Է ՊԱՏԿԵՐՔ ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԻՆ.
ՎԵՐՍՏԻՆ ԿԱՌՈՒՑԱՒ ՀԻՄԱՆՑ,
ՏՐՕՔ ՈՂՈՐՄՈՒԹԵԱՄԲ ՂՐԸՄԱՑ ԵՐԿՐԻՆ.

ՅԱՆՈՒՆ ՍՐԲՈՅ ՈՒՐԲԱԹՈՒ ԿՈՒՍԻՆ.
ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՄԲ ՅԱԿՈԲԱՅ ՔԱՋ ՐԱԲՈՒՆԱՊԵՏԻ
ԵՒ ՎԵՐԱԿԱՑՈՒԹԵԱՄԲ ՄԱՀՏԵՍԻ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԻ ,
ԵՒ ՄԱՀՏԵՍԻ ԱՅՏԻՆԻ ՔԱՖԱՑԵՑԻՈՑ.
ՁԵՌԱՄԲ ՔԱՐԱԳՈՐԾ ԳՐԻԳՈՐԻՆ ԵՒ ՏՕՆԱԿԱՆԻ,
ՎԱՅԵԼՈՒՄՆ ՏԷՐ ՎԱՐԴԱՆ ՔԱՀԱՆԱՅԻ,
ՍԱՐԳԻՍ ՏԻՐԱՑՈՒԻՆ. ԹՎ. ՌՃԾԱ ԻՆ (1702)։

Թոփալէն դէպ ի Սուդաղ տանող ճանապարհին վերայ են Սալա եւ Խամըշի գիւղերը, որոց առաջնոյն մէջ այժմ Ռուսք կբնակին, իսկ երկրորդին մէջ՝ Թաթարք։ Սալայ գիւղի Հայոց եկեղեցին Ռուսաց ձեռքն է. իսկ Խամըշլինը՝ քանդուած է բոլորովին. ուստի եւ ուրիշ նշան չկայ նորա մէջը բնակող Հայ գիւղականներէն մնացած, բայց ի քարաշէն աղբիւրէն ու կամուրջէն, որ շինողի յիշատակարանին մէջ մինչեւ ցայժմ կերեւի իւր ԽԱՉԱՏՈՒՐ անունը։

ԽՐԻՄՈՒ ՔԱՂԱՔՆԵՐԸ

Է.

ՊԵՐԵԿՈՊ.

Քերսոնացի Յունաց Տաֆրոս քաղաքին այլ եւ այլ անունները. — Քաղաքին դիմացի խոր ջրանցքին տարածութիւնն ու պատճառը. — Բերդին շինութիւնն ու կործանումը. — Ռուսաց ձեռքն անցնիլը. — Նշանաւոր շինութիւնները. — Բնակիչներն ու նոցա թիւը. — Աղի լճերը. — Օրքազար կամ Արմեանսկ գիւղաքաղաքը. — Օրքազարի Հայոց նոր եկեղեցւոյն շինութեան սկսիլն ու աւարտիլը. — Եկեղեցւոյն արտաքին տեսարանները, յիշատակարաններն ու Հայ բնակչաց թիւը:

Յունաց իշխանութեան ժամանակը Táfrou (Ջըրանցք) կոչուէր քաղաքը, որ յետոյ Թաթարներն Օր գափու (Խրամի դուռն) եւ Ռուսները՝ Պէրէկոպ[85], այսինքն խրամ կամ Ջրանցք անուանեցին:

— Քաղաքին դիմացը 7 վերստ տարածութեամբ խոր Ջրանցք փորուած է՝ Քրիստոսէ քանի մի դար յառաջ՝ Սեւ ծովը Սիվաշին հետ միաւորելու համար. եւ այն Ջրանցքէն առած է քաղաքն իւր Տաֆրոս կամ Պերեկոպ անունը: Յունաց իշխանութեան ժամանակի շինուած բերդը՝ Գենուացւոց պատերազմովը կործանեցաւ, որ յետոյ քաղաքը Տաճկաց ձեռքը անցնելով՝ հնոյն տեղը նորը շինեցին: Այս քաղաքին վերայ երկու անգամ պատերազմի եղան Ռուս-

ները. մէկը 1736 Թուականին Մինիխ կոմսին առաջնորդութեամբը, որով բերդը շատ տեղերէ վնասուեցաւ, եւ միւսը՝ 1771-ին Վասիլ Մ. Դոլգորուկով իշխանին ձեռքովը, որով Պերեկոպը Ռուսաց քաղաքներուն կարգն անցաւ։

— Շինութեանց մէջ նշանաւոր են ա) Տաճկաց բերդը, որ Ռուսները առաւել եւս ամրացուցին, բ) Ռուսաց եկեղեցին, գ) Թաթարաց Օր բէգի կոչուած խաներուն [86] մզկիթը, այլեւ մեծ փողոցը, որ ինչպէս կերեւի՝ Գենուացւոց ժամանակները շինուած է։

— Բնակչաց թիւը 1500 հոգւոյ կհասնի, որ Ռուսք, Յոյնք, Հայք եւ Հրեայք են։ Բազմաթիւ Թաթարներ եւս կային, որ 1861 թուականի սկիզբները Տաճկաստան փոխադրուեցան։ Քաղաքին մերձակայքը 10-էն մինչեւ 20 վերստ հեռաւորութեամբ՝ տասնեւօթը հատ աղի լճեր կան, որոց վրայ մասնաւոր կառավարութիւն սահմանուած է Տէրութիւնը։

— Պերեկոպէն 5 վերստ հեռաւորութեամբ շինուած է Орбазар գիւղաքաղաքը, որոյ բնակիչքն ըստ մեծի մասին մեր ազգէն լինելով՝ Ռուսները Армянск կամ Армянскій базар անուանել են։

Այս տեղի Հայերը հին եկեղեցի մի ունէին 1806-ին շինուած. բայց որովհետեւ շինութեան պարագայքը հասարակ՝ աննշան ճարտարապետութեամբ կառուցուած էր, 1861-ին Գերապատիւ Առաջնորդին բարեհաճութիւնն ընդունելով՝ 16,000 րուբլի փող ժողովե-

ցին իւրեանց մէջ, եւ Արաբեան Յարութիւն Աղային եւ ուրիշ իշխանաւորաց հոգաբարձութեամբը ձեռք զարկին նոր եկեղեցւոյն շինութեանը: Երկու տարիէն, այսինքն 1863-ին Նոյեմբերի վերջերը՝ եկեղեցւոյն շինութիւնն աւարտեցաւ, եւ Գերապատիւ Առաջնորդը մեծաւ հանդիսիւ օծեց:

Եկեղեցւոյն արտաքին երեւոյթը հիւսիսէն ու հարաւէն խաչաձեւ է, եւ այս երկու կողմէն ալ երկաթէ դռներ կան: Ամենէն մեծ դուռը արեւմտեան կողմինն է, որոյ մօտը շինուած է բարձրագագաթ զանգակատունը:

Չօրս մեծամեծ սիւներ կան եկեղեցւոյն մէջ՝ չորից աւետարանչաց պատկերներովը զարդարուած, եւ սոցա վերայ բարձրացած է գեղեցկակերտ կաթուղիկէն: Սեղանը մեծ է եւ երկու կողմէն խորաններ ունի կամարաձեւ շինուած: Հիւսիսային որմին վերայ դրսէն երեք յիշատակարաններ կան, յորոց երկուքը հին եկեղեցւոյն է, եւ երրորդը՝ նորոյն, այսպիսի խօսքերով գրուած.

Ա. ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՍՈՒՐԲ ՆՇԱՆՍ ՔԱՍՊՐ ԿՈՂԱԿՑԻՆ ՓԱՇԱՅ ԽԱԹ(*ունին*) ԶԱՒԱԿԱՑՆ ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՍԱՐԿԱՒԱԳԻՆ.

✝

Բ. ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԶԱՅՍ ԽԱՉՔԱՐՍ, ՏԱՍՆԵՒՄԷԿ ՊԱՏՈՒՀԱՆՍ Ի ԴՈՒՌՆ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑՒՈՅՍ ՅԱԿՈԲԻ ՈՐԴԻ ՊԶՏԻ ՂԱԶԱՐԱՅ. ԹՎ. ՌՄԿԳ (1814):

Գ. ՆՈՐՈԳԵՑԱՒ ՏԱՃԱՐՍ ԱՄԵՆՕՐՀՆԵԱԼ ՍՐԲՈՒՀԻՈՅ ԿՈՒՍԻՆ, ԱՐԴԵԱՄԲ ՀԱՅԱԶԳԻ ԺՈՂՈՎՐԴՈՅ ՕՐՊԱԶԱՐԻ, ՎԵՐԱԿԱՑՈՒԹԵԱՄԲ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԻ ԱՌԱՔ ՕՂԼԻՈՅ, ՅԱՒՈՒՐՍ ԿԱՅՍԵՐՈՒԹԵԱՆ ՌՈՒՍԱՑ ԱՂԵՔՍԱՆԴՐԻ Բ, Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՏՆ. ՄԱՏԹԷՈՍԻ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻ Ա, ՅԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ՏԵԱՌՆ ԳԱԲՐԻԷԼԻ ԿԱՅՍԵՐԱՊԱՍԱԿ ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԱՅՎԱԶԵԱՆ։

— *Տեղւոյս Հայ բնակչաց թիւը* 500-*էն աւելի է*։

ԽՐԻՄՈՒ ՔԱՂԱՔՆԵՐԸ

Ը.

ԵՒՊԱՏՈՐԻԱ.

Եւպատորիոյ դիրքն ու անուան ծագումը. — Քաղաքին կործանիլն ու անհետանալը. — Կեօզլեվէ անունը եւ իւր ծագումը. — 1736-ին Մինիխ կոմսին պատերազմը. — Բերդին դռներն ու այժմեան մնացորդը. — 1771-ին Ռուսները կտիրեն եւ Եւպատորիա կանուանեն. — Քաղաքին քրիստոնէից եկեղեցիները, Հրէից աղօթատուններն ու Թաթարաց մզկիթները. — Խանջամի եւ նորա ստորագրութիւնը. — Հայոց երեք անգամ եկեղեցի շինելը. — 1860-ի եւ այժմեան բնակչաց թիւը. — Քաղաքին ուսումնարանը, դպրոցները, արդեգեան ջրհորն ու 55 գործարանները. — Վաճառականութիւն. — Աղի լճերն ու նոցա բժշկական զօրութիւնը:

Խրիմու արեւմտեան ծովեզերաց վերայ շինուած է այս քաղաքը, եւ իւր կոչումը Միհրդատ Եւպատորի անունէն առած է, որ Հռովմայեցւոց ձեռքն անցնելէն յետոյ՝ իւրեանց Պոմպէոս յաղթականին անունովը քանի մի ժամանակ եւս Պոմպէուպօլիս կոչուեցաւ:

Հին պատմիչներէն ոմանք կասեն թէ Խրիմը Հռովմայեցւոց ձեռքն անցնելէն վերջը ա՛յնքան պատերազմներ եղան այս քաղաքին մէջ, որ շատ ժամանակ չանցած՝ աւերակ դարձաւ ու անհետացաւ: Յետոյ՝ Լեհաստանի ճանապարհորդութեան հեղինակը՝ «Քանի մի աղքատ Թաթարներ բնակեցան — կասէ — Եւ-

պատորիոյ մէջ, որոց բնակարանները Թաղլըքէ լինելով՝ Քըզըլ էվ, այսինքն Թաղլըքէ տուն անուանեցին, որով եւ Գէօզլէվէ կոչուեցաւ քաղաքը։

Թաթարները ահագին բերդով պահովցուցած էին Գէօզլէվէն, որ 1836-ին Ռուսաց Մինիխ կոմսը շատ տեղերէն կործանեց։ Այն բերդը հինգ մեծամեծ դռներ ունէր, յորոց առաջինը Իսկէլէ գափուսի կասուէր, երկրորդը՝ Աք գափուսի, երրորդը՝ Թօփրագ գափուսի, չորրորդը՝ Աք մօլլա գափուսի, եւ հինգերորդը՝ Օդուն բազար գափուսի։ Ի սոցանէ այժմ Իսկէլէ գափուսին միայն մնացած է իւր քովի մէկ կիսակործան պարիսպովը, յորոց տակաւին կարելի է երեւակայել բերդին զարմանալի շինուածք լինելը։

Գէօզլէվէն 1771-ին Ռուսներն առին, եւ իւր հին անունովը Եւպատորիա կոչեցին։ Երեք եկեղեցիք կան մէջը, որոց մէկը Յունաց, միւսը Հայոց եւ երրորդը Հռովմէականացն է։ Երկու աղօթատուն ունին Գարայիմ Հրեաները, եւ 19 մզկիթ Թաթարները։ Մզկիթներուն մէջ նշանաւոր է Խան ջամի կոչուածը, որ Դէվլէթ-Գէրէյը շինել տուած է 1522 թուականին։ Շէնքը մեծ ու բարձր է, եւ կապարով պատած գըմբէթը՝ չորս մեծամեծ կամարներու վերայ կառուցած է, որ իւր չորս կողմէն 12 փոքրիկ գմբէթներ ունի։ Մեծ գմբէթը այնքան լայն է որ 15 լուսամուտներ ունի։ Ձեւը քառակուսի, նիւթը քարուկրէ ու շինութիւնը կրկնայարկ է։ Լայնութիւնն ու երկայնութիւնը 40 քայլ կհաշուի։ Դուռը հիւսիսային

կողմն է, ուսկից երկայնաձեւ ու գմբէթաւոր գաւիթը կմտնեն, որ չորս մարմարինէ սիւներու վերայ բարձրացած է:

— Հայոց Ս. Նիկողայոս անունով հին եկեղեցին քաղաքին արեւելեան ծայրը շինուած էր, որ Թաթարները 1765 կամ 66-ին այրեցին: Անցեալ եօթնեւտասաներորդ դարու վերջերը հնոյն մերձակայքը փայտաշէն եկեղեցի մը կանգնեցին մերազնեայք, որ յետոյ Ռուսաց ազատական կառավարութենէն խրախուսուելով՝ 1817 թուականին յունիսի 15-ին այժմեան քարաշէն եկեղեցին հիմնեցին Ս. Նիկողայոսի աւերակներուն վերայ, որոյ դիրքը բարձրահայեաց ու վայելուչ, եւ շէնքը երկու լայնաձիգ կամարներու վերայ կառուցուած է: Երեք դուռն ունի այս եկեղեցին, եւ դիմացը սիւնազարդ սրահ մի:

— Բնակչաց թիւը 1860-ին 13 հազարէն աւելի կհաշուէր, որ Թաթարաց գաղթականութենէն վերջը 5 հազար հոգի միայն մնացին[87]: Ի սոցանէ 450 հոգին մեր ազգէն են, որք ըստ մեծի մասին վաճառականութեան կպարապին:

— Քաղաքին մէջ Ռուսաց նահանգական ուսումնարան, Հայոց, Յունաց եւ Հրէից ժողովրդական դպրոցներ կան. այլ եւ արդեզեան ջրհոր մի, 20-ի չափ սրճարաններ, ճրագի, օճառի, կրոյ, կաշւոյ եւ թաղիքի գործարաններ կան, թուով 55 հատ:

— Եւպատորիոյ առուտուրը գլխաւորապէս Տաճկաստանի, Փոքր Ասիոյ եւ Արշիպեղագոսի հետ է.

ուսկից բամբակեղէն ու մետաքսեղէն ապրանքներ, սուրճ, չորցուցած մրգեղէններ եւ սոցա նման ուրիշ վաճառքներ կընդունին։ Իսկ սոցա փոխանակ՝ Եւպատորիայէն Հաց, կաշի, բուրդ, Թաղիքներ, կօգի, աղ եւ ուրիշ ապրանքներ կյուղարկեն։

— Քաղաքէն 19 վերստ Հեռաւորութեամբ ինն Հատ աղի լճեր կան, յորոց չորսը արքունական է եւ Հինգը մասնաւորաց։ Այս լճերուն տիղմը սեւ Հողէ լինելով, եւ մէջը աղի, ծծմբոյ եւ երկաթի մասնիկներ ունենալով՝ շատ առողջարար զօրութիւն ունի կասեն. ուստի եւ ամենայն տարի մայիսի 15-էն մինչեւ յունիսի 15-ը այլ եւ այլ տեղերէ բազմաթիւ ցաւագարներ կերթան բժշկուելու։ — Հիւանդները կամ լճերուն քովն եղած Սաք գիւղին մէջը կիջեւանին, եւ կամ իւրեանց Համար յատկապէս պատրաստուած սենեակներուն մէջ։

Հիւանդ ընդունողները այսպէս կանեն իւրեանց գործողութիւնը։ Պայծառ ու տաք եղած օրերը, երկու կանգնոյ չափ փոսի մէջ կձգեն զհիւանդը, եւ մինչեւ վիզը Թանձր տիղմով կծածկեն։ Երկու կամ երեք ժամի չափ կմնայ այն տեղ, մինչեւ որ տիղմը արեգական զօրութենէն Ռէօմիւրի Ջերմաչափով 45 աստիճան տաքնայ, որով սաստիկ գրգիռ բերելով Հիւանդի մարմնոյն վերայ, զարմանալի կերպով կըփարատէ նորա ախտերը, մանաւանդ ոսկրացաւը։

ԽՐԻՄՈՒ ՔԱՂԱՔՆԵՐԸ

Թ.

ՍՈՒԴԱՂ.

Սուղաղի նախնի ճոխութիւնն ու անունը. — Քրիստոնեայ բնակչաց հալածանքը. — Ուզբէկ խան. — Յովհաննէս ԻԲ պապին խնդրագիրը. — Սուղաղի Առաջնորդները. — Գենուացւոց ձեռքն անցնիլը. Տաճկաց իշխանութեան ժամանակ անշքանալն ու աւերուիլը. — Բերդին մնացորդներն ու նորա մէկ արձանագրին պատճէնը. — Դիրքը, շինութիւններն ու այգիները. — Բրօնեւսկւոյ տուած տեղեկութիւնը. — Գինեհանութեան Ուսումնարանը. — Հայոց թաղը, եկեղեցեաց աւերակներն ու քաղաքին այժմու բնակչաց թիւը:

Քրիստոսի ութերորդ դարուն Խրիմու վաճառաշահ քաղաքներէն մէկն էր Սուդաղը՝ Սօղդայա անունով [88]*, որ առաւել եւս հռչակուեցաւ Թաթարաց իշխանութեան ժամանակները:*

Սուդաղի առաջին բնակիչները Յոյնք էին, ուր յետոյ այլ եւ այլ ազգեր եւս բնակեցան: Չորեքտասաներորդ դարու սկիզբները, այսինքն 1322-ին զանդակի գործածութեան համար Թաթարները Հալածանք հանեցին տեղւոյն քրիստոնէից դէմ, եւ մինչեւ հեռաւոր քաղաքներ քշեցին զիրենք: Այն ժամանակը Դըփչագաց Ուզբէկ խանը կթագաւորէր, որուն Հռովմայ Յովհաննէս ԻԲ պապը խնդրագիր յուղար-

կեց, որ հրաման տայ ցրուեալ քրիստոնեաներուն նորէն Սուղաղ վերադառնալու, այլ եւ եկեղեցիները յետ դարձնէ եւ չարգելու զանգակներու գործածութիւնը[89]:

— Սուղաղը նշանաւոր է պատմութեանց մէջ նաեւ իւր եկեղեցական Առաջնորդներովը, որք առ հասարակ իւրեանց առաքելական քարոզութիւններովը՝ Թերակղզւոյն հարաւաբնակ Սկիւթացւոց մեծ մասը քրիստոնեայ արին:

Պարոն Կեպպէնը իւր «Յաղագս հնութեանց հարաւային ծովեզերաց (*)» վերնագրով գրքին մէջ՝ Սուղաղի բազմաթիւ եպիսկոպոսաց անունները կգրէ հանդերձ համառօտ ծանօթաբանութեամբք, յորոց երեք հատը, որք յիշուած են նաեւ Ռուսաց եկեղեցական պատմութեանը մէջ, այս տեղս կդնեմք թարգմանելով:

Ս. Ստեփանոս եպիսկոպոս Սուղդայիոյ[90], որ ծննդեամբ Կապադովկացի էր: — Սա հարաւային Խրիմու մէջ առաջինն եղաւ որ ամենայն ջանիւք աշխատելով՝ քրիստոնէութիւն քարոզեց հերետիկոսներուն, եւ հինգ տարուան մէջ Սուղաղի երկրին բոլոր անհաւատները մկրտեց: Կոստանդնուպօլիս եղած ժամանակը, պատկերամարտից ամբաստանութիւններէն բանտ դրուեցաւ այս եպիսկոպոսը, որ յետոյ Բիւ-

(*) «О древностяхъ Южнаго берега». Спб. 1837, стр. 129—135.

զանդացուոց Կոստանդին Կոպրոնիմոս կայսեր (✝ 775) Իրինէ Թագուհւոյն խնդրանօքը արձակուեցաւ, եւ Սուդաղ վերադառնալով՝ զիւր սարկաւագը եպիսկոպոս ձեռնադրեց, եւ ինքը ծերութեանը պատճառաւ հրաժարեցաւ առաջնորդութենէն:

Բ. Կոստանդիանոս եպիսկոպոս Սուգդայիոյ, որ Յունաց Սիսիանոս պատրիարքին օրերը Կոստանդնուպօլսոյ մէջ ամուսնութեան համար եղած ժողովոյն ներկայացաւ 997-ին:

Գ. Թէոդորոս, որ 1276 Թուականի մայիսի 3-ին Կոստանդնուպօլսոյ Յովհաննէս Ժ պատրիարքին օրերն եղած ժողովոյն մէջ գտնուեցաւ:

— Սուդաղն առին Գենուացիք 1364 Թուականին յուլիսի 18-ին [91], որք հետ զհետէ ճոխացնելով՝ քաղաքին երկու հին բերդերէն ի զատ մէկ նոր բերդ եւս շինեցին 1414-ին [92]: Մինչեւ 1474 Թուականը ծաղկած մնաց քաղաքը, զկնի որոյ Տաճկաց ձեռքն անցնելով այնպէս անշքացաւ՝ որ այն բոլոր մեծագործութիւնները աւերակ դարձան: Ռուսաց պատերազմին ժամանակն ալ շատ աւերակներու մնացորդներն անհետացան, եւ այնպէս եղաւ որ այժմ այն շինութեանց տեղերէն եւ ասդիս անդին եղած քանի մի դրանց աւերակներէն ի զատ՝ ուրիշ բան չերեւիր:

— Բուն բերդը, — կամ աւելի ճիշդ ասեմ, — բերդին աւերակները՝ որ Խրիմն Ռուսաստանի հետ միանալէն յետոյ (1783) ոչ սակաւ անգամ գծա-

գրուած ու հրատարակուած են, ուրիշ երեւելի բան չեն ներկայացըներ, բաց ի պատերուն վերայի քանի մի արձանագրութիւններէն, յորոց ամենահինը 1283-ին փորուած է: Բայց որպէս զի փոքրիկ ճաշակ մի ունենան նաեւ մեր ընթերցողքը, այն քարերէն մէկուն ձեւը, փոքր դրիւք գծելով կծանուցանեմ նախ՝ որ քարին երկայնութիւնը 4 եւ լայնութիւնը 2 կանգուն է. եւ երկրորդ՝ Ա տառին գրուած տեղը՝ առիւծ մի քանդակուած է, երեսը դէպ ի ձախակողմը դարձուցած. իսկ քարի երեսին վարի մասը՝ երեք իշխանական նշաններ կներկայացընէ, յորոց մէջտեղինը՝ ուր Բ գիրը գրուած է, Գենուացւոց հասարակապետութեան դրօշանշանն է (բոլորշի գծի մէջ կարմիր խաչ գրուած). սորա ձախակողմը՝ ուր Գ տառը կտեսնուի, Գենուացւոց Ադօռնօ դօժին կընքանշանը. իսկ աջակողմը՝ ուր Դ գրուած է, այն ժամանակները Սուդաղի մէջ բնակող հիւպատոսին դեսպանական նշանը [93]: Բաց յայսցանէ՝ շրջանակին չորս կողմերը՝ որոց մէջ Ե գիրը երկու անգամ կրկնուած է, երկերկու աղաւնիներ քանդակուած են, իբր Գենուացւոց միամտութեանն ու բարեսրտութեանը նըշան: Քարը մինչեւ ցայժմ Սուդաղի մէջ՝ ներքնաբերդին աջակողմեան աշտարակի պարսպին ներսի կողմը գրուած է, եւ վերան գոթացի հին գրերով այս խօսքերս գրուած.

Ե Ե

MCCCLXXXV DIE PRIMA AVGVSTI TP̃RE REGIMINIS EGREGII ET POTENTIS VIRI DÑI IACOBI GORSEVI HONORABILIS CONSVLIS ET CASTELANI SOLDAYE.

Այսինքն, Յամին 1385 յառաջնում աւուր աւգոստոսի, ի ժամանակս տեսչութեան մեծարոյ եւ հզօրի առն Տեառն Յակոբայ Գորզեվի պատուական հիւպատի եւ բերդակալին Սոլդայայ։

Ե Գ Բ Դ Ա Ե

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆ. — Այս քարին բուն պատճէնը հանել ու վիմագրել տուած է Պ. Վաքսէլ, եւ իւր ,, Հաւաքումն այլ եւ այլ հնութեանց գտելոց առ եզերբ Սեաւ ծովու.“ վերնագրով գրքին ԺԹ թուոյն մէջը հրատարակած է։

— Սուգաղը՝ որ Խրիմու հարաւային-արեւելեան ծովեզերաց վերայ շինուած անուանի բերդաքաղաքներէն մէկն էր, այժմ Թէոդոսիոյ նահանգին գիւղաքաղաքը կհամարուի։ Դիրքն ընդարձակ ու գեղեցիկ հովտի մէջ է, եւ երեք կողմէն անմատչելի լեռներով շրջապատուած է մինչեւ ծովը։

Շինութեանց մէջ նշանաւոր է Ռուսաց եկեղեցին [94] եւ մէկ իջեւանը, ուր այգեկութի ժամանակ՝ ուրիշ քաղաքներէ գինի գնելու համար գնացող վաճառականները կիջեւանին։ Նորա ընդարձակ հովիտը, որ հիանալի տեսարանի պէս ճանապարհորդի դիմացը կեցուի, իւր բոլոր տարածութեամբը զարդարուած է գեղեցիկ այգիներով ու մրգեղինաց ծառերով։ Հովտին մէջէն քանի մի առուներ կանցնին, որ թէ զովութիւն եւ թէ աւելի առատութիւն կըպատճառեն բուսոց։ Բազմաթիւ ամարանոցներ կան շինուած, որոց մէջ եւ գինեհանութեան հնձաններ։ Երկու մասն կբաժանուի այս հովիտը, եւ մէկը միւսէն չորս վերստ հեռաւորութիւն ունի. առաջինը Բաղչար բաշի կասուի, ուր մրգեղինաց ծառեր եւ բարեբեր այգիներ տնկուած են, եւ որոյ գինին անուանի է բոլոր Ռուսաստանի մէջ. իսկ երկրորդը՝ Թարախթաշ, որոյ այգիներն առաջնոյն պէս նշանաւոր չեն։

Պարոն Մ. Բրոնեւսկի՝ ԺԶ դարու ճանապարհորդը, որ Լեհաց Սիգիսմունդ Օգոստոս թագաւորին ատենադպիրն էր, իւր Սուգաղի վերայ տուած տեղեկու-

թեանցը մէջ այսպէս կխօսի. «Իմ ժամանակներս (1578 թուականին) Սուդաղի հովտին այգիներն ու մրգեղինաց ծառերը երկու մղոնէն աւելի տարածութիւն ունէին (*):

1802-ին Յունաց Այեօռ (Ս. Գէորգ) եկեղեցւոյն լերանց միջավայրերը՝ Աչըխչար անունով տեղւոյն վերայ արքունի այգիներ տնկեցին, ուր եւ գինեհանութեան ուսումնարան մի բացին: Այն ուսումնարանը թէպէտ վերջերը փակուեցաւ, բայց այգիներուն վերայ միշտ գինեհանութեան հմուտ վերակացուներ կդրուին, որք ամենայն տարի ազնիւ գիներ կյուղարկեն Պետերբուրգի արքունիքը:

— Անեցի Հայոց մէկ փոքրիկ մասը 1330-էն վերջը Սուդաղի կողմերը բնակելով՝ եկեղեցիներով ու վանքերով զարդարեց, որք այժմ բոլորովին աւերակ դարձած են: — Բժշկեան Հ. Մինասը, իւր 1830-ին արած ստորագրութեանը մէջ այսպէս կասէ. «Ի ծովակողմն Սուտաղի էր ի հնումն թաղն Հայոց, ուր գոն եկեղեցիք Հայոց եւ վանք սրբոյն Գէորգայ, որոց կա-

(*) Ռուսաց մէկ մղոնը 7 վերստ է, վերստը՝ 500 սաժէն, իսկ սաժէնը 3 կանգուն. որով կնշանակէ թէ Բրօնեւսկւոյ ժամանակը Սուդաղի հովտի մէջ եղած այգիներն ու ծառաստանները 14 հազար սաժէն կամ 42 հազար կանգուն տարածութիւն ունեցած են: — Բայց այս կերեւի թէ քիչ մի մեծցընելով ասած է. վասն զի հովտին երկայնութիւնը $2^{1}/_{4}$ վերստ է, եւ Թարախթաշէն անդին եղած այգիներուն տեղերը 3, որով ընդ ամենայն $5^{1}/_{4}$ վերստ կանէ:

մար քանդեալ է. իսկ ի վերայ դրան գոյ Նոր գիր

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՍՈՒՐԲ ԽԱՉՍ ԻԶՄԻՐՑԻ ԱՆԴՐԷԱՍԻ ՈՐԴԻ ԵՂԻԱՅԻՆ.

... Գոյր անդ գիւղ Հայոց եւ եկեղեցի Աստուածածնի ... Յետ զօրանալոյ Հայոց ի Քէֆէ, հատուած մի ի նոցանէ առաքեցին Ճենովացիք աստ ի պաշտպանութիւն տեղւոյս» [95]. *եւ այլն։*

— Սուդաղի այժմու բնակչաց թիւը 450 *հոգի կհաշուի, որք առ հասարակ այգեպանութեան եւ գինեհանութեան կպարապին։*

ԽՐԻՄՈՒ ՔԱՂԱՔՆԵՐԸ

Ժ.

ԷՍԿԻ ԽՐԻՄ.

Էսկի Խրիմու հին ժամանակի մեծութիւնն ու ճոխութիւնը. — Կարամզին պատմագրին տուած տեղեկութիւնները. — Երոդոտոսի, Թունմանի եւ Կատարինէ Երկրորդ կայսրուհւոյն ճանապարհորդութեան մէջի քանի մի խօսքերը. — Լեւկոպօլիս. — Գենուացւոց եւ Անեցի Հայոց ժամանակ քաղաքին ծաղկիլը. — Տաճկաց պատերազմէն ի վեր անշքանալը. — Ռուսաց արքեպիսկոպոսական աթոռը Էսկի Խրիմէն Կատարինասլաւ կփոխադրուի. — Անցեալ տարւոյ սեպտեմբերի 13-ին արած ճանապարհորդութեանս նկարագրութիւնը. — Նահատակ վարդապետի գերեզմանը. — Ս. Խաչ վանքին շինութիւնն ու նորա շրջակայ տեղերուն նկարագրութիւնը. — Արձանագրութիւնք. — Կազարաթ. — Բուլղարաց արուարձանը. — Էսկի Խրիմու ստորագրութիւնը. — Սուրղաթ քաղաքին աւերակները. — Չարխափանի կարմուրջն ու արքունի ճանապարհին վերայ եղած քանի մի գիւղօրայքը:

Թաթարաց եւ Գենուացւոց իշխանութեան ժամանակները՝ Թէոդոսիայէն յետոյ Տաւրիկեան թերակղզւոյն հին ու անուանի քաղաքներէն մէկն էր Էսկի Խրիմը՝ որ այժմ բոլորովին անշքացած է, եւ հազիւ թէ երկու հազար բնակիչք կան մէջը: Նորա մեծութեանն ու ճոխութեանը վերայ այսպէս կխօսի Ռուսաց Կարամզին մեծ պատմագիրը. «Հին Խըրիմը Ասիոյ գլխաւոր քաղաքներէն մէկն էր, այնքան մեծ ու ընդարձակ որ լաւ ձիարշաւ մի հազիւ կարող էր մինչեւ կէսօր պտըտիլ նորա չորս կողմէն: Եգիպտոսի Սուլթան Բիբարս թագաւորը, որ

Գըփչագաց մէջ ծնած էր, իւր ծննդեան գաւառին մէջ անմահական յիշատակ մի Թողլու պատճառաւ, Գըփչագաց խանին յօժարուԹեամբը՝ Հին Խրիմու մէջ մեծագործ մզկիԹ մի շինեց, որոյ պարիսպները մարմարիոնէ շինուած էին եւ ծածքը պղինձէ։ . . . Բաց յայնմանէ քաղաքին մէջ բարձրագոյն դասու վարժարան մի կար, յորում այլ եւ այլ գիտուԹիւններ կուսուցանէին» եւ այլն [96]։

Քաղաքը Խարասուբազարէն Թէոդոսիա հանող արքունի ճանապարհին աջակողմը կընկնի, եւ գեղեցիկ դաշտավայրի մէջ՝ Չիւրիւքսու գետին վերայ շինուած է։ Հին ժամանակները՝ Գիմմէրիում, Սուրղաթ կամ Սոլղաթ կասուէր, որ Թաթարները Էսկի Խրիմ անուանեցին։ Բայց Թէ երբ շինուեցաւ քաղաքը, — յայտնի չէ. հին պատմիչներէն ոմանք կասեն Թէ «Էսկի Խրիմը ծանօԹ էր արդէն Հերոդոտոսի». բայց նա յանուանէ կգրէ Թէ «Կրիմնի (οἱ Κρημνοί) քաղաքը Ազով ծովուն մերձակայքը շինուած էր» [97]։ Ց. Թունման պատմաբանն եւս յայտնի չէ Թէ ինչ հիման վերայ կասէ որ «Այժմեան Հին Խրիմը՝ Քրիստոսի վեցերորդ դարուն կար, եւ Յոյները Καρεα կամ Καρεον Πολις կկոչէին». կերեւի Թէ ասկէց մոած է նաեւ Կատարինէ Բ կայսրուհւոյն ճանապարհորդուԹեանը մէջ՝ Հին Խրիմու Կարեա կամ Կարէոպօլիս անունը [98]։

Կայսրուհւոյն ճանապարհորդուԹեանը մէջ այս եւս գրուած է Թէ «Հին Խրիմը Տաւրիկեան Թե-

րակղզւոյն Ռուսաստանի հետ միանալէն յետոյ՝ Լեւկո-պօլիս կոչուեցաւ» [99]. բայց որովհետեւ Լեւկոպօլսի համար ուրիշ կերպով կխօսին պատմիչները, կերեւի թէ միայն առաջադրած եղել են Լեւկոպօլիս անուանել: Թունմանը կասէ թէ «Առաջուան Ագմէչիթը Լեւկոպօլիս կասուէր, որ յետոյ Սուլքաճ սարայ անուանեցին Թաթարները». իսկ Պ. Սկալկովսկին՝ իւր Նոր Ռուսիոյ ժամանակագրական պատմութեանը մէջ կգրէ որ՝ երբ թէ «Լեւկոպօլիսը Սալղըր գետոյն բերանին վերայ շինուած էր, որ վերջը Հին Խրիմ անուանեցաւ» [100]:

Իսկ թէ մինչեւ որ ժամանակ խան բնակեցաւ Էսկի Խրիմու մէջ, Ց. Դըգին (Jos. de Guignes) պատմիչը՝ իւր Հոնաց, Տաճկաց, Մողոլաց եւ ուրիշ արեւելեան Թաթարաց պատմութեանը ԺԸ հատորին մէջ այսպէս կասէ. «Գըփչաղաց Բաթու խանին մահուանէն յետոյ (1255), երբ Բէրէքայ կամ Բըրքայ խանը թագաւորական գահին ժառանգ հրատարակեց ինքզինքը, եւ Մանգութիմուրը թագաւորեց՝ որ իւր այլ եւ այլ ազգականներուն ձեռքը տուաւ տէրութեան քաղաքներուն կառավարութիւնը, Կաֆա եւ Խրիմ քաղաքները Օրանթիմուրին յանձնուեցաւ 1266-ին». որով կիմացուի թէ Գենուացւոց Խրիմ մտած տարին եւս տակաւին խան կընակէր Էսկի Խրիմու մէջ, եւ թէ Օրանթիմուր խանի ձեռքէն առին իսկզբան Թէոդոսիան, եւ յետոյ հետ զհետէ ընդարձակեցին իւրեանց իշխանութիւնը նաեւ թերակղզւոյն ուրիշ քաղաքացը վերայ:

Գենուացւոց ձեռքն անցնելէն վերջը թէպէտեւ յայտնի չէ թէ Էսկի Խրիմը շէնութեանց եւ ծաղկելուն կողմանէ որքան տարբերութիւն ունեցաւ առաջինէն, սակայն այսքանս ստոյգ գիտեմք պատմութենէն որ Անեցի Հայոց գաղթականութեամբը մեծապէս պայծառացաւ. եւ կերեւի թէ մինչեւ Տաճկաց պատերազմը (1475) նոյն պայծառութեամբը մնաց. իսկ յետոյ նախ՝ պատերազմին պատճառաւը, եւ ապա Հայոց ցրուելովը (1777) անշքացաւ ու հետ զհետէ աւելի աւերակ քաղաքի նմանեցաւ քան թէ շէն գիւղի։

Տաւրիկեան թերակղզին Ռուսաստանի հետ միանալէն յետոյ՝ Տաւրիոյ արքեպիսկոպոսական աթոռը իսկզբան այն տեղը հաստատեցաւ. բայց նորա բնակչաց օր ըստ օրէ ցրուելովը՝ 1800 թուականին Կատարինասլաւ փոխադրեցաւ, որով այնուհետեւ բոլորովին անշքացաւ. եւ գրեթէ մինչեւ ցայսօր նոյն դրութեան մէջն է՝ յորում էր ասկէց 65 տարի յառաջ։ Ուրեմն կմնայ մեզ այժմեան տեսածներս ստորագրել։

Անցեալ տարւոյ սեպտեմբերի 13-ին կիրակի օրը, որ Էսկի Խրիմու Ս. Խաչ Վանքին տօնի օրն էր, առաջադրած էի որ կէս մի ուխտի համար եւ կէս մի եւս այն Հայկական յիշատակարաններով լեցուն տեղերը տեսնելու պատճառաւ Էսկի Խրիմ երթամ։ Առաջադրութեանս կամակից երկու ուղեկից եւս գտայ բարեբաղդաբար, որով շաբաթ կէսօրէն յետոյ ճանապարհ ելանք։

Երեկոյեան ժամը ինն էր երբ քաղաք մտանք ։ Իսկզբան խօսք արած էինք որ առանց քաղաքին մէջ իջնելու՝ ուղիղ Էսկի Խրիմու մեծ լեռան վերայ ելնեմք ու Ս. Խաչ վանքին մէջ իջեւանիմք. բայց յետոյ՝ որովհետեւ լուսնի վերջին քառորդն էր եւ գիշերը քանի կերթար աւելի կմթնանար, որոշեցինք քանի մի ժամ քաղաքին մէջ մնալ՝ փոքր ինչ հանգըստանալ, եւ ապա լուսինն ելնելուն պէս՝ ճանապարհ ընկնիլ դէպ ի վանք ։ Բայց բանն այս է որ իջնելու տեղ չկայ ։

Էսկի Խրիմու մէջ հիւրանոցի փոխանակ երկու աղքատ սրճարան միայն կայ մեծ փողոցին վերայ. սոցա մէկուն մէջ իջանք, եւ սրճարանատիրոջ վաստակ մի տալու նպատակաւ՝ հրամայեցինք որ ինքնեփ (самоваръ) պատրաստէ մեզի թէյ խմելու ։ Նա ինքնեփ չունենալը յայտնելով՝ առաջարկեց որ թէյի տեղ սուրճ խմենք, եւ երբ մեր հաճութիւնն իմացաւ, քանի մի վայրկենէն երեք փոքրիկ գաւաթներով սուրճ հրամցուց մեզի, որոց վարի կողմէն կարմիր պղնձէ կլոր բաներ անցուցած էին ։ Սուրճը խմած միջոցներս հարցուցինք սրճարանատիրոջ, եւ իմացանք որ մեր պառկելու համար առանձին սենեակ չունի՝ բաց ի նստած տեղերէս. ուստի եւ խորհուրդ արինք մէջերնիս որ քիչ մի նստելէն յետոյ անմիջապէս ճանապարհ ելնեմք ։

Գիշերուան ժամը մէկն էր երբ կիսամաշ լուսինը երկնքի կապուտակ ամպերուն տակէն սկսաւ երեւիլ,

եւ իւր նուաղ լուսովը Էսկի Խրիմու Նողայ օղլի օքա անունով ամպաբերձ լերանց գագաթները լուսաւորել։ Սրճարանատէրը մեր պատրաստութիւնը տեսնելով՝ խորհուրդ տուաւ որ ուղեցոյց մի առնումք հետերս, բայց որովհետեւ սրճատանը մէջ պառկող ծոյլ եւ աղքատ անձինքներէն եւ ոչ մէկը յօժարացաւ մէկ րուբլիի համար իւր գիշերային հանգստութիւնը թողուլ՝ մեք երեքս ճանապարհ ելանք։

Իմ երկու ընկերները՝ որոց մէկը Նոր Նախիջեւանցի եւ միւսը Ագքիրմանցի էր, եւ բաւական ժամանակ Թէոդոսիոյ մէջ բնակելով՝ քանի մի անգամ Ս. Խաչ երթալու բաղդն ունեցած էին, ճանապարհը չսխալելու համար ամենայն կերպով վստահացուցին զիս. սակայն եւ այնպէս լեռն ելնելու ճանապարհները շատ լինելով՝ մէկ ժամէն աւելի այս եւ այն կողմը քշեցինք ձիերս՝ մինչեւ որ վանքը հանող ճանապարհին մուտքը գտանք։ Լեռան վերայ եղած անհամար ուղիներուն պատճառաւ՝ երկու անգամ եւս այն տեղ կորուսինք մեր ճանապարհը. եւ թէպէտ նոյն միջոցները նորէն քաղաք դառնալու համաձայնեցանք, սակայն սոխակներու գեղեցիկ ձայները, որ կարծես թէ գլուխներուս վերայ կեցած՝ իւրեանց երգերովը մեր տխրութիւնը կուզէին փարատել, նորէն որոշեցինք որ մեր ճանապարհը շարունակեմք։ Մէկ մեծ ղաւխվերէ անցնելնէս յետոյ, ուղեկցիս մէկը «Այսուհետեւ մի հոգաք ժամանակ կորուսածներուս, եղբարք. վասն զի այժմ

հաստատ գիտեմ որ վանքին բուն ճանապարհին մէջն եմք» ասելով՝ մեզի ապացուցի համար նահատակի մի գերեզմանը ցուցուց, որ ինչպէս վերջը ստուգեցինք՝ Ս. Խաչ վանքին միաբան վարդապետներէն մէկուն գերեզմանն էր։ Յետոյ քիչ մի յառաջ երթալով ու քանի մի պտոյտներ անելով՝ ճրագի լոյս երեւցաւ մեզի, եւ ամէնքս ալ ուրախացանք որ վերջապէս վանքին մօտեցանք։ Մեր ուրախութիւնը կրկնապատիկ յաւելցաւ՝ երբ քանի մի քայլ յառաջ գնալներէս յետոյ՝ վանքին հսկայագործ պարիսպներուն տակը գտանք մեզ զմեզ, ուսկից փոքր ինչ ձախակողմը ծռելով՝ դրան դիմացը կանգնեցանք։

Ս. Խաչ վանքին արթուն պահապանը, որ շինութեան վերի յարկէն մեր եկածը տեսել էր արդէն եւ փութացել էր վար իջնելու, հազիւ թէ միանգամ դուռը զարկինք, իսկոյն բացաւ, ներս ընդունեց զմեզ եւ վերի յարկին մէջ տեղաւորցուց։

Բոլոր ուխտաւորները անուշ քնոյ մէջ էին, եւ վանքին դիմացի մեծ սենեկին մէջ մէկ ճրագ միայն կվառէր, որ լոկ հետաքրքրութեան համար հարցուցինք պահապանէն, եւ իմացանք որ Առաջնորդին սենեակն է այն։

Առաւօտեան արշալոյսը արդէն բացուելու վրայ էր՝ երբ մեր սենեկին մէջ փակուելով՝ քիչ մի հանգստանալ մտածեցինք, որպէս զի միւս օրը շէնքով շնորհքով ներկայանամք այն տեղի անձանց. ուստի եւ ամէն մէկս մէկդի քաշուելով եւ մեր ճանապար-

Հորդութեանը վերայ խօսելով՝ այնպէս կերպով գնացանք՝ որ ամենեւին չիմացանք թէ մեր խօսակցութիւնը ինչ բանի վերայ ընդհատեցաւ։

Առաւօտեան ժամը 8-ին զանգակի ուժգին ձայնէն զարթեցանք, եւ իսկոյն գնացինք վանքէն դուրս շինուած վերի լուսաղբիւրին մէջ երեսներս լուացինք։ — Թէ այս եւ թէ վարի լուսաղբիւրը սրբատաշ քարերէ 5 կանգուն բարձրութեամբ եւ 1½ կանգուն լայնութեամբ շինուած են։ Վերինը նոր է, եւ արձանագրութիւն չունի. իսկ վարինը հին է, եւ ճակատին վերայ խաչքար ունի՝ երկու կողմէն հրեշտակներ փորագրուած։ Աջակողմեան որմին վերայ նորոգութեան արձանագիրը կայ, որ աւերուած լինելուն պատճառաւ հազիւ թէ կարողացանք այս երեք բառերս արտագրել.

... ՊԱՂՋԱՍԱՐԱՅՑԻ ՄԻՔԱՅԵԼԻ ... ՌՃՂԸ. (1749)։

Այս լուսաղբիւրին մօտն է վանքին ընդարձակ պարտէզը, յորում պտղատու ծառեր տնկուած են, եւ որոյ մէկ կողմը վանքին պահապանը մշակելով՝ պէտք եղած կանաչեղէնները ցանել էր։

Դարձած ժամանակներս, վանքի արտաքին դրան վերայ հին յիշատակարան մի տեսանք 1686 թուականին գրուած՝ այսպէս խօսքերով.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԴՈՒՌՍ ՄԱՀՏԵՍԻ ՍԱՐԳՍԻՆ.

ԹՎ. ՌՃԼԵ։

Վանքը 1338 Թուականին շինուած է Ս. Նշան անուանով, որ յետոյ Ս. Խաչ կոչել են։

Եկեղեցին չմտած՝ փոքրիկ բակէ մի անցանք, եւ մեր աջակողմը շինուած էր կրօնաւորաց բնակարանը որոշեալ պարիսպներով, ուր այժմ մասնաւոր վարդապետ չլինելով՝ պահապանը միայն կբնակի։ Այս մենաստանին դրան վերայ յիշատակարան կայ 1716 Թուականին գրուած.

ԱՍՏՈՒԾՈՎ ՇԻՆԵՑԱՒ ՊԱՐԻՍՊՍ ՊԱՐԱԳԱՅԻՒՔՆ
ԳԵՂԵՑԻԿ ԽՑԵՐՈՎՔ ՎԵՐԻՆ ԵՒ ՆԵՐՔԻՆ.
ՀԱԶԱՐ ՀԱՐԻՒՐԻ ՎԱԹՍՈՒՆԻ ԸՆԴ ԵՐԵՔԻՆ,
Ի ՓԱՌՍ ԵՒ Ի ՎԱՅԵԼՍ ՍՐԲՈՅ ՆՇԱՆԻՆ,
ՏԻՆՍ. ԴՈՒ ՁՅԻՇԱՏԱԿՍ ԵՒ ՏՈՒՔ ՁՈՂՈՐՄԻՆ,
ՅԱԿՈԲ ՊԻՏԱԿ ՊԵՏԻՆԸՆ ԳԱՀԵԼ ՀԱԻԱՏԻՆ,
ԵՒ ԱՇԽԱՏՈՂԱՅՆ ՀՈԳՈՎ ՀԱՄԱՅՆԻՆ։

Ուրիշ յիշատակարան եւս կայ սորա մօտը, որ 1751 Թ. Նորոգութեան ժամանակը գրուած է.

ՈՂՈՐՄՈՒԹԵԱՄԲ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ՎԵՐՍՏԻՆ ՆՈՐՈԳԵՑԱՒ ՍՈՒՐԲ ԽԱՉ ՎԱՆՔՍ ԳԵՂԵՑԿԱՑՕՐԻՆԵԱԼ, ԹԷ ՏԱՃԱՐՆ ԵՒ ԹԷ ԱՐՏԱՔԻՆ ՍՐԱՀՔՆ ՊԱՐՍՊԱԻՆ ՊԱՐԱԳԱՅԻՒՔ, ՈՐ Է ԱԹՈՌ ԲՈԼՈՐ ԿՂԶԻՈՅՍ ԼՈՒՍԱՒՈՐՋԱԴԱԻԱՆ ԱԶԳԻՍ. ԱՅՍԻՆՔՆ ԿԱՖԱՅՈՒ, ՂԱՐԱՍՈՒՅՈՒ, ՊԱՂՃԱՍԱՐԱՅՈՒ, ԿԷՕԶԼԷՒՈՒ, ԲՈԼՈՐ ԳԻՒՂՕՐԷԻՒՔՆ ՀԱՆԴԵՐՁ ՂԱԻՇԱՆԱԻՆ, ԸՆԴ ՆՄԻՆ ՌՈՒՄԷԼԵԱԻՆ, ՈՐՔ ԵՂԵՆ ՁԵՌՆՏՈՒ ԲԱՐԵՊԱՇՏՕՐԷՆ ՋԵՐՄԵՌԱՆԴ ՍԻՐՈՎ, ԱՐՔ ԵՒ ԿԱՆԱՅՔ ՈՂՈՐՄՈՒԹԵԱՄԲ.
Ի ԺԱՄԱՆԱԿՍ ԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՆ ԱԴԱՄԱՅ

ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ԿՂԶԻՈՅՍ, ՈՐ ԷՐ ԱՇԱԿԵՐՏ ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ՊԱՏՐԻԱՐԳԻ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՕԼՍՈՅ ԲԱՂԻՇԵՑԻՈՅ, ՈՐ ԵՂԵՒ ՀՈԳԱԲԱՐՁՈՒ ԵՒ ՊԱՏՃԱՌ ՇԻՆՈՒԹԵԱՆ ԲԱԶՄԱԳԻՄԻ ԱՇԽԱՏՈՒԹԵԱՄԲ ՎԱՍՆ ԻՒՐՈՑ ՀՈԳԻՈՅՆ ԵՒ ՆԱԽՆԵԱՑՆ.
ԵՒ ԵՂԵՒ ՆԵՐ ԹՈՒՈՂ ՓՐԿՉԻՆ ՄԵՐՈՅ 1751.
ԻՍԿ ԸՍՏ ՀԱՅՈՑ ՌՄ. *եւ այլն:*

Այս արձանագրութիւնները ամենայն արագութեամբ օրինակելէս յետոյ եկեղեցին մտանք, ուր «Նորաստեղծեալ» երգին Երեւեցար խնկաբերից տունը կերգէին. եւ այնուհետեւ ուխտաւորաց հետ մէկտեղ աղօթքի կեցանք մինչեւ պատարագէն ելնելը:

Ժամը 11-էն քառորդ անցել էր երբ ժամասացութիւնն աւարտեցաւ:

Եկեղեցին գմբէթաւոր, կամարաշէն ու բարձրակառոյց է. երեք խորան ունի մէջը, եւ գմբէթը գաւին վերը շինուած է: Ներսի երկայնութիւնը 14, եւ լայնութիւնը 12 քայլ է: Մեծ դրան վերայ երկու խաչքար կայ քանդակած, որոց վարը այսպէս գըրուած է.

Ա). ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԻ,
ՈՐ Ի ԾՈՎՈՒՆ ԸՆԿՂՄԵՑԱՒ:

Բ). ԵՍ ԱՆԱՐԺԱՆՍ ՔԷՖԷՑԻ,
ՈՐԴԻ ԵՄ ԵՍ ՏԷՐ ՊԵՏՐՈՍԻ,
ՈՐ ՏԷՐ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿՈՉԵՑԱՒ.
ՕԾՈՒՄՆ ԱՌԻ Ի ՄԷՋ ՍՈՒՐԲ ՆՇԱՆԻ,
ՁԵՌԱՄԲ ՅԱԿՈԲ ՎԷՀԱՊԵՏԻ.
ԹՎ. ՌՃԾ. (1701):

Վանքին կից գաւիթ մի կայ չորս կամարներու վերայ շինուած ու ներսէն պարսպով մի եկեղեցիէն բաժանած ։ Երկայնութիւնը 17 քայլ է եւ լայնութիւնը 14 ։ Մէջտեղը երկու մարմարինէ գերեզմանաքարեր կան, որոց մէկուն վերայ ամենեւին բան չկայ գրուած, եւ միւսին վերայ միայն ճգնաւորական գաւազան մի փորագրուած է՝ այս ձեւով T ։ Գաւթին ձախակողմը ուրիշ դուռ մի եւս շինուած է, ուսկից նեղ ու քարաշէն սանդուխէ մը ելնելով՝ վերնատունը տեսանք ։

Եկեղեցիէն ելնելէն յետոյ՝ մենաստանին ձախակողմն եղած քարէ աստիճաններուն վերայէն Առաջնորդի իջեւանը գնացինք, եւ յետոյ սենեկաց Հարաւային պատշգամին վերայ ելանք, որոյ դիմացի լուսաղբիւրներուն կարկաջահոս ջրերն ու դարաւոր կաղնիները քանի մի վայրկեան մեր ուշադրութիւնը գրաւեցին ։ Այն տեղէն արեւմտեան կողմի բարձրաշէն պատշգամը գնացինք, ուր ձախ կողմերէս վերոյիշեալ լուսաղբիւրները կերեւէին, եւ դիմացներս վանքին զուարճալի պարտէզն ու Հին Խրիմու անտառները ։

Վարի յարկին մէջն է քարուկրով շինած սեղանատունն ու խոհակերոցը, յորում անձանագիր մի տեսանք այս խօսքերովս քանդակուած.

ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԵԷԿԷՆ ԱՇՃԻ ՍԱՐԳԻՍՍ
ԶՈՐՍ ՏԱՐԻ ՍՈՒՐԲ ԽԱՉ ԽՋՄԷԹ ԱՐԻ
ՎԱՍՆ ԿԵՆԱՑ ԻՄՈՑ . ԹՎ. ՌՄԺԱ. (1762) ։

Սեղանատան աջակողմը՝ վերի յարկը հանող քարաշէն սանդուխին տակ աւերակ լուսաղբիւր մի տեսանք մարմարինաշէն, որոյ համար շատ կհոգար Գերապատիւ Առաջնորդը՝ որ ժամ մի յառաջ այն եւս վերանորոգուի։

Այս շինութիւններն ստորագրելէն վերջը լեռան գլուխն ելանք՝ Գենուացւոց ժամանակները շինուած Ս. Ստեփանոս վանքին աւերակացը համբոյր մի տալու, բայց եւ ոչ կարողացանք շինութեան հիմքը գանել. վասն զի բոլոր տեղերը անտառներ բուսած էին. եւ միայն սոյաւ իմացանք վանքին տեղն եղածը՝ որ քառակուսի ջրհոր եւ աւերակ լուսաղբիւր մի տեսանք այնտեղ։ Թէ սորա եւ թէ Ս. Խաչ վանքին մէջ ապրեց հինգ հարիւր տարի յառաջ կրօնաւորներ, առաջնորդներ ու բազմաթիւ միաբաններ եղած են։ Ապացուցի համար ընթերցողացս կհաղորդեմ նախ՝ Նոր Նախիջեւանի Ս. Գէորգ եկեղեցւոյ 1347 թուականին գրուած Աւետարանին այն յիշատակարանը, յորում դրոշմուած է. «Ի թիվ Հայոց ՉՂԶ կատարեցաւ սուրբ «մատեանս աստուածախաւս Աւետարանս յաշխարհս «Հոնաց, որ այժմ Ղրիմ ասի. ի մեծ եւ ի հոյակապ «քաղաքս Սուրխաթ կոչեցեալ, ի հովետաներս վերի «առ ստն սուրբ Խաչին. ի հայրապետութեան Տէր «Մխիթարայ եւ յեպիսկոպոսութեան Տէր Ստեփան-«նոսի». եւ այլն։ Երկրորդ՝ 1356-ին գրուած ճաշոցի մը այն խօսքերը, որով կասէ. «Կատարեցաւ ի թուա-«կանիս Հայոց ութ հարիւր եւ հինգերորդի, յամ-

*«սեանն օգոստոսի, որ էր ԻԲ (22) ամսոյն. ի Հայ-
«րապետութեան Տեառն Մխիթարայ, յեպիսկոպոսու-
«թեան արհիականին Տէր Ստեփանոսի . . . ի քաղաքս
«Սուրղաթ, ընդ հովանեաւ սուրբ Ստեփաննոսի Նա-
«Նախավկային մեծի»* [101]:

Լեռնէն իջնելու ժամանակ արձանագիր մի տեսանք Ս. Խաչ վանքի կաթուղիկէին վերայ, որ չնայելով այն սարսափելի բարձրութենէն պատահելու վտանգին, ամենայն զգուշութեամբ եկեղեցւոյն գլուխն ելի, եւ կաթուղիկէին տասներկու անկիւններուն վերայէն այս տասներկու տողերս արտագրեցի.

ՓԱՌԱՑ ՏԱՃԱՐՍ ԱՍՏՈՒԱԾԱՑԻՆ,
ՅԵՐԿՐԻ ԴՐԱԽՏ ԿԵՆԱՑ ՓԱՅՏԻՆ,
ՈՐ Է ՊԱՏԿԵՐ ԵՐԿՆԻՑ ՎԵՐԻՆ,
ԵՒ ԵՌԱՆՁՆԵԱՆԸՆ ԿԱՅԱՆԻՆ.
Ի ԾՆՆԴԵՆԷ ՄԱՐՄՆՈՎ ՓՐԿՉԻՆ,
ՅԵՐԵՔ ՀԱՐԻՒՐ ԵՒ ՀԱԶԱՐԻՆ,
ՅՈՒԹ ԵՒ ՅԵՐԵՍՈՒՆ ՍԿՍԵԱԼ ԱՄԻՆ,
ԿԱՆԳՆԵԱԼ ՅԱՆՈՒՆ ՍՈՒՐԲ ՆՇԱՆԻՆ.
ՍԱՏԱՐՈՒԹԵԱՄԲ ԻՒՐ ԾԱՌԱՅԻՆ
ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԻ ԿՐԱՒՆԱՒՈՐԻՆ, [102]
ԵՒ ՀԱՐԱԶԱՏ ԵՂԲԱՐՑ ՆՈՐԻՆ.
ԵՒ ԸՍՏ ՈԳՒՈՑ ՈՐԴՒՈՑ ԲՆԱՒԻՆ:

Կէսօրէն երկու ժամ անցել էր արդէն երբ ճանապարհ ելանք վանքէն Էսկի Խրիմ երթալու: Լեռան ստորոտը երկայն խրամ մի տեսանք, որ անշուշտ հին

ժամանակի Մուղալ Խօջէն գետին ճանապարհն էր։ Այս գետին վերայ շինուած էր Հայոց Կազարար քաղաքը [103], ուր այժմ աադիս անդին եղած փոսերէն զատ՝ ուրիշ բան չերեւիր։ Քիչ մի անդին է 1835-ին Տաճկաստանէն եկկի Խրիմ գաղթած Բուլղարներուն արուարձանը, ուսկից անցնելով՝ բուն քաղաքը մտանք։

Քաղաքը, ինչպէս վերն ասացինք՝ հասարակ գիւղի կնմանի, եւ շինութեանց մէջ նշանաւոր է միայն Հայոց Դատարանը, որ մեծ փողոցին վերայ շինուած է։ Դատարանին դիմացն է շուկան ու քարաշէն մեծ աղբիւրը, որ Անտոն դէ Ծից զօրապետին յիշատակն է։ Շուկայէն 60 քայլ հեռաւորութեամբ արձակ դաշտի մէջ շինուած է Հայոց Ս. Աստուածածնին եկեղեցին, որոյ քովն է ժողովրդական դպրոցն ու հին գերեզմանատունը։ Լեհաստանի ճանապարհորդութեան հեղինակը՝ 1830-ին ուրիշ երեք եկեղեցեաց աւերակները տեսել է այս դաշտին մէջ, որոց մեք այժմ եւ ոչ տեղերը կարողացանք նշմարել [104]։

Հեռաւորութեամբ Թէոդոսիայէն 25, Խարասուէն 40 եւ Սիմֆերոպոլէն 66 վերստ է։ Բնակիչքն ընդհանրապէս երկրագործութեան եւ մանրավաճառութեան կպարապին, եւ իւրեանց գլխաւոր առուտուրը Բուլղարներուն հետ է։ Ձեռակերտներուն մէջ անուանի է Ալթունճեան Եղբարց գործարանէն ելած կաշին, որ մինչեւ Տաճկաստան կտարուի։

Հայերը առանձին պարգեւագիր ունին Պօղոս կայսեր ժամանակէն՝ 1799 Թ. հոկտ. 28-էն տրուած, որ

մինչեւ ցայժմ Դատարանին մէջը կպահուի: Այս պարգեւագրին արտօնութեամբը 12 հազար դեսեատին երկիր ընդունեցան նոքա, որոց մէկ մասը 1835 թուականին Բուլղար գաղթականներուն առին:

Քաղաքին մէջը ուրիշ յիշատակաց արժանի նիւթ չգտնելով, ժամը 4-ին ճանապարհ ելանք: Մեծ փողոցին ծայրը տեսանք Ռուսաց պարսպապատ եկեղեցին, որ հին մզկիթի մը աւերակներուն վերայ շինուած է, եւ քովը եկեղեցականաց համար բնակարաններ ունի: Այս տեղէն կսկսի Սուրղաթ քաղաքին աւերակները, որոց մէջ պալատներու, եկեղեցեաց, բաղանեաց եւ Թաթարաց փողերանոցին մնացորդները կերեւին: Սուրղաթի ելքին վերայ մէկ կամուրջ կայ շինուած, որ Էսկի Խրիմցիք՝ կամրջին մօտ եղած Զարխափան Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյն անունով՝ Զարխափանի կամուրջ կանուանեն մինչեւ ցայժմ:

Անեցի Հայոց Խրիմ գաղթելէն յառաջ Գարայիմ Հրեաներ կբնակէին այս տեղ, որ 1399 թուականին Լիթուանիացւոց Վիտովդ († 1430) իշխանին հոգաբարձութեամբը Լեհաստան չուեցին: Սոցա Խրիմու հին բնակիչ լինելուն ապացոյց է իրենց Ահարոն բժըշկին եւ օրէնսդրին գերեզմանը, որ 5054 (1293) թուականին, այսինքն ասկէց 572 տարի յառաջ գրուած է:

Այս նշանաւոր աւերակներէն 6 վերստ հեռաւորութեամբ Ռուսաց գիւղ մի տեսանք ճանապարհին վերայ, ուր 26 տուն բնակիչք կային: Այն տեղէն դէպ ի հարաւ ծռելով՝ ուղիղ արքունի ճանապար-

հին վերայ ելանք, ուսկից Նախջուան [105] ու Սուրաշի գիւղերուն դիմացներէն անցնելով՝ Խարակեօզ գիւղին բարձրահայեաց դաշտէն նախ Խրիմու ծայրն ու Թէոդոսիոյ ծովածոցը տեսանք։

Ճանապարհներս յառաջ տանելով քարաշէն կամուրջէ անցանք, որ նախ Խրիմցիք Եարաղը Քեօփիւր կանուանեն։ Այս կամրջին մերձակայքը տեսանք Ռուս զօրապետին կալուածը, ուր հարիւր տունի չափ բնակիչք կան, եւ գիւղին մէջը քարաշէն ու բարձրագագաթ եկեղեցի ունին։ Քիչ մի անդին բարեջուր աղբիւր մի տեսանք՝ Գենուացւոց ժամանակի Հայերէն շինուած, որ Թաթարները Գեավուր չեշմեսի կանուանեն, եւ ուր մեր ձիերը ջրելով՝ յաջողութեամբ Թէոդոսիա վերադարձանք։

ԾԱՆՕԹՈՒԹԻՒՆՔ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՄԱՍԻՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆՍ ԽՐԻՄՈՒ

1. Տես „Таврическій Вѣдомость“ անունով շաբաթագրին 1862 թուականի 40-րդ համարը: — Այս Գրիգոր Քեպապճեան երիտասարդը՝ Սիմֆերոպոլի Ռուսաց Հոգեւորական իշխանութենէն գովաբանական թերթ մի ընդունեցաւ, որոյ հայերէն թարգմանութիւնը արդէն տպուած է Թէոդոսիոյ *Մասեաց Աղաւնի* օրագրոյն 1862 թուականի Հոկտեմբերի ամսաթերթին մէջ:

2. Սիմֆերոպոլի Ժողովրդական Դպրոցին աշակերտաց յառաջադիմութեանը յայտնի ապացոյց են նոցա հարցաքննութեան ժամանակ գրած ճառերը, յորոց քանի մի հատը արդէն տպագրուած են: Տես *Մասեաց Աղաւնի*, 1862, էջ 174, եւ այլն:

3. Օլվիա քաղաքը որ *Բուգ* գետին եզերաց վերայ շինուած էր, Քրիստոսէ 655 տարի յառաջ վերականգնեցին Միլեսացի Յոյները. „Այնքան ընդարձակ էր, — կասէ Աբուլֆէդա արաբացին, — որ Սկիւթացւոց պատերազմին ժամանակ 30 հազար զինուորականք բաժանուեցան նորա բնակչաց մէջը“: Օլվիան Միհրդատ Եւպատորին օրերը առաջինէն աւելի ճոխացաւ. բայց Միհրդատէն յետոյ շատ ժամանակ չանցած՝ մերձակայ բարբարոս ազգաց արշաւանքներովն անշքացաւ ու կործանեցաւ: Այժմ հազիւ թէ կնշմարուին նորա քանի մի ամրոցներուն հետքերը, որք Բեզբորոդկօ կոմսին կալուածոց մէջը կընկնին:

4. Տես Пушкинъ, Томъ III, ст. 24.

5. Այն ազգերը Հայք եւ Յոյնք էին, որոց համար Տէրութեան կողմանէ մասնաւոր յանձնարարութիւն եղած էր Սուվորով կոմսին, որ ամենայն խնամքով օգնական լինի նոցա փոխադրութեանը: — Այս անցքին մանրամասն պատմութիւնը Սուվորովի առ Պ. Ի. Տուրչանինով յղած նամակին մէջը գրուած է, որ 1836-ին Ռուսաց „Одесскій Вѣстникъ“ օրագրոյն 15 թուոյն մէջ հրատարակուեցաւ:

6. Երբ Ձուփուք զալէն դէպ ի ճարաւ վար իջնաս, երկու ժայռերու մէջ փոքրիկ տարածութեամբ հովիտ մի կտեսնես՝ դարաւոր կաղնիներով ծածկուած։ Այս տեղն է որ Գարայիմ Հրեաները իւրեանց գերեզմանատուն շինելով՝ *Յովսափարու ձոր* անուանել են հին ժամանակներէ հետէ, ի յիշատակ Երուսաղէմի մերձակայքն եղած համանուն ձորին։ Գերեզմանատան ծառերուն շուքին տակ զրեթէ ամենայն երեկոյ Գարայիմ կանայք կժողովուին, ուր այս կամ այն մեռելոյն գերեզմանին չորս կողմը նստելով, ողբաձայն աղօթքներ կանեն նորա հոգւոյն փրկութեանը համար։

7. *Յոհաննէս Շիլդբերգեր* (Schiltberger) Մաճառաց Սիգիսմունդ թագաւորի՝ Տաճկաց հետ ունեցած պատերազմին մէջ՝ 1395-ին գերի ընկնելով Նիկոպօլիս քաղաքին մերձակայքը, 12 տարի ծառայ եղաւ Սուլթան Բայազիդին, զկնի որոյ 1407 թուականին հրաման ընդունեցաւ իւր հայրենիքը (Միւնխէն) վերադառնալու։ — Տես եւ Карамзинъ, Томъ V, примѣч. 215.

8. Տես Сборникъ П. Кеппена, примѣч. 454.

9. Մէնգլի-Գիրէյ խանի Խրիմ վերադառնալը՝ տո. հասարակ 1478-ին կզրեն, որ անկեց երեք տարի յառաջ, այսինքն 1475-ին իւր Հայդար-Գիրէյ եղբօրն ու Գենուացւոց Անտոնիոս Մառինի հիւպատոսին դէմ հակառակելով՝ Կոստանդնուպօլիս գնացած էր Մէհէմմէտ Բ-ին պաշտպանութիւնը խնդրելու։

10. Տես Библіотека иностранныхъ писателей о Россіи, В. Н. Семенова, Часть I, стр. 93.

11. Տես Сборникъ Муханова, Москва, 1836 г. ст. 26—27, որոց մէջ երեք անգամ գրուած է „писанъ въ Киркеры“. ինչպէս նաեւ 32 էջին մէջ, ուր կասէ „послала слугъ своихъ до Киркера“.

12. Сборникъ П. Кеппена, стр. 313, 314.

13. Карамзинъ, Томъ VII, примѣч. 301.

14. Անդ, Հատոր Ը, էջ 25.

15. Տես Nicolaas Witsen, Noord en Oost Tartaryen. p. 221.

16. Տես Ռէյսքէյի (J. Jac. Reiske) թարգմանութիւնը, Հատ. Ե, էջ 364.

17. Այս բառն եղած կլրեւի նաեւ *Կիկինէիս* գիւղին անունը, որ Յոյնք Կիրկինէիս կամ Κιρχινοσ կասեն, եւ որոյ մերձակայքը երկու ամրոցներ կան *Բեօյիւք* եւ *Քիւչիւք-Կիւար* անուններով ։ Տես եւ Библiографическiе листы 1825 г. ст. 354.

18. Տարւոյս Տաւրիոյ Գաւառական շարաքագրին 24 թուահամարն կերեւի որ Զուֆուք գալէի բնակչաց թիւը հազիւ թէ 1000 հոգւոյ կհասնի ։

19. Տես Պատմութեանս Բ Մասին 115 էջը ։

20. Տես Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան, էջ 280.

21. Անդ, էջ 281.

22. Сборникъ Кеппена, примѣч. 355.

23. Ինքիրմանի վերայ Պ. Պալլասի տուած տեղեկութիւնները, որ ի սկզբան յարմար տեսած էինք ծանօթութեանցս մէջ համառօտապէս զետեղելը, վերջերը Բժշկեան Հ. Մինասի ստորագրութեանը հետ բաղդատելով, եւ ըստ մեծի մասին համաձայն գտնելով՝ աւելորդ աշխատութիւն համարեցինք անոր թարգմանութիւնը, մանաւանդ որ արդէն Հ. Մինասի գրուածքէն ամբողջ հատուած մէջ բերած եմք պատմութեանս Ա. Մասին 67-րդ ծանօթութեան մէջ ։

24. Մեծն Միհրդատ՝ Քրիստոսէ յառաջ 123-էն մինչեւ 64 թուականը թագաւորեց Վոսփորոսի վերայ ։

25. Տես **Юстиніанъ II** *Ринотметъ* (императоръ Восточной Римской имперiи), въ Справочномъ Энциклопедическомъ Словарѣ, Томъ XII, ст. 466.

26. Կարամզինը կպատմէ թէ Յուստինիանոս Բ-ը Խազարաց խանի *աղջկանը* հետ ամուսնացաւ, որ յետոյ Կոստանդնուպօլսոյ մէջ արքայական թագով պսակեց զինքը ։ Բայց Բիւզանդացւոց Նիկեփորոս պատրիարքը յատկապէս կգրէ թէ ,, Խաքանը (Խազարաց խանը) Յուստինիանոսին տուաւ զիւր Թէոդորա *քոյրը* " ։

27. Տես Сборникъ Кеппена, ст. 87.

28. Անդ, էջ 90.

29. Կոստանդին Ծիրանածինը կասէ թէ ,, Թէոփիլոս կայսրը, որ Քրիստոսի 829-էն մինչեւ 842 թուականը թագաւորեց, սկսաւ ինքնին նշանակել Քերսոնեսի մեծաւորները, որոնք Յունաց իշխանները պարտաւոր էին խոնարհելու: Այն մեծաւորաց առաջինն էր *Պետրոն*՝ որ 835 թուականին Խազարաց *Սարքէլ* անունով բերդը շինեց:

30. Տես Карамзинъ, Томъ I, ст. 130 и примѣч. 451.

31. Cembalo կգրեն առ հասարակ Գենուացիները, ինչպէս նաեւ *Յոսաֆաթ Բարբարօ* անունով ԺԵ դարու ճանապարհորդը:

32. Кеппенъ, ст. 213.

33. Անդ, примѣчаніе 311.

34. Տես Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան, էջ 306.

35. Кеппенъ, ст. 227.

36. Տես Живописный Сборникъ, Москва, 1857 г. стр. 359.

37. ,, Անդ ի միջավայրի բերդին, — կգրէ Լեհաստանի ճանապարհորդութեան հեղինակը, — տեսաք քարաշէն սենեակ զմբէթաւոր նման մատրան, եւ ի վերայ նաւահանգստին քառակուսի աւերակ, որ էր եկեղեցի Հայոց . . . Ճենովացիք զայս տեղի պիտանի տեսեալ էին Հայոց առ ի պաշտպանել զնաւահանգիստն, որ մնաց առ նոսա մինչեւ ցյետին ժամանակս . . . Յառաջ ի սմին քաղաքի գոյր եւ փայտաշէն եկեղեցի Հայոց, որպէս տեսաք եւ զաւերակ հին մատրան ի բերդի անդ: Տեսաք արծաթի հին խաչ աւետարանի յեկեղեցին Ագմէջիդի, փորագրեալ այսպէս.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՍՈՒՐԲ ԱՒԵՏԱՐԱՆՍ
ԿԻՒՄԻՒՇ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍԻ ՈՐԴԻ ՏԻՐԱՑՈՒ ՄԿՐՏԻՉԻՆ,
Ի ԴՈՒՌՆ ՊԱԼՐԳԼԱՎԱՑ ՍՈՒՐԲ ՕՀԱՆՆԷՍԻ.
ԹՎ. ՌՄԺԶ“ (1767):

38. Թէոդոսիոյ *Արդաւեդա* անուան մեկնութիւնը՝ տես Պատմութեանս Ա. մասին 17-րդ ծանօթութեանը մէջ:

39. Լեւոն Առաջինը Վոսփորոսի Սոբիրոս Թասիոն թագաւորի որդին էր, որ քառասուն տարի խոհեմութեամբ ու քաջութեամբ թագաւորեց։ Թէոդոսիոյ տիրելէն յետոյ, տեղւոյն հարուստ շտեմարաններէն երկու միլիոն եւ հարիւր հազար չափ ցորեն հանեց։ Վոսփորոսի մէջ քիչ թագաւորներ հաւասարեցան նորա մեծութեանը։

40. Այս յայտնի է որ Թէոդոսիա քաղաքին հիմնողքը Վոսփորոսէն զաղթած Միլեսացիք էին, որ Լեւոն Առաջինը, որպէս նաեւ նորա յաջորդները նոցա վերայ՝ ալ թագաւորելով՝ Միլեսացւոց թագաւորք եւս կոչուեցան։

41. Սպարտակոս Գ թագաւորը յաջորդեց Լեւոն Առաջնոյն, որ 5 տարի թագաւորելէն յետոյ մեռաւ։ — Ա եւ Բ Սպարտակոս թագաւորները Միլեսացւոց *Արքխեայտիդ* թագաւորին յաջորդեցին, յորոց մէկը 13 եւ միւսը 20 տարի թագաւորեցին։ Սոքա էին որ վոսփորեան տէրութիւնը մինչեւ Պոնտոս ընդարձակեցին։ — Բերիզադ Առաջինը 38 տարի թագաւորեց։ Սորա դրամը 1856-ին Պետերբուրգի Կայսերական Թանգարանին մէջ տեսի, որոյ մէկ կողմը երիտասարդի գլուխ փորուած է առանց գլխարկի. իսկ միւս կողմը Բերիզադը նստած է՝ գլուխը սաղաւարտ դրած եւ ձեռքին մէջ կուռքի պատկեր մի բռնած. դրամին վարի կողմն ալ *Թագաւորի Բերիզադի* գրուած է հելլենական տառերով։

42. Մեծն Թէոդոս Բիւզանդացւոց կայսրը սպանիացի էր։ Կաւկ քաղաքին մէջը ծնաւ Քրիստոսի 346 թուականին. դեռ զահը չելած՝ Սարմատացւոց յաղթեց եւ հարկատու արաւ զնոսա։ Յետոյ Գոթաց հետ 13 տարի պատերազմեցաւ (379—382) եւ յաղթեց։ Մեռաւ Միլան քաղաքին մէջ 395 թուականի սկիզբները։

43. „Յաւուրս Թէոդոսի կայսեր նորոգութիւն եղեալ անդ՝ անուանեցաւ Թէոդոսիա ըստ կարծեաց այլոց. սակայն հնութիւնք քաղաքիս հաւանական առնեն թէ ի սկզբան անդ այսպէս կոչեցաւ ի Միլեսացւոց անտի“. (Ձան. ի Լեհաստեան, էջ 331)։

44. Տես Ստրաբոն, Գիրք Է, էջ 309.

45. Գենուացւոց իշխանութեան ժամանակը՝ Թէոդոսիան *Կաֆֆիր* կոչուեցաւ թերակղզւոյն Թաթարներէն, որ յետոյ կրճատելով՝ *Կաֆա* անուանեցին տեղացի ազգերը։

46. *Սէլ Ղափուսի* կասուէր Հայոց բերդի այն դուռը՝ ուսկից հեղեղատի անցք շինուած էր ։ Բժշկեան Հ. Մինասը շատ գեղեցիկ կստորագրէ այն բերդը՝ ասելով ․ „Այս ամրակուռ բերդ Հայոց շինեցաւ ի կոփածոյ քարանց եւ ի մեծամեծ վիմաց հանդերձ բազում աշտարակօք ի ձեւ զորացի ․ իւրաքանչիւր աշտարակք հեռի էին ի միմեանց 20, 40 եւ 60 կանգնաւ ։ Ի վերայ պարսպին կային արձանագիրք Հայոց, որպէս եւ ի վերայ պարսպի Ֆրենկհիսարին կային նշանք Ճենովացւոց ․ տեսաք ի թանգարանի զարձանագիր Յուստինիանոսի հիւպատոսին ․ եւ այլ ուր զարձան սրբոյն Գէորգայ, ուր եղեալ էր ի վերայ *Այրը գաբուին* ։ Արդ դրունք մեծի բերդին էին 9. զկնի Իսկէլէ գաբուին՝ Ա դուռն կոչէր *Պայրգ գաբու*, Բ *Պօյաճի գաբու*, Գ *Օրթա գաբու* ․ Դ *Բիւյիւք գաբու* ․ սոքա էին ի ծովակողմն ․ ստորին ծայրն կոչէր *Լօնճա*, ուր երեւին ցարդ աշտարակք եւ պահարանք, այլովքն հանդերձ (*) ․ ուր էր եւ կամուրջ ի վերայ մեծի խրամին ․ եւ Ե դուռն կոչէր *Գուլէ գաբու*, Զ *Եաղուբ գաբու*, Է *Խարա Եուսուֆ գաբու*, Ը *Աայանճի գաբու*, Թ *Թէրսանէ գաբու* ։ Առ որով էր *Չուքա իսկէլէսի* ուր բերդն միացեալ ընդ Ֆրենկհիսարին շարունակէր ապա պարիսպ նորա դէպ ի յԻսկէլէ գաբուն ։ . . . Մի ծայրն Հայոց բերդին էր Գուլէ գաբու՝ ամրացեալ զանազան ամրաշէն եւ բարձր աշտարակօք, որպէս երեւին մնացորդք ․ որ եւ մղոնաչափ երկայնութեամբ ձգեալ ընդ լեառն եւ ընդ ծովեզր՝ հասանէր ցմիւս ծայրն զվերջին աշտարակ, որ կայ կանգուն հանդերձ պարսպօք ի ծայր արգելանոցին ։ Այս մեծագործ պարիսպ ունէր նոյնպէս մեծագործ խրամ բոլորովին քարաշէն եւ լայն 25 քայլ ։ Առ բլկամրք մերձ ի պարիսպն տեսաք զաւերակս սուրբ Յարութիւն եկեղեցւոյն ․ անդ ի հիմն մեծի պարսպին տեսաք եղեալ ի խորութեան քանի մի մեծահատոր պատուանդանս, յորս ագուցեալ էին մարդաչափ խաչքարինք եւ արձանագիրք, զորս փոխադրեցին ի Բեղրպուրկ ։ Մերձ է անդ բոլորաձեւ մեծագոյն աշտարակն քայքայեալ, նոյնպէս եւ Խարա Եուսուֆ գաբուսի ։ Արտաքոյ այսր դրան տեսաք զպարիսպս սուրբ Սիմաւոն եկեղեցւոյն, եւ ի ներքոյ դրան էր եկեղեցի Լուսաւորչին ։ . . . Ի ստորեւ բնակին Հրէայք, որ եկեալ են աստ ի ժամանակս Ճենովացւոց . . . եւ ունին քարաշէն սինակոկայ հին, որոյ երկու սիւնք են մարմարիոնեայ ։ Ունին սինակոկայ եւ Գարայիմ Հրէայք, որոց վաղեմի գերեզմանք ցուցանեն թէ ի վաղ ժամանակաց բնակեալ են աստ“ ։ (Ճան. ի Լեհ. էջ 333—334) ։

(*) Զնայելով որ Հ. Մինասայ ստորագրութենէն մինչեւ ցայժմ 35 տարի անցել է. Հայոց բերդին իւր տեսած բոլոր մնացորդները՝ այնպէս տեսանք, ինչպէս որ ինքը կպատմէ ։

47. Տես Сборникъ П. Кеппена, стр. 29.

48. Անդ, ի ծանօթութեան 41.

49. Այս ձեռագիր մատեանը՝ որ մեր ՌՄԼԶ (1787) թուականին գըրուած է, Թէոդոսիոյ Արժանապատիւ Տէր-Դաւթեան Մարտիրոս քահանայի մատենադարանին մէջը կգտնուի։

50. Բերդին մէջի Ռուսաց ձեռքն անցած Հայոց եկեղեցեաց Առաջինն է *Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ*, որոյ շէնքը քարէ է, դիրքը բարձր եւ նմաձեւ կաթուղիկէ մի ունի։ Մէջը յիշատակարան մի կայ այսպիսի խօսքերով գրուած.

ԶՆՈՐՈԳՈՂ ՏԱՃԱՐԻՍ ԱՅՍ ԵՐԿՆԱՆՄԱՆ ՅԱՄԼՈՐԴԻՈՅՆ ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ՎԻՃԱԿԵԱԼ ԱՆՈՒՆ ԶԽՕՃԱ ՄԸՍՐԻ ՈՐԴԻ ԶՊԱՐՈՆ ՏԷՐ ՊԱՊԱՅՆ ՅԻՇԵՍՋԻՔ. ՈՐ ԸՍՏ ՅԱՐԲԵԹԱՅՆՈՅՍ ՇՐՋԱԲԵՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱԶԱՐ ՀԱՐԻՒՐ ՏԱՍՆԻՆ (1661)։

Երկրորդը՝ *Ս. Ստեփանոս*, որոյ քովը քաղցրահամ ջրոյ աղբիւր մի կայ եւ ճակատին վերայ այսպէս գրուած.

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԱՂԲԻՒՐՍ ՎԱՐԴԵՐԵՍԻՆ ԵՒ ԿՈՂԱԿՅԻՆ ՆՈՒՐ ՄԵԼԻՔԻՆ.
ԹՎ. ՋԽ. (1491)։

Այս արձանագրութեան վարը նորոգութեան յիշատակարանը գրուած է այսպէս.

ՎԵՐՍՏԻՆ ՆՈՐՈԳԵԱՑ ՏՕՆԲԻԼ ՄԱՀՏԵՍԻ ՅԱԿՈԲՆ.
ԹՎ. ՌՃՂԲ-ԻՆ (1643)։

Երրորդը՝ *Ս. Յովհաննէս Աւետարանիչ*, որ անխնամ մնացած է, եւ այժմ արգելանոցի պաշտօնատէրերը շտեմարանի տեղ կգործածեն. իսկ Չորրորդը՝ *Ս. Օրբար*, յորում ի սկզբան Յոյները կպատարագէին, եւ այժմ անշքացած է։

51. Ս. Աննա եկեղեցին ուխտատեղի դարձած է Խրիմեցւոց 1567-էն ի վեր, այսինքն այն տարիէն՝ յորում նահատակուեցաւ Լոյս Պարոն պատանին։ Սորա վկայաբանութիւնը Օրբազարի Յայսմաւուրքին մէջը գրուած է, որոյ գլխաւոր խօսքերը միայն կդնեմք այստեղ. „Ի ժամանակս թագաւորութեանն Սուլդան Սէլիմին . . . բարի մանուկ մի երեւեցաւ Պարոն Լոյս անուն յաշխարհն Հոնաց ի քաղաքն Կաֆայ . . . ի ձմեռնացեալ ժամանակի անուշահոտ վարդ երեւեցաւ ի մէջ աշխարհի. վառեցաւ որպէս հուր ի սէրն Քրիստոսի ի թուականութեանս

Հայոց ՌԺՁ ամի, ի հինգ յունուարի յաւուր ճրագալուցի Յայտնութեանն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի . . . Տրջապատեցին զնա անօրէնքն եւ ըմբռնեցին զսուրբ նահատակն . . . որ էր ամաց ԺԸ-ից . . . եւ ասացին թէ դու ի Կէօզլէվ տաճկացեալ ես . . . եւ առեալ տարին զնա առաջի դատաւորին . . . Պատասխանի ետ դատաւորին եւ ամենեցուն որ կային յատենին՝ թէ Ես քրիստոնեայ եմ, Քրիստոսի ծառայ եւ քրիստոնեայ ծնողաց զաւակ. ես չեմ ուրանար զՔրիստոսի հաւատն եւ չեմ հաւատար ձեր օրինացն . . Յայնժամ տեսեալ իշխանն երէ ոչ դառնայ, հրամայեաց գլխատել զնա . . . Եւ առեալ տարան ի վանքըն Ս. Յովակիմայ եւ Աննայի եւ անդրէն հանգուցին զսուրբ նշխարքըն :. . . Եւ Վրթանէս տրուպս վարդապետաց . . . ականատես եղէ . . . եւ անմաքուր բազկաւ գրկեցի եւ եդի ի տապանի . . . եւ գրեցի զպատմութիւնս" : — Գալֆայեան Խորէն վարդապետը գեղեցիկ բանաստեղծութիւն մի գրած է այս պատանի նահատակին վերայ, որ տպուած է 1860 թուականի *Մասեաց Աղաւնոյ* 101—102 էջերուն մէջ :

52. Հնութեանց Թանգարանը՝ Թէոդոսիոյ մեծ հրապարակին ձախակողմն եղած Թաքարաց հին ու հաստատուն մզկիթին մէջն է : Դրան դիմացը սպիտակ հողէ շինուած երկու մեծամեծ առիւծներ դրած են, եւ մէջը շատ հնութիւններ կան, յորոց գլխաւորները կդնեմք այս տեղ.

Ա. Ինն թզաչափ երկայնութեամբ մեծ քար մի, որոյ վերայ առիւծանման կենդանի մի փորագրուած է *Կոկֆօշէ* անունով : Քարը Կերչէն բերուած է, եւ ինչպէս կաւանդեն՝ այն փորագրեալ կենդանւոյն ձեւովն եղած է Միհրդատայ եւ Վոսփորոսի թագաւորաց դրօշանշաները :

Բ. Ազնիւ յասպիսէ քառակուսի քար մի, որոյ վերայ երեք խաչ քանդակուած է, եւ մէջտեղինին վարը այսպէս գրուած.

ԲԱՐԵԽՕՍ Է ՍՈՒՐԲ ՆՇԱՆՔՍ ԳՐԻԳՈՐԻՆ ԵՒ ԻՒՐ ՁԱՒԱԿԻՆ :

Մեծ խաչին վերը գրուած է ՆՀԶ (1027) թուականը, յորմէ կերեւի թէ Անիէն բերած են այժմու Խրիմեցւոց նախնիքը :

Գ. *Իսիս* չաստուածուհւոյն արձանը, որոյ վերայ Եգիպտացւոց հին նշանագրերով նորա տիտղոսը փորուած է :

Դ. Փոքրիկ արձան մի, Աքիլլեսի դէմքը վերան քանդակուած :

Ե. Թէոդոսիոյ *Բատոնիտաս Եուտոխիանի* անունով առաջին հիւպատոսին արձանաքարը :

Զ. Երկայնաձեւ անօր մի *Վազօ Մուռինօ* անունով, որ ինչպէս կաւանդեն Միհրդատ Եւպատորն ընծայել է Կերչի կուատունին:

Բաց յայսցանէ քանի մի հին դրամներ կան, որոց մէջ նշանաւոր են Հռոմուլոսի, Մեծին Միհրդատայ եւ Փիլիպպոս մակեդոնացւոյ ժամանակներէն կտրուածները:

53. Ներքին Գործոց Ոստիկանին առ Գաբրիէլ Վ. Այվազեան Առաջնորդը գրած շնորհակալութեան նամակը, որ Պալասանեան Պ. Ստեփանը թարգմանել ու *Մեղու Հայաստանի* անունով լրագրոյն 1859 թուականի 10-րդ թուոյն մէջը տպել տուել էր, հարկաւոր կհամարիմք ամբողջութեամբ մէջ բերել. որ է այս. ,, Տեսի Ձեր Գերապատուութեան 16 համարով գրած յայտարարական թղթէն, եւ հետը յուղարկած գրաւոր վաւերագրէն՝ թէ ինչպէս Տփղոսական Խորհրդական Պ. Խալիպեանցին քով, հանգուցեալ Ներսէս Կաթուղիկոսին կարգադրութեամբը գտնուած այդ ձեր վիճակին եկեղեցական գումարներուն գործը եւ պահանջմունքը որ կլինէր անկեց, բաւական երկար ժամանակէ ի վեր, Ձեր եռալէս օգտակար եւ հանգամանաց բոլորովին յարմար հնարքով խաղաղական վերջաւորութիւն ունեցեր է. այս պատճառաւ քաղցր պարտականութիւն կհամարիմ ինձ յայտնել Ձեզ իմ առանձին շնորհակալութիւնս Ձեր այդ քրիստոնէական սխրագործութեանը համար: Միանգամայն այս եւս կյայտնեմ Ձեր Գերապատուութեանը՝ որ Ձեր այսպիսի մեծակշիռ խնդիրը յաջողութեամբ աւարտելուն համար, — որ Նախիջեւանի եւ Բեսսարաբիոյ վիճակին բարեկարգութեանը արգելք եղող պատճառներէն մէկն էր, — արդէն ծանուցի ես Ընդհանրական Կուսակալին Նոր Ռուսիոյ եւ Բեսսարաբիոյ, անտարակոյս զոլով՝ որ նա ալ իւր կողմանէ սոյնպէս իրաւունք կուտայ Ձեր լուսաւորեալ ջանքերուն՝ յօգուտ Ձեր կառավարութեանը տակը գտնուած վիճակին՝ եւ զանց չընէր իւր իշխանութենէն կախուած միջոցներովը գործակից եւ օգնական լինել ձեզ — արժանընտիր Հովուապետիդ — նաեւ Ձեր առաջիկայ այլ եւ այլ ձեռնարկութեանցը մէջ՝ ի բարեկարգութիւն ծանրակշիռ գործոց վիճակիդ ":

54. Ստրօգոնով կոմսն ալ հետեւեալ կերպով գրել է. ,, Մասնաւոր հաճութեամբ տեղեկացայ Ձեր Գերապատուութեան յունիսի 28-ին 18 համարով գրած յարգելի գրութենէն, որ հանգուցեալ Ներսէս Կաթուղիկոսի եւ ձեր նախորդին մէջ անձնական ներհակութեամբ յառաջացած վէճը որ ծագեր էր այն եկեղեցական գումարներուն համար որ Նախիջեւանի Հայ ժողովուրդը կպահանջէր ատիճանաւոր Խալիպեանցէն, խաղաղութեամբ վերջացեր է: Ասոր համար չեմ կրնար չյայտնել

այս տեղ իմ կարծիքս որ Նախիջեւանի Հայ ժողովրդեան եւ Խալիփեանցին մէջ եղած խնդիրը՝ միայն Ձեր բարերար եւ խաղաղասէր միջնորդութեամբը կրնար այսպիսի բարեյաջող կերպով վերջանալ. խնդիր մը որ այնչափ երկար ատենէ ի վեր կվրդովէր Նախիջեւանի Հայոց խաղաղութիւնը եւ միաբանութիւնը՝ գրեթէ անվերջանալի երկպառակութիւն սերմանելով նոցա մէջ“:

55. Թայղանի քաղաքապետին գրած նամակն ալ այս է. „Որքան որ մեծ էր սրտիս ցաւը այն գժտութեանց համար. որ անկէց առաջ տարաձայնութեան եւ երկպառակութեան կրակը վառեր էին Նախիջեւանի հայկազուն ժողովրդոց մէջ՝ այն եկեղեցական գումարաց հաշիւներուն պատճառաւ որ կպահանջէին Պ. Խալիփեանցէն, եւ այն անմիաբանութեանց եւ հակառակութեանց վերայ՝ որ ի վնաս էին նոյն ժողովրդեան, եւ կերպով մը կնսեմացնէին ի Տէր հանգուցեալ արժանաւոր Հովուապետին եւ ամենայն Հայոց Կաթուղիկոսին Ներսիսի յիշատակը, նոյնչափ եւս ուրախալի է ինձ Նախիջեւանի ժողովրդեան հաշտութեան համբաւը լսելս, անոր համար որ ես իմ կողմանէս ըստ պարտականութեանս ամենայն հնարք ի գործ դնելէս ետքը՝ քիչ յոյս կտեսնէի առջեւս այդպիսի՝ միանգամայն արդարութեան հիման վերայ հաստատուած ընթացք մը տալու Պ. Խալիփեանցին հաշիւներուն մասին յառաջացած խնդրոյն. ուստի եւ բոլորովին համաձայն եմ Ձեր Գերապատուութեան յունիսի 30-ին 17 համարով առ իս ուղղած տեղեկագրոյն բացատրած կարծեացը, եւ Ձեր այս գործոյն աւարտմանը վերայ ըրած կարգադրութիւններուն արդարացի եւ բարերար լինելը ճանաչելով՝ փառք կուտամ Աստուծոյ որ օգնեց Ձեզ խաղաղարար հովիւ հանդիսանալու մոլորեալ հօտին. անոր համար իմ ուրախակցութիւնս մատուցանելով ձեզ եւ ամենայն ժողովրդեան՝ կյանձնեմ զիս Ձեր աղօթիցը“. *եւ այլն*:

56. Իսկ Ս. Էջմիածնի Սիւնոդոսին շնորհակալութիւնը իւր 1836 թուահամարին մէջը կրովանդուի, որ է այսպէս. „Ի Սինօդիս սրբոյ Էջմիածնի լուան զյայտարարութիւն Ձերդ Բարձր Արժանապատուութեան ի 1 յուլիսի ներկայ ամի համարաւ 20, որ յաղագս վերջաւորելոյ ձեր գնաշիւս եկեղեցական դրամոց՝ գտանելոց առ ատենաւոր Ցարութիւն աղայն Խալփեան: Եւ զտեղեկութիւնս ի գործոց Սինօդիս. ՀՐԱՄԱՅԵՑԻՆ, զայս յայտարարութիւն Ձերդ Բարձր Արժանապատուութեան հանդերձ պատճենիւ հաշտագրութեան հասարակութեան Հայոց Նոր Նախիջեւանու՝ ընկալեալ ի ծանօթութիւն Սինօդիս՝ կցել ընդ գործոյն. այլ եւ յայտնել Ձեզ զկատարեալ գոհունակութիւն վասն արիաջան եւ յառաջադէմ աշխատակրութեան Ձեր ի ճիշդ հա-

շուետեսութեան բազմակնճիռ հաշուոց եկեղեցական ռումարաց ՚ գրտանեցելոց առ ազնուական Խալիպեանն, եւ այնու մերժելով ի միջոյ հայազգեացն Նոր Նախիջեւանու զկրճիմն բազմաժամանակեայ խռովութեանց, ածելով զնոսա ի հաշտութիւն խաղաղութեան եւ քրիստոնէավայելուն սիրոյ. նոյնպէս եւ բառնալոյ զառիրս զժտութեանց, յարուցելոց ըստ այսմ առարկայի ընդ մէջ Պ. Խալիպովայ եւ նախկին առաջնորդի տեղւոյն Մատթէոս Արքեպիսկոպոսի: Ընդ նմին Սինօդս պարտ վարկանի ծանուցանել Բարձու Արժանապատուութեան Ձերում, թէ ամենայն զովանի զործակատարութիւնք ձեր, թէ յայսմ մասին եւ թէ յայլ սոյնօրինակ գործս վերաբերեալս օգտի սրբոյ եկեղեցւոյն եւ Ձեզ հաւատացեալ հօտին, չունին մնալ բնաւ անվարձ առաջի Ծայրագոյն Հօգեւոր Իշխանութեան իւրոյ: Ի 26 սեպտեմբերի յամի փրկչական 1858 եւ ազգական ՌՅԷ, ի սուրբ Էջմիածին“:

57. Այն փառաւոր հանդիսին նկարագրութիւնը արդէն տպուած է: Տես *Մասեաց Աղաւնի*, 1862, էջ 247—250:

58. Մասեաց Աղաւնւոյ ռուսերէն մասը 1863-ին դադրեցաւ. եւ այժմ միայն հայերէնը կհրատարակուի:

59. Խալիպեան Ուսումնարանի Տպարանը 1859 բուականին մայիսի 19-ին բացուեցաւ, եւ 1860-էն սկսաւ այլ եւ այլ գրոց տպագրութիւնը, որով եւ 5 տարուանս մէջ մասնաւորաց ու դատաստանական տեղերու գործերէն եւ 11 հատ ռուսերէն ու զաղղիարէն գրքերէն ի զատ՚ 35 գիրք ալ հայերէն լեզուաւ տպուեցաւ, որ այբբենական կարգաւ սոքա են.

[1] *Ալափրանկա*, կատակերգութիւն ի հինգ արարուածս, գրեալ ի Խորենայ Վ. Գալֆայեան, 1862:

[2] *Աղօթք* Աշակերտաց Խալիպեան Ուսումնարանի, 1862.

[3] *Այբբենարան* նոր եւ դիւրիմաց ոճով, յօրինեալ ի Նահապետ վարժապետէ Թօփճեան, 1865.

[4] *Աշխարհագրութիւն* Ամբրոսիոս Վ. Գալֆայեան, 1861.

[5] *Աշխարհագրութիւն* Յովհ. Գալստեան, ի պէտս բարձրագոյն դասուց Ուսումնարանաց Ազգիս, 1865.

[6] *Առձեռն բառարան*, ի Տաճիկ լեզուէ ի Հայ, Ամբր. Վ. Գալֆայեան, 1863.

[7] *Արշակ Երկրորդ*, Ողբերգութիւն ի հինգ արարուածս, Խորենայ Վ. Գալֆայեան, 1861.

[8] *Գանձարան հաւատոյ*, աշխատասիրեալ ի Տէր Բարսեղ քահանայէ Պօպովեանց, 1862.

[9] *Դաստիարակ մեկնութեան խորհրդոյ եւ արարողութեանց սրբոյ պատարագին*, Տեառն Գաբրիէլի Վ. Այվազեան, 1862.

[10] *Եղիշէի պատմագիրք Վարդանանց* ըստ Անձեւացեացն օրինակի, 1861.

[11] *Ընթերցարան լեզուին Ռուսաց* հայերէն թարգմանութեամբ, 1862.

[12] *Թուաբանութիւն ընդարձակ* ի պէտս զարգացելոց, Ամբր. Վ. Գալֆայեան, 1860.

[13] *Թուաբանութիւն համառօտ*, Ամբ. Վ. Գալֆայեան, 1860.

[14] *Կոչումն առաքինութեան*, հաւաքումն ոգեշահ խրատուց, աշխատասիրեալ ի Տէր Բարսեղ քահանայէ Պողոսեանց, 1865.

[15] *Հնգարան Հայ լեզուի* ի վարժութիւն ընթերցանութեան, պատկերազարդ, 1864 եւ 1865.

[16] *Մայրախրատ պատմութիւնք* Պուլլի գաղղիացւոյ, 4 հատոր, 1863.

[17] *Մանկաց Աղաւնի* Օրագիր բարոյական, բանասիրական եւ ուսումնական գիտելեաց, 1860—65.

[18] *Մխիթարեանց երազայոյս մէկ կարծեացը քննութիւն*, 1863.

[19] *Յանգարան* կամ Բառգիրք Յանգաց Հայկազեան լեզուի, աշխատասիրութիւն Խորենայ Վ. Գալֆայեան, 1862.

[20] *Նախակրթանք հայերէն լեզուի*, յեօթնեակս քառասուն, Տեառն Գաբրիէլի Վ. Այվազեան, 1860 եւ 1864

[21] *Պատճէն Կոնդակի* Սրբազնակատար քահանայապետին մերոյ Տեառն Մատթէոսի Աստուածընտիր կաթուղիկոսի ամենայն Հայոց, 1860.

[22] *Պատմութիւն Աստուածաշունչ Ս. Գրոց* Հին Կտակարանի, ընդարձակ եւ պատկերազարդ, Ամբր. Վ. Գալֆ. 1862.

[23] *Պատմութիւն Աստուածաշունչ Ս. Գրոց* Նոր Կտակարանի, ընդարձակ պատկերազարդ, Ամբր. Վ. Գալֆ, 1863.

[24] *Պատմութիւն Ղրիմու* հանդերձ աշխարհագրական եւ ուսումնական Տեղեկութեամբք նախնի եւ այժմու բնակչաց Տաւրիոյ, գրեալ ի Յովհաննիսէ Տէր-Աբրահամեան, 1865.

[25] *Պատմութիւն Հայոց* հանգուցեալ Յովսէփայ Չերքեզեանց, 1865.

[26] *Պատմութիւն Հին ազգաց*, թարգմանութիւն Աղեքսանդրի Մազերով, 1861.

[27] *Պատմութիւն Միջին դարուց*, թարգմ. Աղեք. Մազերով, 1861.

[28] *Պատմութիւն Ս. Գրոց*, համառօտ, Ամբր. Վ. Գալֆ. 1860.

29 *Սաղմոսք Դաւթի մարգարէին* ըստ ընտիր գրչագրի, 1863.

30 *Վարդենիք*, Խորենայ Վ. Գալֆայեան, 1863.

31 *Վարք Սրբոց*, աշխատասիրեալ ի Տէր Բարսեղ քահանայէ Պոպովեանց, 1863.

32 *Տեղագրութիւն Սեն քաղաքին* հանդերձ տեսարանացոյց պատկերօք, գրեալ ի Յովհաննիսէ Տէր-Աբրահամեան, 1863.

33 *Ցուցակ մատենից* որ վաճառին ի Գրասենեկի Խալիպեան Ուսումնարանի Ազգիս Հայոց, 1865.

34 *Ծաղուած* կանոնաց Խալիպեան Ուսումնարանի Ազգիս Հայոց,

35 *Օրացոյցք*, 1860—1865.

60. *Պանտիկապէոն* կասուէր Վոսփորացւոց հին մայրաքաղաքը, որոյ աւերակներուն վերայ շինուած է այժմու Կերչը: Իւր կոչումը *Պան* չաստուածոյն անունէն առած է, ինչպէս որ յայտնի է Պանտիկապէոնի մէջ կտրուած դրամէն, որոյ մէկ կողմն Ապողոնի գլուխը քաշուած է, եւ միւսը՝ կապարճ ու աղեղ քանդակած, եւ վարը քաղաքին ΠΑΝ, այսինքն Պանտիկապէոն անունը գրած:

61. *Կիմմերեան Վոսփորոս* կկոչուի հին ժամանակներէ հետէ Ասիոյ ու Եւրոպայի կամ Կերչի ու Թամանու մէջտեղն եղած նեղուցը, որոյ երկայնութիւնը հարաւէն դէպ ի հիւսիս 40 վերստ կհամարուի, իսկ լայնութիւնը անհաւասար:

62. Թամանը Վոսփորէն անդին ցամաք կղզի մի է. դիրքը վայելուչ եւ երկիրը բարեբեր: Իւր սահմանը՝ հարաւէն մինչեւ Սեւ ծովն է, արեւելքէն Կուբան գետը, հիւսիսէն Ազախ ծովը եւ արեւմուտքէն Կիմմերեան Վոսփորոսը: Յունաց իշխանութեան ժամանակները հռչակաւոր էր *Ֆանագորիա* անուամբ, յորում բազաւորք կբնակէին: Քրիստոսի 965 թուականին Ռուսաց *Սվեատոսլաւ Իգորեւիչ* մեծ իշխանը տիրեց քաղաքին, որով մինչեւ Թաթարաց զօրանալուն ժամանակները ռուս իշխանաց ձեռքը մնաց: 1783-ին Խրիմն առնելուն վերայ այս քաղաքն ալ Ռուսաստանի երկիրներուն հետ միացաւ:

63. Տես Անաքարսիս, Հատոր Բ, Գլ. 1.

64. Տես Крымъ съ Севастополемъ и другими его городами, Ө. А. Өедорова. Спб. 1855 ст. 175.

65. Հին ժամանակները Քերսոնացւոց եւ Վոսփորացւոց տէրութեան սահման կհամարուէր Եէլքէն Խայան, որ Սեւ ծովու մէկ կողմին վերայ ցամաքէն մօտիկ ծովամիջին եղած ապառաժին անունն է: Հեռու տեղէ նաւու առագաստի պէս կերեւի, եւ այն պատճառաւ է որ *Եէլքէն Խայա* կոչուել է. բայց բուն ապառաժը եռագլուխ կղզի մի է, մէկ մասը ջրով ծածկուած:

66. Այն մարմարիոնէ արձանագրութիւնը 1830-ին Պետերբուրգի հնութեանց թանգարանը փոխադրեցին:

67. Ութերորդ դարու ո՛ր թուականին վերանորոգուելուն վերայ ստոյգ տեղեկութիւն չկայ, եւ հաւանական թուականը 720-էն մինչեւ 730-ին միջոցները պէտք է լինի. վասն զի Ռուսաց եկեղեցական պատմութեանը մէջ „Տաւրիկեցւոց մեծ մասը քրիստոնէութիւն ընդունած էին ութերորդ դարուն սկիզբները“ գրուած է. Տես եւ Պատմութեանս Ա. Մասին Բ գլխոյն մէջ:

68. Ասկղեպիոսի կռատանը մէջ Ստրատիոս քուրմը պղնձէ ճաքած տախտակ մի դրել է. որոյ վերայ յիշատակարան մը տեսել է Երատոսթէն՝ այս խօսքերովս շարադրուած. „Թէ որ մէկը չհաւատայ այս կողմերուս սաստիկ ցրտութեանը, թող նայի այս պղնձէ տախտակին, որ ցուրտէն ճաքելուն համար Ստրատիոս քուրմը նուիրեց, ոչ իբրեւ արժանավայել ընծայ, այլ իբրեւ զարմանալի յիշատակ սաստկասառոյց ցրտոյ“:

69. Թէպէտեւ օտարազգի մատենագիրները, ինչպէս նաեւ Յուստինոս (Գիրք ԼԷ, Գլ. 1) ու Ապպիանոս՝ Պոնտոսի թագաւոր կամ բնիկ իշխան կհամարին Միհրդատը, բայց որովհետեւ սոցա վկայութիւնները այնքան զօրաւորագոյն չեն ո՛րքան որ Խորենացւոյնը՝ որ Յուլիոս Ափրիկանոսէն առած է իւր տեղեկութիւնները, մեք Խորենացւոյն պատմածին հետեւեցանք, առանց ներհակելու ուրիշ պատմիչներուն: — Խորենացին (Գիրք Բ, Գլ. 13) զՄեծն Միհրդատ քեռայր Տիգրանայ կանուանէ, պատմելով՝ թէ „Արտաշէս հայր Տիգրանայ ետ Միհրդատայ կնութեան զդուստր իւր զԱրտաշամա“. մինչդեռ ուրիշ պատմիչները եւ գլխաւորապէս Յուստինոս (Գիրք ԼԲ, Գլ. 3) Միհրդատը աներ Տիգրանայ կանուանեն, եւ Տիգրանը՝ փեսայ Միհրդատայ, պատմելով՝ թէ „Միհրդատը Հայոց Տիգրան թագաւորի հետ դրած դաշինքը ճշդութեամբ պահելու համար՝ կնութեան տուաւ իւր Կղէոպատրա աղջիկը“, որ անտարակոյս սխալ է. եւ ի՛նչպէս կարելի է որ մեր ազգին պատմութիւնը ուրիշը մեզմէ աւելի գիտնայ, մանաւանդ Հայաստանի ոսկեդարուն գրուած բաներուն մէջ:

70. Տես **Митридатъ VI**, царь понтійскій (прозванный *Эвпаторомъ Великимъ*) въ Справочномъ Энциклопедическомъ Словарѣ, Томъ VIII, стр. 144—145.

71. Տես Տիտոս Լիւիոս, Հ, 78.

72. Տես Պլինիոս, ԼԴ, 3.

73. Տես Վաղերիոս Մաքս. Ը, 7. եւ Կուինտիլիանոս, ԻԵ, 2.

74. Տես Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան, էջ 372.

75. Տես Путешествія Ея Императорскаго Величества въ полуденный край Россіи. Спб. 1786, ст. 17.

76. „Խայալը, — կասէ Հ. Մինասը, — է մերձաւորագոյն գիւղ փոքրիկ ի հիւսիսային կողմն Խարասուի յեզերս ջուրց հանդէպ մեծի պարտիզի Տիֆ զօրապետին, ուր էին 20 տունք Հայոց յառաջ քան զգրուիլն: Այս գիւղ յայն սակս այնպէս կոչի, զի է յոտս բերդաձեւ բարձր լերին, որ կոչի *Այխայա*, որ ի հեռուստ երեւի իբր դղեակ, ի զառիվերն տեսաք մեծամեծ այրս եւ փապարս. ուստի ելանէ սեւակ ինչ հողոյ, որ ի Թաթարաց կոչի *Ճալուղդաւն*, որով սպիտակացուցանեն զմուշտակս: Ի վերայ լերին գոյ հողաբլուր *Օպա* կոչեցեալ, զոր բացեալ գտին ի ներքս կամարաշէն գերեզման եւ ոսկերս մարդոյ մնացեալս ի վաղ ժամանակաց: Արեւմտեան կողմն լեռնակիս երեւի սեպացեալ սպիտակափառ ի վերուստ ի վայր մինչեւ ցգետն. թուեցաւ մեզ թէ ի հնումն այն մասն ծածկեալ էր ջուրբ Պոնտոսի յառաջ քան զբացումն Վոսբորոսի, յորում տեսաք զբազում ոստրէս եւ ժժմակս ծովու քարացեալս եւ կրացեալս. ի մի կողմն երեւի ծոց իմն ձեւացեալ եւ նաւատեղի. ըստ որում եւ աւանդութիւնն պատմէ“. (Տես եւ Պատմ. Պոնտոսի, էջ 6):

77. Թաթարաց իշխանութեան ժամանակը *միրզա* կոչուած ազնուականներէն նախապատիւ երեք զխաւորագոյն խանզադէներ կլինէին Խրիմու մէջ, որոց առաջինը *Ղալղա սուլթան* կասուէր, եւ բազաւորին երկրորդը յիշուելով՝ Ագմէչիթ (Սիմֆերոպօլ) կընակէր, երկրորդ՝ Օրի (Պերեկոպի) մէջ կլինէր, եւ *Օրբէգի սուլթան* կկոչուէր. իսկ երրորդը՝ որ *Նուրրատին սուլթան* կասուէր, Խարասուի մէջ կընակէր:

78. Սկալկովսկին ,,Ազմէշիրը, կասէ, այն ժամանակէն, այսինքն 1784 թուականէն սկսաւ Սիմֆերոպօլ կոչուիլ իւր հին անունովը": Տես Хронологическое обозрѣніе исторіи Новороссійскаго края, А. Скальковскаго. Одесса, 1836, ст. 8.

79. Այս Տէր Խաչատուր կոչուած Խարասուի Հռովմէական Հայոց առաջնորդին մականունը *Տուհայեան* կասուէր, եւ քաղաքաւ Կեռլացի (*) էր:

80. Այս եկեղեցւոյն շինութիւնը 1810 թ. մայիսի 1-ին սկսաւ, երեք տարիէն վերջացաւ եւ 1815-ին օգոստոսի կիսուն' Լեհաստանի Մոյլով քաղաքի առաջնորդ Յովսէփ Քրիստոփորովիչ եպիսկոպոսին ձեռօքը օծուեցաւ:

81. Խարասուի Հռովմէական Հայոց պարգեւագրին գրաբառ թարգմանութիւնը տես ի Ճանապարհորդութեան Լեհաստանի, էջ 254—256"

82. Անտոն դէ Շից զօրապետին կալուածը' 1817-ին իւր Մարիամ անունով կինը Խարասուի կաթոլիկներուն աւանդեց կտակաւ, այն պայմանաւ որ նորա մէջ եղած հոյակապ շինութիւնը, Ս. Անտոնի մատուռն ու քովի ընդարձակ պարտէզը չեն պահուի, Անտոնի պատուացւոյ տօնին ամենայն տարի հանդիսաւոր պատարագ մատուցուի այն մատրանը մէջ, եւ տարին չորս անգամ հոգեհաց բաժանուի աղքատաց:

83 Բեզբօրօդկոյի մահուանէն յետոյ Լամբրօ Կաչօնի յոյն իշխանը այն պալատը քանդեց եւ մերձակայ՝բլրին վերայ աւելի փառաւորը շինեց, որոյ երկու կողմէն Խարասու եւ Թընազ գետերը կանցնին:

84. Տես Библіотека иностранныхъ писателей о Россіи, В. Н. Семенова, Часть I, стр. 134—135.

(*) *Կեռլա*, *Շամոշ-Ույվար*, կամ *Արմենիէնշտադտը* Տրանսիլուանիոյ մեծ դքսութեան նշանաւոր ու հայաբնակ քաղաքներէն մէկն է: Թաթարաց արշաւանքներէն Պոնտոս գաղթած Անեցի Հայերը, որ Եւրոպայի կողմերն անցնելով' նախ Մոլդաւիա եւ յետոյ Մաճառստան չուեցին, 100 հազար ոսկւոյ գնեցին այս քաղաքը 1703-ին, զոր եւ քիչ ժամանակէն վայելչապէս զարդարեցին: Սոքա մեծամեծ արտօնութիւններ ստացան Աւստրիոյ տէրութենէն 1711-ին, որով եւ սեպհական իշխաններովը կվճռէին իւրեանց դատերը, բայց Հունգարացւոց վերջին խռովութեամբը այն առանձնաշնորհութեանց մեծ մասը ոչնչացաւ:

85. Աթենացւոց Մելետիոս մետրապօլիտը (✝ 1714) իւր աշխարհագրութեանը 224 էջին մէջ հետագայ տեղեկութիւններս կուտայ այժմեան Փերեկոպին վերայ. „Τάφρος καὶ Τάφραι, ἥτις καὶ Νεάπολις ἐκλήθη, πόλις τῆς Χερσονήσου εἰς τὸν Ισθμὸν μικρὰ μὲν, ἀλλὰ μὲ κάστρον ἰσχυρόν, ἡ ὁποία ὑπὸ τῶν Ταττάρων Ὂρ λέγεται, ὑπὸ δὲ τῶν Πολώνον Πρεκὸπ. — Այսինքն, Տաֆրոս կամ Տաֆրի՝ որ Նէապօլիս եւս կկոչուէր, Քերսոնացւոց քաղաքն է՝ (ծովու) պարանոցին վերայ. (քաղաքը) թէպէտ փոքրիկ, բայց ամուր բերդ ունի, որ Թաթարները *Օր* կանուանեն, իսկ Լեհերը՝ *Պրեկոպ*“:

86 Թաթարաց իշխանութեան ժամանակները, եւ գլխաւորապէս 1500 թուականէն վերջերը այնպէս հռչակուած էր Պերեկոպի խաներուն անուանքը, որ եւրոպացի մատենագրաց շատերը՝ Խրիմեցիք անելու տեղը՝ Պերեկոպցիք կասէին. ինչպէս նաեւ Ռուսաց Կարամզինը, որ 1567 թուականին եղած անցքը պատմելով՝ այսպէս կասէ. «И бороните отъ Турокъ, и отъ *Перекопскаго*, и отъ Цысаря. Տես Карамзинъ, Томъ IX, примѣчаніе 127.

87. Պերեկոպի այժմու բնակչաց թիւը 1824 հոգի կհաշուի: Տես Новоросійскій Календарь, 1865 года, стр. 96.

88. Տես Сборникъ П. Кеппена, стр. 113 и примѣч. 56 и 96.

89. Սուդաղի քրիստոնէից Թաթարներէն կրած հալածանացը վերայ այսպէս կգրէ Պ. Կեպպէն. «Въ началѣ XIV вѣка, Магометане (Татары) вытѣснили Христіанъ, ибо въ 1323 году Папа Іоаннъ XXII просилъ хана Кыпчацкаго Узбека, чтобы онъ дозволилъ возвратиться въ Солдаю изгнаннымъ изъ нея Христіанамъ, отдалъ бы имъ церковь ихъ, которая была превращена въ мечеть, и не возбранялъ бы употребленія колоколовъ» (стр. 115). Տես եւ G. L. Oderico, Lettere Ligustiche, p. 132.

90. Տես Պատմութեանս Ա. Մասին 25-րդ ծանօթութիւնը:

91. Բրոնեւսկին կասէ թէ Սուդաղը Թաթարներէն չառին Գենուացիքը, այլ հպարտ, չարանախանձ ու ժամավաճառ Յոյներէն. «Superbi, discordes et desides Graeci à Genuensibus Italis fracti et debilitati civitatem eam amiserant, — կգրէ իւր *Ստորագրութիւն Թաթարաց* անունով գրքին 282—283 էջերուն մէջ:

92. Տես Oderico, p. 133.

93. Հ. Մինասայ խօսքերէն կերեւի թէ ինքն ալ տեսած է այս քա-

րը . վասն զի կասէ ,, Ի վերայ հիւսիսակողմեան մեծի աշտարակին տեսաք տապան մեծ շրջանակաւոր՝ փորագրեալ ի միջավայրն խաչ ի մէջ բոլորակի , յերկոսին կողմունս առիւծանման եւ մարդանման նշանք . ի միւումն սանդխաձեւ նշան Ճենովացւոց , եւ գիր անվերծանելի “ : — Իսկ բերդը այսպէս կստորագրէ . ,, Բերդն է բոլորաձեւ պարսպապատ . ամենայն շինուածք են ի ծեւ գոքացի : Դուռն է մեծաշէն ի հիւսիսակողմն բարձր եւ ամրացեալ կրկին ներքնադրամբք եւ երիւք պարսպօք : Սակայն առաջին դուռն հանդերձ պարսպօք քանդեալ է . արտաքոյ դրան է աղբիւրն հին քարաշէն . որոյ ճակատ է միակտուր որձաքար վէմ մեծ եւ ի վերայ փորագրեալ պատկեր սրբոյն Գէորգայ , առ որով վիշապ , եւ յերկոսին կողմանս անորոշ հին գիր գոքացի . երկայնութիւն այսր քարի է չորս կանգնաչափ եւ լայնութիւն երկու . տեսաք յայլ կողմունս աղբեր քանդակս եւ զարդս : Երկրորդ պարիսպն եւ դուռն նոյնպէս քանդեալ են , բայց զոն մնացորդք ի տեղիս տեղիս . իսկ երրորդն է բուն ներքին դուռն բերդին կամարաշէն մեծագործ հանդերձ կրկին բարձրագոյն աշտարակօք . լայնութիւն դրանն է եօթն կանգուն : Իսկ կամարն ընդ պարսպին յերկուս բաժանեալ է , եւ ունի միջոց վերուստ ի վայր ըստ լայնութեան դրան՝ վասն իջուցանելոյ ի վերուստ անտի զդուռն արուեստիւ իմն , եւ ամբառնալոյ՝ երբ հարկն պահանջէր : Երէ թշնամին վնաս ինչ հասուցանէր դրան , անդէն զայլ դուռն պատրաստական իջուցանէին ի տեղի նորա կամ առ նմին ի միջոյ կրկին պարսպաց : Ի վերայ աջակողմեան աշտարակին տեսաք արտաքուստ սպիտակ վէմ շրջանակաւոր , բայց քանդակն խանգարեալ է : Իսկ ներքին կողման վէմն եւ արձանագիրն ամբողջ կայ հին գոքացի գրով . ի ներքոյ նշան Ճենովացւոց , ի միջավայրն խաչ , եւ յերկոսին կողմանս զոյգ մի թիկնոց . ի մի կողմն առիւծ , եւ ի միւս կողմն սանդխաձեւ նշան “ :

94. Այս յունական եկեղեցին Սուդաղի բերդին արեւելեան կողմը շինուած է . բայց Թաթարները զաւրի ու զանգակատան կամարները քանդելով մզկիթ դարձուցին , որ յետոյ Ռուսները Խրիմու տիրելով՝ նորէն եկեղեցի օծեցին :

95. Տես Ճանապարհ. ի Լեհաստ. էջ 318.

96. Տես Карамзинъ, Томъ IV, стр. 117.

97. Երոդոտոս . Գիրք Դ, Գլ. 20.

98. Տես Путешествія Ея Императорскаго Величества въ полуденный край Россіи, Спб. 1786, ст. 81.

99. Անդ ի Ծանօթութեան 81 էջին ։

100. Տես Хронологическое обозрѣніе исторіи Новороссійскаго края, А. Скальковскаго. Одесса, 1836, стр. 165.

101. Տես Ճան. ի Լեհ. էջ 328.

102. Այս Յովհաննէս կրօնաւորը եղբայր մի եւս ունէր Գէորգ անուանով. եւ սոքա եղան վանքին շինութեան գլխաւոր պատճառները ։

103. Տես Պատմութեանս Ա. Մասին 79-րդ Ծանօթութիւնը ։

104. Այն երեք եկեղեցեաց վերայ այսպէս կխօսի Հ. Մինասը. ,, Տեսաք ի սմին դաշտի երկու աւերակս եկեղեցեաց. վերինն է յանուն սրբոյ Կարապետին եւ ստորինն՝ սրբոյն Ստեփաննոսի, որոց մինչ որմունք կանգուն կան զուրկ յամենայն վայելչութեանց . . . . Առաւել մեծաշէն էր եկեղեցի Լուսաւորչին ի ծայր դաշտին մերձ ի շուկայն. երկայնութիւն աւերակին է 23 կանգուն, եւ լայնութիւնն 10. ուր տեսաք զմնացորդս սեանց եւ զխարիսխս " եւ այլն ։

105. Կասեն թէ Անեցի Հայերը Ախսարայէն Խրիմ գաղթած ժամանակները ի սկզբան այն տեղը իջեւանեցան, որով եւ *Նախիջեւան* կոչեցաւ այն գիւղը ։

ՑԱՆԿ

ԱՆՈՒԱՆՑ ՈՐ Ի ՄԱՏԵՆԻՍ

—

ՀԱՄԱՌՕՏԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ.

գ. = գետ. գղ. = գիւղ. գւ. = գաւառ. դից. = ըստ դիցաբանական պատմութեան. թգ. = թագաւոր. ծն. = ծանօթութիւն. տ. = տես. ք. = քաղաք. († 1832) = մեռած է 1832 թուականին: Իսկ այս բաժանուած երկու հաւասար գծերը (||) Պատմութեանս Երկրորդ Մասը կցուցանէ. զոր օրինակ, փոխանակ գրելոյ՝ Թէոդոսիա քաղաք, տես էջ 9, ծանօթութիւն 16. Մասն Երկրորդ՝ էջ 10, պատմութիւն, 57-էն մինչեւ 80 էջերը, եւ ծանօթութիւն 1, — կհամառօտեմք. Թէոդոսիա ք. 9, ծն. 16 || 10, պտմ. 57—80, ծն. 1, եւ այլն:

Ա.

Աբիացիք, ծն. 5.
Աբխաբինեան հովիտ 52.
Աբուլֆեդա Էմադ-Էդդին Իսմայիլ, արաբացի աշխարհագիր (✝ 1331) ‖ 33, 37, ծն. 3.
Աբրահամ-Բալի, Գար.-Հրեայ ‖ 35.
Աբրահամ Պալհաւունի, ծն. 79 ‖ 67.
Ագամեմնոն, դից. հայր Ովրեստեայ, ծն. 16.
Ագզայա, ապառած մերձ ի Խայալը գղ. ‖ 108, ծն. 76.
Ագ Խազար 28.
Ագմէչիթ գւ. 46, պատմ. ‖ 3—16. 109, 147, ծն. 77.
Ագսարայ, տ. Ախսարայ.
Ագքիրման ք. 65.
Ադամ, նախահայր մարդկութեան, 133.
Ադըմ չոքրաք գղ. ծն. 66.
Ադիլ-Բէրէյ, խան Թար. (✝ 1570) 45.
Ադմոնեանք, ցեղ ազգին Բաստարաց, 19.
Ադրիանոպօլ ք. ծն. 76.
Ադրիանոս, կայսր Հռովմայեցւոց, (✝ 138) 19.
Ադորնօ Գաբրիէլ, բդեշխ Գենուացւոց ի Սուդաղ յաման 1363—1370. ‖ 140.
Ազախ, ծով ծն. 57 ‖ 83. 105, ծն. 62.
Ազով, ծով 18, 20, 29, 71, 84, 85, 103 ‖ 39.
Աբէլ, ք. Խազարաց, ծն. 37.
Աբենք ք. 23, ծն. 14.
Աժտէրխան գւ. 97, 98, 100, 124.
Ալանոն ք. 20, ծն. 22.
Ալանք 19, 20.
Ալեանազեան Եղբարք, պատուամեծար վաճառականք ի Թէոդոսիա ‖ 72.
Ալերտիոն, տ. Ալանոն.
Ալբունճեան Եղբարք, պատուամեծար վաճառականք ի Թէոդոսիա ‖ 72, 158.
Ալբուն օրա, լեառն ‖ 100.
Ալի, փեսայ Մէհէմմէտի 134, 135, 136.

Ալիմ-Բէրկ, խան Թաթարաց 47.
Ալմա գ. 63—65, 77, ծն. 70, 73.
Ալմա քեօյի գղ. || 4.
Ալուշթա, լեառն 51, 59, 60, 72, ծն. 52.
Ալուշթա, աւան Սուդաղեան Գադըլըգի 62, ծն. 65.
Ալուպկա, աւան 50, 58, ծն. 65.
Ալուստոն, ամրոց Յունաց 61.
Ալսու գղ. ծն. 66.
Ալփասլան, թգ. Պարսից 99, 100, ծն. 81.
Ախսարայ ք. 32, 89, 97, 98, 99 || 62, 105, 117, ծն. 105.
Ախտիար գղ. ծն. 66.
Ակուիղոս Մանլիոս, հռովմայեցի զօրավար || 94.
Ահարոն, հրեայ բժիշկ († 1293) || 159.
Ահմէտ, խան Ղրիմցւոց || 35.
Աղաթիրս, որդի Հերքիւլեսի 6.
Աղեքսանդր Ա., կայսր Ռուսաց, ծն. 75, 84 || 8, 84, 116.
Աղեքսանդր Բ, կայսր Ռուսաց, || 42. 56, 132.
Աղեքսանդր Է, պապ Հռովմայ, ծն 81.
Աղեքսանդր Մակեդոնացի || 59.
Աղեքսանդր Նեվացի || 8, 87.
Ամազոնք 15, 18, 48, ծն. 14 — Ամազոնաց թագուհի 14, ծն. 14.
Ամբրոսիոս Կոնտարինի, տ. Կոնտարինի.
Ամիսոս, տ. Սամսոն.
Ամմիանոս Մարկեղինոս (Ammianus Marcellinus, † 390) մատենագիր Հռովմայեցւոց Դ դարուն 19, 23.
Ամուր գ. 34, 35.
Այա, հրուանդան 49, ծն. 51.
Այ Բուռուն 58.
Այ Դանիլ 77.
Այեան գղ. ծն. 66 || 16.
Այ Եօրգի || 53, 143.
Այ Թողոր բուռնու 68, ծն. 1.
Այ Թողոր գղ. 51, 59, 67, 68, ծն. 66.
Այիրգուլ գղ. ծն. 66.
Այորսացիք, 20.
Այուդաղ, լեառն 53, ծն. 54.
Այուչըքեօյ գղ. ծն. 66.
Այ Պետրի, եկեղ. Յունաց 50.
Այսերէս գղ. 65.
Այսերէս լեառն, 52.
Այվազեան Գաբր. Վ. || 70—77, 125, 130, 132, ծն. 53, 59.
Այվազովսկի Յովհաննէս աղա || 71.
Այվասիլ, հովիտ 56.
Անահիտ, դից. Արտեմիս կամ Դիանա, դիցուհի որսորդութեան 15, 23, ծն. 16 || 53.
Անանիա Պալհաւունի || 66.
Անաստաս, քահ. Բուլղարաց 92, 93.
Անաստաս, քահ. Յունաց || 52.
Անափա || 88.
Անաքարսիս || 82, ծն. 63.
Անզար գ. 66.
Անզղիացիք 64 || 41.
Անդրէաս, իշխան Կաֆացի ի Լեհաստան, ծն. 81.
Անի, մայրաքաղաք Բագրատունեաց 32, 97, 99, 100, ծն, 81. || 116, 124, ծն. 52.
Աննա, դուստր Աբր. Պալհաւունւոյ || 68.
Աննա, քոյր Վասիլ կայսեր Յունաց || 52.
Անտոն Դէ Շից, զերմ. զօրապ. Ռուսաց || 121, 123, 158, ծն. 76 82.
Անտոնինոս Մառինի, հիւպատոս Գենուացւոց ի Թէոդոսիա 39 || 117, ծն. 9.
Անտուէրպէն ք. 87.
Աշաղա զուլէ, աշտարակ ամրոցին Ալուշթայի 62.
Աուրքա գղ. ծն. 66.
Ապիա (Եստա) դից մայր Կռոնոսի, չաստուած Սկիւթացւոց 12.
Ապոլլոն (Փեբոս, Ոսիրիս) դից. որդի Դիոսի ծնեալ ի Լատոնայ, ծն. 16.
Ապողոն, տ. Ապոլլոն.
Ապոնդոպօլ, տ. Խոյէվա.
Ապպիանոս, մատենագիր Յունաց || 96. ծն. 69.
Ապպիոս Կղոդիոս, եղբայր կնոջ Լուկուլլեայ սպարապետի Հռովմայեցւոյ || 97.

Ասիա 19, 23, 26, 30, 31, ծն. 14, || 145, ծն. 61.
Ասլան-Բէկեյ , խան Թաթարաց 47.
Ասկղեպիոս , դից. որդի Ապողոնի եւ Կորոնեայ || 86. ծն. 68.
Ասկուղք 31.
Ասմիդ , ք. Խազարաց , ծն. 37.
Ասվատուր Բօփուչեն , ճայկազն իշխան ի Լեհաստան , ծն. 81.
Ավղեն , ճարտարապետ ի Սեւաստոպօլ || 43.
Ատտիկէ ք. 60.
Արարաթ գ. Հայոց 47 || 112.
Արաբեան Յարութիւն Աղա || 8, 114, 130, 132.
Արալ լիճ , ծն. 2.
Արամազդ (Դիոս , Զեւս) դից. որդի Կռոնոսի եւ Կիւբեղեայ , ծն. 16.
Արարատեան Հայք 107.
Արգողիոս գւ. ծն. 16.
Արդանդա (Թէոդոսիա) 16, ծն. 17 || 58, ծն. 38.
Արենդտ , բժիշկ 77.
Արես (Մարս) դից. որդի Արամազդայ ծնեալ ի Հերայ , չաստուած պատերազմի 13, 15, ծն. 16.
Արխարաթ Է եւ Ը , թագաւորք Կապադովկիոյ || 92.
Արիմասպացիք 5.
Արիոփարզան Ա, 90.
Արիստեոս , Յոյն պատմագիր Գ դարու (նախ քան զՔրիստոս) 4.
Արիսպազոս , դից. Ատեան Արեսացւոց, ուր դատեցաւ Արես, ծն 16.
Արտաշամա , դուստր Արտաշեսի || 91, ծն. 69.
Արկադիա , ծն. 16.
Արմեանսկ ք. պատ. || 130.
Արմեանսկի բազար , տ. Արմեանսկ.
Արմենիենշտադտ , ճայարնակ քաղաք ի Մաճառստան , ծն. 79.
Արշիպեղագոս , կղզիք ի միոյ մասին Միջերկրական ծովուն || 19, 105, 135.
Արպատ գղ. ծն. 65.
Արպոկսայիս , թոռն աղջկան Բորիսթենի 7.
Արտաշես Ա, թգ. Հայոց || 91, ծն. 69.
Արտեմիդ , ք. Հայաստանի ծն. 32.
Արտեմիս , տ. Անահիտ .
Արտեմիտէ , դիցուհի , ծն. 14.
Արտիմպասա չաստուած Սկիւթ. 12.
Արրիանոս (Flavius Arrianus) մատենագիր Յունաց Ե դարուն Քրիստոսի , ծն 1, 14.
Արցախ ք. 124, 137.
Արքեղայոս , զորավ. Միհր. || 97.
Արքինաքտիդ, թգ. Միլես || ծն. 41.
Աւետիք , Արքեպիսկոպոս Հայոց ի Լեհաստան , 31.
Աւքատացիք 7.
Աֆրիկէ 20, ծան. 14.
Աֆրոդիտէ , տ. Արտիմպասա .
Աքիլլէս կամ Աքիլլէս , դից. որդի դիցուհւոյն Թետեայ || ծն. 52.

Բ.

Բաբուգան , լեառն 52, 69.
Բաբովիչ , զարայիմ իշխան || 121.
Բադրաքսու գ. ծն. 72.
Բաթու , խան Գըփչագաց 37 || 4.
Բալըքլաւա ք. 9, 32, 39, 47, 48, 50, 58, 62, 67, 72, 86, ծն. 2, 66 || 12, 53, պատմ. 54—56, 62.
Բալբիկ ծով 22, 23 || 15.
Բակ , տ. Իկէք .
Baccasaraium || 36.
Բակուր , զօրավար Հայոց || 93.
Բահադուր-Բէկեյ, խան Թաթար. 44.
Բահարբր գղ. ծն. 66.
Բաղա գղ. ծն. 66
Բաղչէէլի գղ. || 123.
Բաղչէսարայ ք. 42, 46, 49, 72, 75, 81, 86, 102, 103 || 16, պատմութ. 17—40, 109.
Բայդար գղ. ծն. 66.
Բայդարեան հովիտ 53, 56, 58, ծն.52.
Բարբարօ Յովսափաթ , ճանապարհորդ ԺԵ դարու († 1494) || 34.
Բարդա գ. 142.
Բարթոլոմէօ Ջօալի , դեսպան Գենուացւոց ի Բալըքլաւա || 56.
Բարիզ , տ. Փարիզ .
Բասիլք , ծն. 34.
Բասեննեան զունդ Հայոց || 95.

Բաստարք 19.
Բատտիստա Օլիվա, դեսպան Գենուացւոց ի Բալըքլաւա || 56.
Բատտիստա Եուստինիանի, առաջին հիւպատոս Գենուացւոց ի Թեոդոսիա || ծն. 52.
Բեզբորոդկի, կամ Բեզբորոդկօ Ալեք. Ալեք., իշխան Ռուսաց (✝ 1799) 121, ծն. 3, 83.
Բեկնազարեան Յովհ. Վարդապետ (✝ 1861) || 125.
Բեսսարաբիա 19, 77, 105, ծն. 76 || 30, 74, 76, 77, ծն. 53.
Բերեբիստ, իշխան Գոթացւոց 16.
Բերեկայ, տ. Բըրքայ.
Բերիզատ Ա. եւ Բ, բազաւորք Միլեսացւոց || 59 ծն, 41.
Բէյրէկ գ. 49, 63.
Բէյրէկ հովիտ 56, 64, 77, ծն. 68.
Բէյրէկ գղ. ծն. 66.
Բէրդիբէկ, խան Գըփչազաց 35, 36, 38.
Բէյ քիրման, ամրոց 65, ծն. 68.
Բէշդիբէք || 121.
Բէշէվ գղ. ծն. 66.
Բէշույ գղ. 83, ծն, 73.
Բէրկհէյմ, Բառօն 77.
Բէօյիւք-Խօզէն գ. 67, ծն, 67, 68.
Բէօյիւք-Խօզէնբաշ գղ. ծն. 66.
Բէօյիւք-Լամպադ գղ. 66, 67, ծն. 66.
Բէօյիւք-Խարասու գ. 63 || 17.
Բէօյիւք-Հիսար, ժայռ, ծն. 53 || ծն. 17.
Բէօյիւք-Մուսկոմը գղ. ծն. 66.
Բէօյիւք Բաստէյ, տ. Այուդաղ.
Բըրքայ, խան Գըփչազաց || 147.
Բժշկեան Հ. Մինաս, անուանի ճանապարհորդ Լեհաստանի եւ Խրիմու, ծն. 10, 67, 81, 87 || 56, 105, 109, 143, ծն. 23, 46, 93.
Բիա սալա գղ. ծն. 66.
Բիւզանդացիք 25 || 47.
Բիւթանիա ք. 23 || 93, 97.
Բիւշինգ Ա. Ֆ. (Anton Friedrich Büsching) գերմ. աշխարհագիր || 43.
Բլարամբերգ Յ. Պ. (✝ 1831) ծն. 1 || 12, 13.
Բլիւն Եուլդուք 34.
Բողուշ Ստանիսլաւ Սեստրենցեվիչ, մետրապօլիտ Լատինաց ի Ռուսաստան (✝ 1826) 98, 99.
Բոպլան (Beauplan) գաղղ. մատենագիր ԺԷ դարու || 69.
Բոսփոր || 82, 89, 92.
Բորիսբէն (Դնեպր) գ. 14 || 113.
Բորիսբենի աղջիկը 6, 7.
Բուգ գ. || ծն. 3.
Բուլղանակ գ. || 122.
Բուլղարք 29, 91, 93, 95, ծն. 76 || 47, 49, 120, 158.
Բուտակով, սպայ կայսեր Ռուսաց ի Սեւաստոպօլ || 43.
Բուրգաստ ք. ծն. 76.
Բրամիոս բզ. ծն. 10.
Բրիտանիս, բզ. Միլեսացւոց || 59.
Բրոնեւսկիյ, ճանապարհորդ Խրիմու յամին 1578. 57, 66 || 35, 55, 109, 142, ծն. 91.
Բօշայք 146, 159 || 30, 114.

Գ.

Գաղըքեօյ գղ. ծն. 66 || 54.
Գազըքըր գղ. || 44.
Գալեանդէ գղ. ծն. 66.
Գալէ || 37.
Գալիցիա ք. Լեհաստանի 100.
Գալիցին Վ. Վ. իշխան Ռուսաց (✝ 1713) 45.
Գալլիա 20.
Գալուստ, արքեպիսկոպոս Հայոց ի Լեհաստան, ծն. 81.
Գալուստ, յճեցի, ծն. 85.
Գալստեան Յովհ. վարժ. || ծն. 59.
Գալֆայեան Ամբրոսիոս Վ. || ծն. 59.
Գալֆայեան Խորէն Վ. || ծն. 59.
Գաղատիա ք. 23.
Գաղղիացիք 64, 108 || 7, 41.
Գամբըշ-Բուռուն, հրուանդան 84, 85.
Գամըշլը գղ. ծն. 66.
Գայլ գ. || 93, 96.
Գանձակ (Եղիսաբէթպոլիս) ք. 124, 137.
Գանձակեցիք 128.
Գավրի գղ. ծն. 66.

Գարալեզ գղ. ծն. 66.
Գարա-Խազար 28.
Գարաղաղ գղ 52, 68.
Գարըլը գղ. ծն. 66.
Գարայիմ-Հրեայք, պտմ. 151—159 || 30, 37, 159, ծն. 6.
Գափլան-Գերեյ, խան Թաթարաց 46, 47 || 109.
Գեավուր չեշմեսի || 160.
Գելոն, որդի Հերքիւլեսի 6.
Գենուացիք 32, 33, 39, 40, 53, 65, 87, 102, ծն. 67 || 35, 53, 57, 84, 109.
Գերմանացիք 20, 159 || 7, 114.
Գերմանիա 19, 32.
Գէլ (J. F. Gail) գաղղիացի ուսուցչապետ, ծն. 2.
Գէօզլեվէ ք. պտմ. || 134.
Գէօկաղաչ գղ. ծն. 66.
Գըզըլթաշ գղ. ծն. 66 || 88.
Գըզ քիրման, ամրոց 65, ծն. 68.
Գըրք եէր || 34 35.
Գըրք եէրի || 33, 35.
Գըրք էլ || 18, 36.
Գըրքէլացիք || 33.
Գըրքորա || 33.
Գիմմերացիք, սկիւթացի բնակիչք Տաւրիոյ 4, 8, 9, 16, 17, 19.
Գիմմերեան Վոսփորոս, ծն. 57 || 81, 88.
Գոթացիք 16, 20, 22, 23, 25, 31, 60. 61 || 44, 48.
Գոթֆի, տ. Մանգուփ գալէ.
Գորդիոս, զօրավար Հռովմայեցւոց || 92.
Գորզէվ, հիւպատոս Սօլդայայ || 141.
Գուրք || ծն. 42.
Գուռուռ էօզէն գղ. 66, ծն. 65.
Գուրեվ, ճարտարագործ յեռնահանքաց 82.
Գուրգուրխանեան ամրոց 61.
Գուրզուֆ գղ. 56, 60, 66, 77, ծն. 66.
Գուրէկիզ գղ. ծն. 66.
Գրիգոր Ա. եւ Բ, արքեպիսկոպոսք Հայոց ի Լեհաստան, ծն. 81.
Գրիգոր Ղազարեան Գեպապճեանց, ինքնուս մեքենագէտ 8, ծն. 1.
Գրիգոր Մուղալեանց, իշխան Հայոց ի Թեոդոսիա || 67.
Գրիգորուպօլիս ք. 105, ծն. 84.
Գրիփացիք 5.

Դ.

Դակիա ք. 22, ծն. 26.
Դանայիս (Դոն) գ. 14, 16, 18, 19, 103, 113 || 12, 33, 113.
Դարբանդ կամ Դերբենտ 26, ծն. 33.
Դարդանոն, ք. Տրոյլոյ || 94.
Դարեհ Վշտասպեան, պարսիկ թգ. († 485 նախ քան զՔրիստոս) 17, 18 || 91.
Դաւիթ, որդի Պետրոսի Բագրատունւոյ || 66.
Դեմետրիոս, առաջնորդ Ռուսաց Խերսոնի եւ Տաւրիոյ, յամսն 1854 եւ 1855 || 42.
Դեմիդով, իշխան Ռուսաց 77.
Դեմոսթենէս, յոյն փիլիսոփայ († 322 նախ քան զՔրիստոս) || 58, 60.
Դելֆ ք. ծն. 16.
Դեմիրջի գղ. ծն. 65.
Դեմիրջի, լեառն 51, 59.
Դեվլէթ-Գերեյ Ա., խան Թաթարաց 41, 42.
Դեվլէթ-Գերեյ Բ († 1742) 46.
— — Գ, 47.
Դերմէնքէօյ գղ. ծն. 66.
Դը Բրիւկս, գաղղ. հնախոյզ || 101.
Դըգինյ (Jos. de Guignes) պատմագիր || 147.
Դիբիչ, կոմս, տ. Զաբալկանսկիյ.
Դիլարա, վրացուհի, կին Գերիմ-Գերեյ խանին Թաթարաց || 25.
Դիոնեսիոս արիսպագացի, սուրբ եպիսկոպոս եւ մատենագ. Արենացի Ա. դարուն Քրիստոսի, ծն. 81.
Դիովն, յոյն պատմիչ || 97.
Դիոֆանտ, զօրավար մեծին Միհրդատայ || 12, 44.
Դիւբուա (Fr. Dubois de Montpereux) ճանապարհորդ Խրիմու, յամին 1834 || 14, 38.
Դմիտրիյ Կանտեմիր, իշխան Ռուսաց († 1723) ծն. 33.

Գնեպեր գ. 19 || 12, 113.
Գոլցորուկով Վասիլ Միխայլովիչ (+ 1782) իշխան Ռուսաց Крымскій մականուանեալ 47. 84 || 7, 130.
Գոն գ. տ. Դանայիս.
Գորիա ք. 25, 60, 61 || 43, 48.
Գորոս կամ Գորա ք || 44.
Գուռն ձորայ 26, ծն. 34, 35.
Գրունք Ալանաց, ծն. 35.

Ե.

Եալթա ք. 54, 72, 86, ծն. 66.
Եայլա, լեառն 50, 59, 63, 64, ծն. 52.
Եանոն դա Բուրօ, դուքս Գենուացւոց ի Թէոդոսիա 32.
Եանչու գդ. ծն. 66.
Եարայլը քէօփիւր || 160.
Եգիպտոս || 98.
Եգիք 19.
Եգուքայ Բէհադուր 34.
Եէլքէն խայա || 83, ծն. 65.
Եէնի գալէ ք. 47, ծն. 65 || 82, 105.
Եէնի սալա, գդ. ծն. 66 || 86.
Եէնկիդալէ || 106.
Եիւզ օրա || 100.
Ելէն, ծն. 16.
Եղիա մարգարէ 137.
Եղիազար, կարուղ. Հայոց || 30.
Եղիսէ, աշակերտ Եղիայի մրգ. 137.
Ենուղա, Լեւոնացի մատենագիր 31.
Եունկեր, ռուս ուսուցչապետ 75.
Երատոսթէն, յոյն փիլիսոփայ, ծն. 1 || 86.
Երեւան գւ. 137.
Երկիր, տ. Ասիա.
Երկրորդ Կոստանդնուպօլիս || 62.
Երոդոտոս, մեծանուն աշխարհագիր (+ 482 նախ քան զՔրիստոս) 4, 6, 8, 9, 12, 16, 18, ծն. 1, 2, 14 || 58, 60, 146, ծն. 97.
Երուսաղէմ ք. || ծն. 6.
Եւմելոս, թգ. Միլեսացւոց || 59.
Եւմինիդք, դից. Կատաղիք, վերակացուք պատժոց, որ կոչին Տիսիփոն, Մեգերա եւ Ալեքտով || ծն. 16.
Եւպատորիա ք. 46, 53, 65, 79, 81, 86 || 67, 109, պտմ. 131—136.
Եւպատորիոն ք. || 43, 44.
Եւրոպա 25, 30, 31.
Եւրոպացիք || 10.
Եւսեբիոս, եպիսկոպոս Նիկոմիդիոյ, եկեղեցական պատմիչ (+ 340) ծն. 14, 57.
Եւքսինեան Պոնտոս || 58.
Եփեսոս ք. 23, ծն. 14.
Եփրատ, գ. Հայաստանի 142.

Զ.

Զարաւկանսկիյ Դիրիչ, կոմս Ռուսաց (+ 1830) ծն. 75.
Զապորօժ ք. 75.
Զեւս (Արամազդ) դից. որդի Կռոնոսի եւ Ռեայ 6, 12.
Զիկմունտ, տ. Սիգիսմունդ.

Է.

Էգիստ կամ Եգիստ, դից. որդի Ատրէոսի քռոն Պեղոպեայ, ծն. 16.
Էլէկտրա կամ Ելեկրա, դից դուստր Ագամեմնոնի եւ քոյր Ովրեստեայ, ծն 16.
Էմինէք-Բէյ, իշխան Թաթարաց ի Չուֆութ գալէ || 34.
Էջմիածին, մայր Վանք Հայաստանեայցս եկեղ., ծն. 81 || ծն. 56.
Էսկի Եուրտ || 39.
Էսկի Խրիմ, երբեմն մայրաքաղաք Տաւրիոյ 37, պատմ. || 145—160.
Էսկի սարայ ք. || 5, 15.
Էրմանարիք, թգ. Գոթաց 23, 24.
Էօզէն բաշ գդ. 53.
Էօզէն բաշ լեառն 64.
Էօզէն Բաշչըրգ գդ. ծն. 66.
Էօփիւք || 83.

Թ.

Թարիբէս (Վեստա), դից. չաստուած Սկիւթացւոց 12, 13.
Թագուհի, կին Աբրահամու Պալհաւունւոյ || 68.

Թադէոս Առաքեալ || 124.
Թադէոս Վարդապետ Մարուզեան, ծն. 84.
Թաթարստան 98.
Թաթարք 32, 33, 37, 40, 41, 75, 88, 99, պտմ. 129—140 || 11, 53, 62.
Թաթար Օսման զդ. ծն. 66.
Թաթէ Աղամալեանց || 67.
Թալէնտրիս, դիցուհի, ծն. 14.
Թախըլ լեառն || 84.
Թաման ք. 47 || 82, 83, ծն. 61, 62.
Թամիմասադաս (Պոսիդոն), դից. եղբայր Արամազդայ, չաստուած ծովու 13.
Թայդան (Թաղանրոգ) ք || 77, ծն. 55.
Թայճուք, անուն միոյ ցեղին Մողոլաց 34.
Թաշխան, իշեւան ի Խարասու || 110.
Թարաքքաշ զդ. ծն. 65.
Թաքլիթ բուռնու, տ. Գիմմերեան Վոսփորոս.
Թեւանի, Հայկազն իշխան || 113.
Թէմիսզոր ք ծն. 14.
Թէմուճին (Չինկիզ-խան) 34.
Թէոդոս, Սպանիացի կայսր Հռովմ. († 395) || 60, ծն. 42.
Թէոդոսիա ք. 9, 32, 39, 49, 65, 75, 79, 85, 86, 102, ծն. 16 || 10, պտմ. 57—80, 103, 142, 146, ծն. 1.
Թէոդորա (Ինքիրման) || 44, 45.
Թէոդորա, քոյր Խաքանին Խազարաց || 48, ծն. 26.
Թէոդորիկոս, թգ. Գթաց 61.
Թէոդորոս, եպիսկոպոս Սուգդայայ || 139.
Թէոդորոս, թգ. Լեհաց, ծն 81.
Թէոդորով Թ. Ա., պատմագիր Խրիմու || ծն. 64.
Թէոփիլոս, կայսր Յունաց († 842) 30, 31, || 51, ծն. 29.
Թէլբէլի, Բուլղար իշխան || 49.
Թէրմէդոն գ. ծն. 14.
Թէռւմ կամէ Թհեռւմէ գ. ծն. 14.
Թէփէ քիրման, ամրոց 65 || 39.
Թրնազ գ || 108, ծն. 83.
Թիւրէք զդ. || 83.
Թիֆլիզ, ծն. 85.
Թոաս կամ Թովաս թգ. Յունաց 15.
Թոզթամըշ, խան Գրփչաղաց || 34.
Թոխթամիշ-Սէլամէթ-Գէրէյ, խան Թաթարաց || 43.
Թոփտի կամ Թօպտի զդ. 105 || 123. 126.
Թոքլուք զդ. ծն. 65.
Թուաք զդ. ծն. 65.
Թուլուն, իշխան Խազարաց 29.
Թունման Յ. (Joh. Thunmann † 1778) պատմագիր || 5, 32, 43, 45, 146, 147.
Թունօս գ. 63.
Թրակիա ք. 18, 23, 25, ծն. 5, 57.
Թրասպի 7.
Թօփճեան Նահապետ վարժ. || ծն. 59.

Ի.

Իբրահիմ Բէյ, քաջ զօրավար Թաթարաց || 4.
Իբն Ֆոզլան, արաբացի մատենագիր Ժ դարու, 27.
Իգնատիոս, մետրապօլիտ Յունաց || 115.
Իդիլ ք. 27.
Իլէք, պատուանուն իշխանին Խազարաց 27.
Իլին, արքայորդի Սկիւթ. ծն. 14.
Իլվով, ք. Լեհաստանի 100, ծն. 81.
Իղորեւիչ Սվեատոսլաւ, մեծ իշխ. Ռուսաց || ծն. 62.
Ինադ-Գէրէյ, խան Թաթարաց 44.
Ինաք, դից մայր Յովայ կամ Իսիսի, ծն. 57.
Ինքիրման, ամրոց 65, 72 || 43, 44, 45.
Ինքիրման զդ. ծն. 66, 67 || ծն. 23.
Իսքլա զդ. ծն. 66.
Իսիս, չաստուածուհի եգիպտացւոց || ծն. 52.
Իսլամ-Գէրէյ Ա. († 1537) 41 || 42.
Իսլամ-Գէրէյ Բ († 1654) 45 || 35.
Իսկէլեա զդ. ծն. 65.
Իսմայէլ, որդի Նահապետին Աբրահամու 131.

Իսպիրոնացիք 4, 5.
Իստրայիս (Դանայիս) գ. 16.
Իսկիւթ գղ. ծն. 65.
Իտալացիք || 7, 54, 83.
Իտալիա 20, 61, 82, ծն. 81 || 55, 61.
Իրինէ, կայսրուհի Բիւզանդ. || 139.
Իւան Պալհաւունի || 66.
Իւչ զույու գղ. ծն. 66.
Իփիգենէ, դից. դուստր Ագամեմնոնի եւ քոյր Ովրեստեայ, 15, ծն. 16.

Լ.

Լակա գղ. ծն. 66.
Լակեդեմոն ք. ծն. 16.
Լամբրօ Կաչօնի, յոյն իշխան || 121. ծն. 83.
Լա Մոտրէ, ճան. ԺԹ դարու || 19.
Լամպադ գղ. 3, ծն. 1.
Լասչի կամ Լասսի (Մորիս Պետրովիչ † 1820) զօր. Ռուսաց || 112.
Լասպի գղ. 50, ծն. 51, 66.
Լաւոդիկեցիք || 93.
Լաւոդիկէ, անուն քրոջ Միհրդատայ || 92.
Լեհաստան 31, 103, ծն. 10, 80, 81 || 133, 158.
Լեհք 100, 101, ծն. 81 || 33.
Լեմնոս, կղզի, ծն. 74.
Լեսրացիք || 94.
Լեւկանոր, վերջին թգ. Միլեսացւոց || 59.
Լեւկոպոլ կամ Լեւկոպօլիս ք. || 5, 147.
Լեւոնտիա, յոյն ազնուական || 48.
Լեւոն Ա., որդի Սորորոսի թագաւորի || 58, ծն. 39, 40.
Լէմպերգ կամ Լէոպօլիս, տ. Իլվով.
Լէյպոկսայիս, թոռն աղջկան Բոբիսբենի 7.
Լիկուրգոս, ծն. 16.
Լիմենա, ամրոց 50.
Լիմենա գղ. ծն. 53, 66.
Լիմէն բուռնու, հրուանդան 68.
Լիվոռնօ, գւ. Գաղղիոյ || 84.
Լիտովացիք (Լիդուանացիք) || 33, 34.
Լիւկիա գւ. || 93.
Լոմբարտացիք 32 || 61.
Լոյս Պարոն, նահատակ ի Թեոդոսիա || ծն. 51.
Լուկուլլոս, սպարապետ Հռովմայեցւոց || 95, 96.

Խ.

Խազախաց ծոց || 47.
Խազան գւ. 40, 90.
Խազարաստան 29.
Խազարք 25, 26, 28, 29, 30, ծն. 33, 34, 40 || 44, 50, ծն. 26.
Խազաւուլ || 83.
Խազիրք 26, ծն. 37.
Խալիպեան Յարութիւն Աղա || 71, ծն. 53, 54, 55, 56.
Խալիպեան Ուսումնարան Ազգիս Հայոց 116 || 71.
Խալմուխք 45, 142.
Խամըշլը գ. || 123, 128.
Խայալը գղ. || 108, 123, ծն. 76.
Խաչըխ բուռնի || 83.
Խաչատուր Ա. եւ Բ, արքեպիսկոպոսք Հայոց ի Լեհաստ. ծն. 81.
Խաչատուր Վարդապետ Կեսարացի, Նուիրակ Ս. Էջմիածնի ի Լեհաստան յամին 1630, ծն. 81.
Խաչիկ Աւկուստոնովիչ, ծն. 81.
Խաչի սու, առուակ 64.
Խասարք 27, 31.
Խաւոն, երբեմն բերդաքաղաք մերձ յՕրուզ գղ. || 12.
Խարակեօզ գղ. || 160.
Խարայիմ Հրեայք 53.
Խարասու գ. 63 || 123, ծն. 83.
Խարասուբազար ք. 71, 78, 81, 86, 99, 102, 104 || 103, պտմ. 107—128, 146, ծն. 76.
Խարկով գւ. 77.
Խաքան 29, ծն. 37 || 50, ծն 26.
Խըրըմ-Բէրէյ, որ եւ Քէրիմ-Բէրէյ 47.
Խըրղըզ-Խազախք 42, 142.
Խըռ Խօյաշ || 83.
Խոզ գղ. 56, 76, ծն. 65.
Խոլեվա Ապոնդոպօլ, Գարայիմ ռաբբի || 35.
Խոսրով, թգ. Պարսից 26.

Խորասան, ք. Պարսից, 35.
Խորենացի Մովսէս եպիսկոպոս, մեծ պատմագիր եւ քերթողահայր Ազգիս 26, ծն. 21, 31, 34, 35 || 91, 99, ծն. 69.
Խրիմ գ. 8, 16, 22, 23, 31, 33, 35, 37, 43, 45, 70 || 61, 105.
Խրիմեցիք 3, 9, 78, 87, 96.
Խրիմու Հայերը, պատմ. 97—128.
Խօջա սալա գղ. ծն. 66.

Ծ.

Ծիրանածին Կոստանդին, կայսր եւ մատենագիր Բիւզանդացւոց († 959) || ծն. 29.

Կ.

Կաբարդա գղ. ծն. 66.
Կազարաք ք. ծն. 79 || 65, 67, 158.
Կազիմիր Գ, թգ. Լեհաց († 1370) 39, ծն. 81 || 117.
Կազուկլօյ, տ. Գազըքլը.
Կաբաուրով, վերատեսուչ զինեհանութեան Ուսումնարանին Սուդաղի 76.
Կամարա գղ. ծն. 66.
Կայթու գղ. ծն. 66.
Կաուկ ք. || ծն. 42.
Կաչա գ. 63, 64, ծն. 70.
Կապադովկիա || 23, 92, 93, 95, 97, 99, 138.
Կապիտոն, եպիսկոպոս Քերսոնի 21.
Կապսխօր գղ. ծն. 65.
Կասպից ծով 19, 26, 142, ծն. 2.
Կաստոր, տիրանենգ նախարար Միհրդատայ || 98.
Կաստորեա ք. ծն. 75.
Կատաղիք (Եւմենեայք), դից. երեքին վերակացուք պատժոց յԱրիսպագեան ատենին Աթենացւոց, այս է Տիսիփոն, Մեգերա եւ Ալեքտով, ծն. 16.
Կատարինասլաւ գ. 47, 103, 104 || 113, 115, 148.
Կատարինէ Բ, Կայսրուհի Ռուսաց († 179) 48, ծն. 84 || 6, 21, 39, 42, 56, 108, 110, 115, 121, 146.
Կատարինէ, թագուհի Բիւզանդացւոց, ծն. 74.
Կատիարացիք 7.
Կարամզին Ն. Մ. անուանի պատմագիր Ռուսաց († 1826) ծն. 9, 18, 27, 30, 33, 38, 41, 42, 47, 49 ծն. 7, 13, 30, 35, 86, 96, 145.
Կարանու, գղ. ծն. 66.
Կարապետ Վարդապետ, առ. Յովսեփեան Արքեպիսկոպոսին Արղութեանց ի Պետերբուրգ, ծն. 84.
Կարդիֆ (Cardiff) ք. 87.
Կարեա, տ. Կարեոնպօլիս.
Կարեոնպօլիս ք. || 146.
Կարիա գ. || 93.
Կարին (Արզրում) ք. ծն. 81.
Կարլօ Լոմելլինօ, իտալացի զօրապետ || 55.
Կարկացա, տ. Եէնիգալէ.
Կաֆա (Թէոդոսիա) ք. 32, 46, 81, 99, ծն. 65 || 57, 62, 83, ծն. 45.
Կեպպեն Պետրոս, հնախոյզ 50, 68, ծն. 24, 39, 45, 55, 64 || 15, 55, 138, ծն. 8, 12, 22, 27, 28, 32, 33, 35, 47, 48.
Կերճ, Կերճիօ, Կերշ || 83.
Կերչ ք. 16, 39, 47, 71, 79, 86, ծն. 57 || 62, պատմ. 81—106, ծն, 52, 61.
Կեռլա, տ. Արմենիէնշտադտ.
Կէտիկ-Ահմէտ, փաշայ Տաճկաց 39, 102 || 62.
Կէօզլէվէ ք. 32, 64 || 67, 133.
Կըրչեվ (Կերչ) || 82.
Կիեվ գ. 77 || 33, 122.
Կիկեննէիս գղ. ծն. 53, 66 || ծն. 17.
Կիպրոս || 98.
Կիսելեվ Պ. Դ., կոմս Ռուսաց ի Փարիզ || 75.
Կիրայ, տ. Քէրէյ.
Կիրկինէիս, տ. Կիկեննէիս.
Կիւզիկոն, ք. Հռովմայեցւոց || 96.
Կլարկ կամ Կլարկէ (Clarke) ուսուցչապետ Կեմբրիջի 65 || 38.
Կլեման (Nikolaus Ernst Kleemann) վաճառական || 16.

Կլիտեմնեստրա, դից. կին Ագամեմնոնի եւ մայր Ովրեստեայ, ծն. 16.
Կղեմէս, Գալանոս, լատին կրօնաւոր ի Լեհաստան, ծն. 81.
Կղեմէս, եպիսկոպոս Քերսոնիսի 21.
Կղէոպատրա, թագուհի || ծն. 69.
Կոկկոզ գղ. ծն. 66.
Կոկուլուզ գղ. ծն. 66.
Կոկուլաս գղ. 59.
Կոմանք 31.
Կոնտարինի Ամբրոսիոս, դեսպան հասարակապետութեան Գենուացւոց ի Պարսկաստան, ի Խրիմ եւ ի Ռուսիա, յամսն 1474—1477 († 1488) || 34, 122.
Կոչուբեյ Վ. Պ., Ոստիկան Ներքին Գործոց Ռուսաստանի († 1834) 75.
Կոչուբեյ, իշխան Ռուսաց || 72.
Կոստանդիանոս, եպիսկոպոս Սուգդայայ || 139.
Կոստանդիանոս, վերջին կայսր Բիւզանդացւոց || 44.
Կոստանդին Կոպրոնիմոս, կայսր Բիւզանդացւոց († 775) || 139.
Կոստանդին Է, տ. Ծիրանածին.
Կոստանդնուպօլիս 30, 39, 41, 44, ծն. 81 || 35, 49, 138, ծն. 9, 26.
Կովկաս 28 || 28.
Կովկասեան Հայք 107.
Կոտտաս, հռովմայեցի զօրավար || 95.
Կորսիկա .ք 32 || 61, 116.
Կուրան գ. || ծն. 62.
Կուինտիլիանոս, մատենագիր Յունաց || ծն. 73.
Կում գ. 142.
Կուուշ գղ. ծն. 66.
Կուռլացկա, հովիտ 76.
Կուչկա գղ. ծն. 66,
Կոռնելիոս Սիլլա, հռովմայեցի կուսակալ Կիլիկիոյ || 92, 94.
Կուտի, .ք. Լեհաստանի 100.
Կուտլակ գղ. ծն. 65.
Կուր գ. 26, ծն. 34.
Կրիմնի, բերդաքաղաք || 146.
Կրիւկով Պաւել, գլխաւոր հանքապետ Սիբերիոյ 83, 84 || 9.
Կրուզէ (Chr. Kruse, † 1827) աշխարհագիր || 33.
Կռիմնացի (Կիմմերացի կամ Խրիմեցի) 8.
Կռիմնօս (Խրիմ) 8.
Կօլակսայիս, թոռն աղջկան Բորիսթենի 7.
Կօշում, Նողայ իշխան 142.
Կօրբէքլը գղ. ծն. 65.

Հ.

Հաճի, թոռն Չինկիզխանին Մողոլաց 36.
Հաճի Սելիմ-Գէրէյ, խան Թաթարաց 45, 46 || 22.
Հաճի-Գէրէյ Ա., խան Թաթարաց († 1467) 36, 37 || 62, 117.
Հաճի-Գէրէյ Բ, 45.
Հայաստան 26, 70, 98, 99, 100, 112 || 29, 78.
Հայդար-Գէրէյ 39 || ծն. 9.
Հայկազեան Վարժարան ի Փարիզ || 74.
Հայոց բերդ || 63.
Հայք 20, 26, 32, 47, 97—128, ծն. 81 || 10, 30, 62, 63.
Հաշտարխան գւ. 102.
Հասպրա-Գայա, ապառաժ 51.
Հասպրա, գղ. Յունաց 50, ծն. 66.
Հարաւային ծովեզերք (Южный берегъ) ծն. 3.
Հեթում Բ, թգ. Հայոց, ծն. 81.
Հելլենք, ծն. 5.
Հերակլեան նաւահանգիստ, ծն. 14.
Հերակլիացիք (Յոյնք Հերակլեան Պոնտոսի, դից. սերեալք ի Հերքիւլէսէ) 16 || 46.
Հերմիոն, դիցուհի, ծն. 16.
Հերքիւլէս, դից. դիւցազն եւ կիսաստուած Յունաց 6, 13.
Հին Թէոդոսիա, պտմ. || 58.
Հին Խրիմ .ք. 32, 37, 99, 102, ծն. 79 || 11.
Հիպերբորէացիք (Hyperborei), դից. յաւերժահարսունք սիրեցեալք յԱպոլլոնէ 5, ծն. 5.

Հիպոկրատ, յոյն փիլիսոփայ, ծն. 14.
Հիսար-Արդր-Դերէ, անտառ. 51.
Հիսար-Գայա, տ. Հասպրա-Գայա.
Հիւսիսային Ովկիանոս, ծն. 2.
Հնդիկք 28.
Հնդկաստան 19, ծն. 81 || 58, 78.
Հոլանդա, ծն. 81.
Հոմերոս, անուանի բանաստեղծ Յունաց, ծն. 5.
Հոնք (Hunni կամ Гунны) 19, 23, 24, 25, 30, 61 || 29.
Հոռոդենկա, ք. Լեհաստանի 100.
Հունգարացիք 29, 31.
Հռենոս գ. 20.
Հռոդոս, կղզի 44 || 19.
Հռոմուլոս, կայսր Բիւզանդացւոց || ծն, 52.
Հռոմ 19.
Հռոմայեցիք 17, 18, 19, 25, 30, 61 || 47, 59, 90.
Հռոմեական Հայք ի Խարասու || պտմ. 114—119.
Հրեայք 27, 30 || 7.
Հրէաստան || 37.

Ղ.

Ղազան գւ. 102.
Ղազի-Գէրէյ Ա, 40.
— — Բ, 43, 44.
— — Գ, 46.
Ղայղա սուլթան, խան Թաթարաց || 5, ծն. 77.
Ղայղա սուլթան, փոխարքայ Թաթարաց ի Խարասու || 109.
Ղարասազար ք. 67, պտմ. 107—128.
Ղռիմ գւ. 99.

Ճ.

Ճենովացիք || 144, ծն. 37, 93.

Մ.

Մազուղ-Գէրէյ, խան Թաթար. 47.
Մազերով Աղեքսանդր || ծն. 59.
Մախուլդուր գղ. ծն. 66.
Մակեդոնացի Յոյնք || 56.
Մակեդոնիա գւ. 23.
Մակրինիոս, կայսր Հռոմայեցւոց || 14.
Մակրօբիացիք, ծն. 5.
Մահար, որդի Միհրդատայ Եւպատորի || 94, 97.
Մահմուտ Սուլթան գղ. || 5.
Մահրաման, աւան || 1 22.
Մաղարաչ, լեառն 51.
Մաղաքիա, աւագ քահան. Հայոց ի Բէֆէ || 66.
Մաճառստան, ծն 81 || ծն. 7, 79.
Մայրում գղ. ծն. 66.
Մանաստըր բուռնու 68.
Մանգութիմուր, խան Գըփչաղաց || 147.
Մանգուշ գղ. ծն. 66.
Մանգուփ գղ. 39, ծն. 66 || 62.
Մանգուփ զալէ || 39.
Մանգուփեան գաղըրըգ 62, ծն. 66.
Մաններտ (Konrad Mannert † 1834) աշխարհագիր, ծն. 26.
Մանշտէյն, զերմ. մատենագ. || 5.
Մանքերմէն, տ. Մանքիրման.
Մանքիրման, բերդ || 121.
Մանֆրէդի դի Ջիգուֆօ, դեսպան Գենուացւոց ի Բալըքլաւա || 56.
Մաչը սալա գղ. ծն. 66.
Մասսագետացիք, տ. Ալանք.
Մարտիրոս, քահանայ Հայոց ի Նոր Նախիջեւան յամին 1787 || 69.
Մատթէոս Ա, կաթուղիկոս ամենայն Հայոց || 132
Մարզար, թոռն Դաւթի Բագրատունւոյ || 66.
Մարիամ, կին Շից զօրապետին || ծն. 82.
Մարիամ Պոտոցկայա, լեհ. || 26.
Մարիամպօլ, ք. Յունաց || 115.
Մարկոսեան Պետրոս վարդ. || 115.
Մարկուր գղ. ծն. 66.
Մարմարա գղ. ծն. 66.
Մարմառա, ծով || 96.
Մարսանդա գղ. ծն. 66.
Մարսէյլ գւ. || 84.
Մաւրոն Կաստրօն ք. || 108.

Մեղինէ ք. 130.
Մեղուսացիք || 101.
Մելետիոս, մետրապօլիտ Արենացւոց († 1714) || 54, ծն. 85.
Մելքիսէթ, կաթուղ. Հայոց, ծն. 81.
Մեծ սալա, գղ. Հայոց 105.
Մեհար, տ. Մահար.
Մեմնոն, յոյն մատենագիր || 95.
Մենելա, ծն. 16.
Մենուրացիք, ցեղ ազգ. Նողայի 44.
Մեսրոպ, կաթուղ. Հայոց, ծն. 81.
— արքեպիսկ. Հայոց ի Լեհաստան, ծն. 81.
Մեհեմմետ Բ, ինքնակալ Տաճկաց 39 || 62, ծն. 9.
Մեհեմմետ, մարգ. մահմետակ. 130.
Մեհեմմետ Գերեյ Ա., 40.
— — Բ, († 1584) 42.
— — Գ, († 1627) 43.
— — Դ, 44, 45.
Մենգլի-Գերեյ, խան Թաթարաց († 1514) 39, 40 || 5, 18, 35, 62, 63, 111, 117, ծն. 9.
Մեոդիտեան լիճ 61.
Մեքքէ ք. || 20.
Միլան ք. || ծն. 42.
Միլեսացիք 16 || 57, 58, 59, 81, ծն. 40.
Միխայօնուս, լիտովացի մատենագիր || 36.
Միկենք, դից. ք. շինեալ ի Պերսեոսէ յորդւոյ Արամազդայ եւ Դանայեայ՝ ի սահմանս Տիրինթոսի, ծն. 16.
Միհրան, զօրավար Հայոց || 93.
Միհրդատ Ա., Բ, Գ, Դ եւ Ե, թագաւորք Պոնտոսի || 90.
Միհրդատ, բդեշխ Վրաց || 91.
Միհրդատ Զ, Եւպատոր 16 || 12, 46, 59, 83, 87, պտմ. 91—99, 133, ծն. 3, 24, 52, 69.
Միհրդատ, լեառն Կերչի || 99.
Միհրդատէ, դուստր Միհրդատայ Եւպատորի || 94, 97.
Մինիխ Բ. Խ. († 1767) կոմս Ռուսաց, 46, 75 || 109, 130, 134.
Միջերկրեայք || 92.
Միխոր գղ. ծն. 66.
Митридатъ VI || ծն. 70.
Միրմիկիոն, ք. Յունաց || 84.
Միւնխեն ք. || ծն. 7.
Միւսիա գւ. || 93.
Միքայել, տ. Միխայօնուս.
Միքայել որ Ռենտել, արքեպիսկոպոս Խոալացւոց ի Բալըքլաւա || 55.
Միքայել, պատրիարգ Բիւզանդիոյ || 52.
Մխիթար, կաթուղիկոս Հայոց || 157.
Մխիթարեան միաբանութիւն ի Վենետիկ || 74.
Մշատկա գղ. ծն. 66.
Մոլդաւիա 91, ծն. 26, 81 || ծն. 79.
Մողոլք 31, 33, ծն. 46 || 61.
Մոյլով, ք. Լեհաստանի || ծն. 80.
Մոնթանդոն, Զուիցերացի ճանապարհորդ յամին 1831, բնագէտ, 81, 82.
Մոնլոպացիք || 33.
Մոսկուա 78, 86, 104, ծն. 33 || 76.
Մովսէս, կաթուղիկոս Հայոց, ծն. 81.
Мухановъ, պատմագիր Ռուսաց || ծն. 11.
Մուխին, աշխարհագիր || 122.
Մուղալեանց Մարգար, Հայ կուսակալ Գենուացւոց, ծն 79 || 67, 158.
Մուղալ Էօզէն, գիւղաքաղաք, ծն. 79 || 67, 158.
Մուրավեօվ Ի. Մ. ճանապարհորդ Խրիմու յամին 1820 || 23.
Մուրատ Դարիջենեանց || 67.
Մուրատեան Վարժարան ի Փարիզ || 74.
Մուրատ, սուլթան Տաճկաց 42.
Մուրատ-Գերեյ 45.
Մուրենոս, հռովմայեցի զօրավար 94. ||

Յ.

Յակոբ Շահնշահ, Կաֆացի իշխան, ծն. 81.
Յակոբ, պատրի հռովմէական Հայոց Խարասուի || 115.

Յոյնք 3, 7, 8, 9, 15, 16, 17, 22, 25, 29, 30, 31, 47, 159 || 10, 114.
Յովհաննէս, արքեպիսկոպոս Իտալացւոց ի Բալըքլաւա (✝ 1462) || 55.
— արքեպիսկոպոս Հայոց ի Լեհաստան, ծն. 81.
— Վարդապետ Արղընցի, ծն. 81.
— Աղա Եղիազարեան (Լազարեան) ծն. 84.
— կայսր Յունաց || 52.
— ԻԲ, պապ Հռովմայ || 137.
— Ժ, պատրիարք Հայոց ի Կոստանդնուպօլիս || 139.
Յովսափաթ Բարբարօ (✝ 1494) Վենետկեցի ճանապարհորդ || 34, ծն. 31.
Յովսափարու ձոր || 32, ծն. 6.
Յովսէփ Արղութեանց Երկայնաբազուկ, արքեպիսկոպոս Հայոց ի Ռուսաստան (✝ 1801) 104, ծն. 84.
Յովսէփ, հայազգի նախարար Գենուացւոց ի Թէոդոսիա || 67.
Յովսէփ Բ, կայսր Աւստրիոյ || 121.
Յովսէփ Քրիստոֆորովիչ, եպիսկոպոս կաթոլիկաց ի Խարասու || ծն. 80.
Յուլիոս Ափրիկանոս, անուանի մատենագիր || ծն. 69.
Յունաստան 20, 23, 81, 82 || 18.
Յուստինիանոս Ա., կայսր Բիւզանդացւոց 22, 54, 60.
Յուստինիանոս Բ, կայսր Բիւզանդացւոց 30 || 47,—51, ծն. 25, 26.
Յուստինոս, մատենագիր Յունաց || ծն. 69.

Ն.

Նախջուան գղ. || 160, ծն. 105.
Նանիկաջան խանում, դուստր Թոգթամըշ խանին Գըփչազաց, (✝ 1437) || 34.
Նարիշկին 77.
Նեավիթայ գղ. 105, ծն. 77 || 63.
Ներոն, կայսր Հռովմայեցւոց || 14.
Ներսէս Ե, կաթուղիկոս ամենայն Հայոց (✝ 1857) || ծն. 53, 54, 55.
Նէապօլիս ք. ծն. 67.
Նիավստա ք. ծն. 76.
Նիկեփորոս, յոյն պատրիարք Կ.-Պօլսոյ (✝ 828) || 48, ծն. 26.
Նիկիա ք. 22.
Նիկիտա, անուն արքունական պարտիզի 77, ծն. 52.
Նիկիտա գղ. ծն. 66.
Նիկոլ Թորոսովիչ, արքեպիսկոպոս Հայոց ի Լեհաստան (✝ 1681) պտմ. ծն. 81.
Նիկողայոս Ա., կայսր Ռուսաց 84.
Նիկոպօլիս ք. ծն. 7.
Նիկոմիդաս, թգ. Բիւթանիոյ || 92, 93.
Նիկօլօ Բարտի, Իտալացի ճանապարհորդ || 56.
Նիշ, ք. Բուլղարաց 91.
Նիւպորտ ք. 87.
Նիսսա, դուստր Միհրդատայ Եւպատորի || 98.
Նոդոս, հռովմայեցի զօրավ. || 95.
Նոյ, նահապետ 133.
Նողայ, զօրավար Գըփչազաց 141.
Նողայք 42, 44, 47, պտմ. 141—150, ծն. 87.
Նոր Թէոդոսիա, պտմ. || 161—180.
Նոր Նախիջեւան ք. 103, 104, 105, պտմ. ծն. 84 || 30, 66, 74, 77, 113, ծն. 53, 54, 55, 56.
Նոր Ռուսիա 82, ծն. 86 || ծն. 53.
Նոր քաղաք, ծն. 32.
Նուրէդդին, փոխարքայ Թաթարաց ի Խարասու || 109, ծն. 77.

Շ.

Շաքիլեօն 51.
Շահարաս, թգ. Պարսից 44, ծն. 81.
Շահին-Գէրէյ Ա եւ Բ, 42, 44, 48, ծն. 66 || 110.
Շահվերտեան Կարապետ, լուսանկար ի Խարասու 78.
Շամախի գւ. 137.

Ցամոշ-Ույվար, տես Արմենիկեն-շտադտ.
Ցարայեան տուն 100.
Ցելեն գդ. ծն. 65
Ցեյխ-Մահմուտ 134, 135, 136.
Ցեյխ-Մամայ, նողայ իշխան 142.
Ցերեֆեդդին Ալի, պարսիկ մատենագիր ԺԳ դարու || 122.
Ցիրան գդ. || 83.
Ցիդակ, նողայ իշխան 142.
Ցիլբբերգեր Յ., Միւնիքեցի ճանապարհորդ || 33, ծն. 7.
Ցիրակ, Ը-րդ գւ. Արարատեան աշխարհին Հայոց 99, 116.
Ցիրակվան ք. 100.
Ցիրին, իշխան Գենուացւոց, ծն. 79 || 67.
Ցիւրու գդ. ծն. 66.
Ցլեօցեր (Aug. Ludw. v. Schlözer) || 33.
Ցույեու գդ. ծն. 66.
Ցումա գդ. ծն. 65.
Ցումլա, ք. Բուլղարաց 91.
Ցրեշ, բլրակ ի Հայաստան, ծն. 32.

Ո.

Ոպպիոս, կուսակալ Պամփիլիոյ || 93.
Ոսկեղէն բլուր, տ. Ալրուն օբա.
Ովկիանոս, ծով 4.
Ովրեստես, դից. որդի Ագամեմնոնի 15, ծն. 16.
Որեստ, տ. Ովրեստես.
Որփեոս, ծն. 5.
Ուզբեկ, խան Գրիմչազաց || 137.
Ուզուն Ալան գդ. || 16.
Ուզուն Հասան, բգ. Պարսից || 34, 122.
Ուզունչու գդ. ծն. 66.
Ույահըր գդ. ծն. 66.
Ույու էօզեն գդ. ծն. 65.
Ույու սալա գդ. ծն. 66.
Ուրալ գ. 142.
Ուրբանոս Ը, պապ Հռովմայ, ծն. 81.
Ուրքուստա գդ. ծն. 66.
Ուքրանիա ք. 46, 75.
Ուփու գդ. ծն. 66.

Չ.

Չաղըրղաղ, լեառն 51—54, 59, 63, 72 || 6.
Չաթալ զուլէ, աշտարակ ամրոցին Ալուշթայի 62.
Չալըրը, գդ. Հայոց 105.
Չաղայգեօլ || 83.
Չամչեան Միք. Վարդապետ, անուանի պատմագիր Հայոց, ծն. 36.
Չաուշ 29.
Չարմաղան, խան Մողոլաց 97, 98, 100.
Չերկիօ (Կերչ) || 83
Չեբէ, զօրավար Չինկիզխանին Մողոլաց 35.
Չերքեզաց բերդ 65.
Չերքեզ գդ. 65.
Չերքեզ դաղը 66.
Չերքեզ դերէ 66.
Չերքեզեան Յովսէփ, պատմագիր Հայոց († 1864) || ծն, 59.
Չերքեզ էլի գդ. 65.
Չերքեզ Թօղայ գդ. 65.
Չերքեզ Խօշ, ձոր 66.
Չերքեզ չոքրաք, աղբիւր 66.
Չերքեզ քիր գդ. 66.
Չերքեզ քիրման 65, 66, ծն. 66.
Չերքեզք 64.
Չինաստան 23, 34, 76.
Չինկիզխան, ինքնակալ Մողոլաց († 1227) 31, 33—35, 38, ծն, 46.
Չինք 35, 143.
Չիւրիւք սու գ. 63 || 17, 36, 146.
— — տուռակ 64.
Չոռնա գ. 63, 67.
Չուխուր խօյաշ || 83.
Չուֆութ զալէ 53, ծն. 66 || 18, պտմ. 32—38, ծն. 6, 18.
Չորգուն կամ Չորգունա, գդ. Թաթարաց 53, ծն. 66.

Պ.

Պալակ, բգ. Սկիւթացւոց || 12, 54.
Պալակլոն (Բալըքլաւա) || 12, 54.

Պալասանեան Ստեփան || ծն. 53·
Պալատ զօրա (զարա), յետոյ || 6.
Պալէկաստրօն, ամրոց 66, ծն. 74.
Պալէոլոգ Կոստանդին, կայսր Բիւզանդացւոց († 1453) ծն, 74.
Պալէկաստրա, տ. Պալէկաստրօն
Պալլաս (Peter Simon Pallas, գերմանացի ուսուցչապետ, † 1811) 65, 76, ծն. 1, 53 || 46, 109, ծն 23.
Պալճաւունիք 100 || 66.
Պան Մարտին, լեհացի իշխան || 122.
Պանտիկապէոն ք 15, ծն. 57 || 81, 86, ծն. 60.
Պանտիկօ ք. || 82.
Պաշտպան Ս. Աստուածածին, եկեղեցի Ռուսաց ի Սուղաղ 58.
Պատանիոտ (ըստ Յն. Պանայիոտ) ատեհանաւոր Ռուսաց || 102.
Պապայոս, չաստուած Սկիւթացւոց 12.
Պարալատացիք 7.
Պարապեւեայ կոյս || 127.
Պարի (Paris) մայրաքաղաք Գաղղիոյ 108.
Պարոնեան Յովսէփ, երէցփոխան Փրկիչ վանուց Խարասուի || 125.
Պարսամ, արքեպիսկոպոս Հայոց ի Լեհաստան, ծն. 81.
Պարսիկք 20, 26, 28, 42 || 62.
Պարսկաստան 18, 29, 35, 44, 102, 112, ծն. 81 || 74, 78, 90.
Պաւել Կրիւկով, տ. Կրիւկով.
Պաւզինիոս, մատենագիր Յունաց, ծն. 1.
Պարթենիթ գղ. ծն. 66.
Պարթեւաստան || 89
Պետերբուրգ, մայրաքաղաք Ռուսաց 64, 78, 83, 104 || 53, 75, 116, 122, 143, ծն. 41, 66.
Պետրոս Բագրատունի, († 1618) ծն. 79 || 66, 67.
Պետրոսեան գերեզմանատուն ի Սեւաստոպօլ || 72.
Պետրոս Մարկոսեան, վարդապետ Հայոց ի Տաւրիա 103, ծն. 84.
Պետրոս Մեծն, կայսր Ռուսաց († 1725) ծն. 33.
Պետրովսկիյ արուարձան || 12.
Պետրօն, իշխան Բերսոնի || ծն. 29.
Պերեկոպ ք. 46, 47, 79, 91 || 109, պտմ. 129—132.
Պեքին ք. 35.
Պէյսօնէլ, դեսպան Գաղղիացւոց ի Խրիմ յամին 1753. 75, ծն. 65 || 69.
Պէօյիւք-Լամպադ, տ. Բէօյիւք-Լամպադ.
Պիէտրօ Ռէ, դեսպան Գենուացւոց ի Բալըքլաւա || 56.
Պիլադ, դից. բգ. Արգոսի, քեռորդի Ագամեմնեայ եւ գործակից Ովրեստեայ 15, ծն. 16.
Պիոս Բ, պապ Հռովմայ (Aencas Silvius Piccolomini, † 1464) || 55.
Պլինիոս, Հռովմայեցի մատենագիր († 80 թ. Քրիստոսի) 8, 20, ծն. 1, 8 || 93, 99, ծն. 72.
Պոզոնատ, հայր Յուստինիանոսի Պնչատայ կայսեր Հռովմայեցւոց || 47.
Պոմպէոս, սպարապետ Հռովմայեցւոց || 98, 133.
Պոմպէոսպօլիս ք. (Եւպատորիա) || 133.
Պոմպոնիա, Հռովմայեցի ազնուական || 96.
Պոնտոս 4, 6, 16, 20 || 89, 90, 96, 97, 99, ծն. 76.
Պոպովեանց Բարսեղ, քահանայ Հայոց ի Նախիջեւան || ծն. 59.
Պոսիդոն (Նեպտոն), դից. որդի Կռոնոսի եւ Ռպեայ, այր Ամփիտրիտեայ եւ եղբայր Արամազդայ 13.
Պոտեմկին Գր.Ալեքս. իշխան Ռուսաց († 1791) 48, 75, ծն. 50 || 7.
Պուշկին Աղեքսանդր, մեծանուն բանաստեղծ Ռուսաց († 1838) || 26, ծն. 4.
Պրիզրէնդ (Պերսերին), ք. Բուլղարայ, ծն. 76.
Պրոկոպիոս, մատենագիր Բիւզանդացւոց Զ դարուն 60.
Պօղիբիոս, մատենագիր Յունաց, ծն. 1.
Պօղոս Ա., կայսր Ռուսաց († 1801) ծն. 84 || 116, 158.

Պօղոս Պիրոմալլի, դոմինիկեան կրօնաւոր ի Լեհաստան, ծն. 81.

Ջ.

Ջալալ, պարսիկ իշխան 102 || 67.
Ջանիբէկ-Բէրէյ, խան Թաթ. 43, 44.
Ջաւէթա բուռնի, տ. Խաշըխ բուռնի.
Ջէլալ, տ. Ջալալ.
Ջիակօմօ Կազանովա, դեսպան Գենուացւոց ի Բալըքլաւա || 56.
Ջինիւիզք (Գենուացիք) 99 || 64.
Ջիովաննի Պաօլօ Ջօալի, դեսպան Գենուացւոց ի Բալըքլաւա || 56.
Ջիւա բուռնու, տ. Հերակլեան նաւահանգիստ.
Ջուղայ, հայաբնակ ք. Պարսից 102.

Ռ.

Ռազդրադ ք. ծն. 76.
Ռէյսքէ (J. Jac. Reiske) || ծն. 16.
Ռեննէլ, անգղ. պատմագիր, ծն. 1.
Ռեօմիւր (René-Antoine Ferchault, sieur de Réaumur, † 1757) անուանի բնագէտ Գաղղիացւոց || 136.
Ռիփէական լերինք 5, ծն. 5.
Ռոզէնբէրգ, գերմանացի զօրապետ Ռուսաց || 111.
Ռումեանցով Ն. Պ, կոմս Ռուսաց († 1826) || 101.
Ռուսաստան կամ Ռուսիա 31, 41, 45, 59, 70, 73, 76, 80, 86, 98, 105, ծն. 81 || 28, 74, ծն. 62.
Ռոքսոլանք, ցեղ ազգին Սարմատացւոց 19 || 12.

Ս.

Սաադէթ-Բէրէյ Ա., 40—42.
Սաադէթ-Բէրէյ Բ, 46 || 35.
Սագի, որդի Մարզպանայ Բագրատունւոյ || 66.
Սաթուռ, թգ. Միլեսացւոց || 59.
Սալա գդ. || 123, 128.
Սալաչիկ գդ. || 36.
Սալղըր գ. 63, 71, 81 || 4, 147.
Սալոնիկի ք. ծն. 76.
Սախթըք գդ. ծն. 66.
Սահիպ-Բէրէյ 40, 41 || 35
Սաղըրխ սու, առուակ 64.
Սամոյլով, ճարտարագործ լեռնահանքաց 82.
Սամսոն ք. ծն. 14 || 98.
Սանդար գ. || 96.
Սանկտպետերբուրգ, ծն. 84 || 116.
Սաորոմատացիք, տ. Սարմատացիք.
Սարըխ, տ. Սիվաշ.
Սավատկա գդ. ծն. 66.
Սարաբաշ քիրման, ամրոց 65. ծն, 72.
Սարաբուզ գ. 63.
Սարայչիկ ք. 142.
Սարգիս երեց || 30.
Սարգիս Շնորհալի, ծն. 81.
Սարդինիա 32 || 61, 116.
Սարը գեօլ գդ. || 83.
Սարը սու գ. || 108.
Սարը քիրման, ամրոց 65, ծն. 71.
Սարթա գ. ծն. 22.
Սարխափ քիրման, ամրոց 65, ծն. 73.
Սարմատացիք 16—20, 30, 61, ծն. 42.
Սարքէլ, բերդ Խազարաց 30 || ծն. 29.
Սաֆա-Բէրէյ, խան Թաթարաց 46.
Սեդրակ, որդի Դաւթի Բագրատունւոյ || 66.
Семеновъ В. Н. մատենագիր Ռուսաց || ծն. 10, 84.
Սեստրենցեւիչ Ստանիսլաւ, տ. Բոդուշ.
Սեւաստոպօլ ք. 49, 53, 62, 64, 67, 71, 86, 105, ծն. 71, պտմ. || 41—56, 53.
Սեւ ծով 4, 15, 19, 20, 22, 23, 26, 29, 31. 64, 84 || 41, 83, ծն 62.
Սէլամէթ-Բէրէյ Ա., 44 || 22.
— — Բ, 47.
— — Գ, || 110.
Սէլիմ, Սուլթան Տաճկաց 40 || ծն. 51.
Սէլիմ-Բէրէյ 47 || 20, 30.

Սել ղարուսի || 66.
Սեմկյիս գղ. ծն. 53, 66.
Սեյիդ-Ահմետ, յաջորդ Բաբուխանին Գրփչազաց 38 || 117.
Սեն Մարտեն (Louis Claude de Saint-Martin, † 1803) գաղղիացի փիլիսոփայ, ծն. 40.
Siaput Cabasse || 36.
Սիբերիա 83, 142, ծն. 46 || 9.
Սիգիսմունդ, թգ. Լեհաց, ծն. 81 || 142.
Սիգիսմունդ, թգ. Մաճառաց || ծն. 7.
Սիգիսմունդ Հերբերշտէյն, գերմ. մատենագիր ԺԶ դարու (†1566) 142.
Սիդոնեանք, ցեղ ազգին Բաստարաց 19.
Սիլիստրէ, ք. Բուլղարաց 91.
Սիլուեստր դը Սասի (Silvestre de Sasy, Baron, † 1838) գաղղիացի մատենագիր ծն. 37.
Սիկիլիա 20.
Սիմէյիս, ծովիտ 56, 76.
Սիմֆերոպօլ գւ. 49, 76, 83, 91 || պտմ 3—16, 42, 81, 107, 158, ծն. 2, 77.
Սինոպ ք || 90, 97.
Սիս ք. 102.
Սիսեպօլա ք. ծն. 76.
Սիվաշ, ծովակ 63 || 108, 129.
Սիրակացիք 20.
Սիրոպոլոս կամ Սիրօպուլոս, յոյն բժիշկ || 26.
Սիւնոդոս սրբոյ էջմիածնի || 77. ծն. 56.
Սիլիվնօ, ք. Բուլղարաց, ծն. 76.
Սկալկովսկիյ Ա., || 147, ծն. 78, 100.
Սկիլուրոս, թգ. Սկիւթացւոց || 59.
Սկիմնէս, Խիվոսացի յոյն մատենագիր 3, ծն. 1.
Սկիւթ, ժառանգ Հերքիւլեսի, կառավարիչ Տաւրիոյ եւ ցեղապետ Սկիւթացւոց 6.
Սկիւթացիք 4,6—13, ծն. 14 || 12, 13, 58, 101, ծն. 3.
Սկիւթիա 19.
Սկիւղոս, թգ. Սկիւթացւոց 17 || 12, 13, 54.
Սկոլոպիտ, արքայորդի Սկիւթացւոց, ծն. 14.
Սկոլոտացիք 7.
Սնեատին, ք. Լեհաստանի 100.
Սոբիրոս, թգ. Սկիւթացւոց || 58.
Սոլզաթ ք. || 146.
Соловьевъ Сергѣй, պատմագիր Ռուսաց, ծն. 6, 7, 11—13, 15, 19.
Սոփերանցօ, վենետկեցի իշխան || 61.
Սոֆիա, ք. Բուլղարաց 91.
Սուբաշի գղ. || 160.
Սուբուբայ, զօրավար Չինկիզխանին Մոդոլաց 35.
Սուդաղ ք. 22, 31, 32, 52, 56, 57, 65, 76, 103 || 55, պատմութիւն 137—144, ծն. 89.
Սուդաղեան զաղըլրգ, ծն. 65.
Սուլթան Բայազիդ || ծն. 7.
Սուլթան Բիբարս, թգ. Եգիպտոսի || 145.
Սուլթան Սարայ || 5, 147.
Սումարոկով Պ. Ի., մատենագիր Ռուսաց || 4.
Սուպաշեան Եղբարք || 72.
Սուվորով, մարաջախտ Ռուսաց 47, 103, ծն. 84 || ծն. 5.
Սուրբ Աննա, նորակառոյց ուխտատեղի Հայոց ի Թէոդոսիա || 71.
Սուրբ Գէորգ, նորաշէն եկեղեցի Հայոց ի Թէոդոսիա || 70.
Սուրբ Գէորգ, վանք Յունաց 49.
Սուրխաթ կամ Սուրղաթ || 30, 65, 109, 123, 146, 159.
Սուրօժ ք. (Սուդաղ) 22, ծն. 25.
Սպանիա 20.
Սպարտակոս Ա., եւ Բ, թգ. Միլեսացւոց, ծն. 41. Գ, եւ Դ || 59.
Սվեատոսլաւ, տ. Եղօրեւիչ.
Ստեփ. Փանոսեան Աբրահամեանց, Վայսուրեցի, ծն. 81.
Ստեփանոս, արքեպիսկոպոս Սուրօժի 22, ծն. 25 || 138.
Ստորին Միսխա գւ. ծն. 76.
Ստրաբոն, աշխարհագիր Ա. դարուն Քրիստոսի, 3, 8, 10, 20, ծն. 1, 2, 4 || 3, 46, 54, 60, 86, ծն. 44.

Ստրատիոս, քուրմ կռատան Ակ-
կղեպիոսի որ ի Պանտիկապեոն
քաղաքի, ծն. 68.
Ստրոգոնով, կոմս Ռուսաց || 77,
ծն. 54.
Ստրոփիոս, ծն. 16.
Սօլդայա (Սուդաղ) || 137.
Սօլօնչուկ || 36.
Սօուքսու գղ. ծն. 66.

Վ.

Վաղարշապատ ք. ծն. 32.
Վաղարշ, թգ. Հայոց 26, 27, ծն. 32,
34, 36.
Վաղերիոս Մաքսիմոս, մատենա-
գիր Յունաց || ծն. 73.
Վան ք. 102.
Վանանդ գւ. || 66.
Վանդալք 20.
Վասիլկովիչ Բ, զլխաւոր զօրապետ
Սեւաստոպօլի յամին 1854—55,
|| 42.
Վարդես, ծն. 32.
Վարգեսաւան 26, ծն. 32.
Վարդան, Հայկազն քաջ զօրապետ
|| 50.
Վարդան Յունանեան, լատինամոլ
քահանայ Հայոց ի Լեհաստան,
ծն 81.
Վարնուտկա գղ. ծն. 66.
Վաք գ. || 36.
Վաքսել (L. de Waxel) || 141.
Վեհապետեան Մատթէոս, արքե-
պիսկոպոս Հայոց ի Ռուսաստան
|| ծն. 56.
Վենգրիա, ծն. 26.
Վենետիկ, ծն. 81 || 74.
Վենետկեցիք 32 || 61.
Վեստա տ. Թարիբես.
Վիդին, ք. Բուլղարաց 94.
Վիտովտ, իշխան Լիտովացւոց (†
1430) || 33.
Վիտսէն Ն., մատենագիր ԺԷ դա-
րու || 36, ծն. 15.
Վիրք 20.
Վլադիմիր, իշխան Ռուսաց || 51.
Վլադիսլաւ Դ, թգ. Լեհաց, ծն. 81.
Վլահք, ծն. 26, 76.
Վնասեպ Սուրհապ, բազաւոր Խա-
զարաց 26, ծն. 34.
Վոլգա գ. 29, 31, 91, 142.
Վոլոխով || 43.
Վոսփոր 60, 61, ծն. 57 || 46, 58,
82, ծն. 24, 65.
Վոսփորոս Կիմմերեան, ծն. 57 ||
ծն. 61.
Վոսփորոս Թրակիոյ, ծն. 57.
Վորոնկա, հովիտ 76.
Վորոնցով Միխ. Ս., կոմս Ռուսաց
51, 62, 77, 82, 83.
Վրաստան 117 ծն. 81 || 74, 78, 99.
Վրթանէս, վարդապետ Հայոց ի
Թէոդոսիա || ծն. 51.
Վօռնուրկա գղ. 59.
Վօրոն գղ. ծն. 65.

Տ.

Տաճիկք 28, 30, 41, 43, 64, 87, 102.
Տաճկա-Սկիւթացիք 30.
Տաճկաստան 41, 72, 81, 89, 90, 91,
110, 113, ծն. 81 || 74, 78, 130,
158.
Տատիան, թգ. Մընկռելաց 40.
Տարտիգաւս, որդի աղջկան Բորիս-
թենի 7.
Տաւրիա 8, 14—31 || 11, 28, 35, 82,
109.
Տաւրիկեան լերինք 49, 81.
Տաւրիկեան Արկադիա 58.
Տաւրիկեցիք 3, 9, 22, 61 || 58.
Տաֆրոս ք. || 129.
Տէր-Աբրահամեան Յովհաննէս, ծն.
59.
Տէր-Դաւթեան Մարտիրոս, Աւագ
քահանայ Հայոց ի Թէոդոսիա ||
ծն. 49.
Տիբերիոս Ապսիմար, կայսր Հռով-
մայեցւոց || 48, 49.
Տիգրան Բ, թգ. Հայոց, ծն. 32 || 92,
95, ծն. 69.
Տիմենեց, ք. Լեհաստանի 100.

Տիտոս Լիւիոս, մատենագիր Յունաց || ծն. 71.
Տորոս, լեառն 8.
Տուհայեան Խաչատուր, կանոնիկոս կաթոլիկաց ի Խարասու || ծն. 79.
Տուհաց գւ. ծն. 32.
Տուրչանինով Պ. Ի. || ծն. 5.
Տպարան Խալիպեան Ուսումնարանի Ազգիս Հայոց || ծն. 59.
Տրանսիլուանիա ծն. 26 || ծն. 79.
Տրդատ, որդի Աբրահամու Պալհաւունւոյ || 68.
Տրիեստ || 84.
Տրոգոս Պոմպէոս, յոյն մատենագիր 16.
Տրոյիա ք. ծն. 14.

Փ.

Փանագորիա (Թաման) ք. || 48.
Փարի (Paris), մայրաքաղաք Գաղղիոյ 108.
Փառնակ Ա., հայր Ե Միհրդատայ թագաւորին Վոսփորոսի || 90.
Փառնակէս, որդի Միհրդատայ Զ-ի, թգ. Վոսփորոսի || 59, 98.
Փարիզ 112 || 74, 79.
Փետրոս (Πετρος) 109.
Փեւկինեանք, անուն միոյ ցեղին Բաստարաց 19.
Փիլիպպիկոս (Philippicus), հայկազն թագաւոր Բիւզանդացւոց || 51.
Փիլիպպոս, կաթուղիկոս Հայոց, ծն. 81.
Փիլիպպոս Մակեդոնացի 16 || ծն. 52.
Փիլոն իմաստասէր, ծն. 81.
Փիոլէնթ, հրուանդան 50.
Փիւնիկեցիք 30.
Փորքէ 77.
Փոկիդացիք, ծն. 16.
Փոտ Սալա գղ. ծն. 66.
Փորոս գղ. ծն. 66.
Փոքր Ասիա || 76, 135.
Փոքր Սալա, գղ. Հայոց 105.
Փուխգլիա || 90, 93.
Փրէն Խ Դ. հնախոյզ || 16.
Փրկիչ վանք || 124.

Ք.

Քաղկեդոն || 95.
Քասախ, գ. ի Հայաստան, ծն. 32.
Քարանձաւաքաղաք, տ. Ինքիրման.
Քեաֆիր (Կաֆա) || ծն. 45.
Քենդէր խաքան 29.
Քերսոն 16, 21, 22, 25, 33, 39, 60, ծն. 67 || 11, 44, 50, 59, 62, ծն. 65.
Քերսոնեան հրուանդան (Cap Fanari) || 47.
Քերսոնիսոս Հերակլեան || 46.
Քերկիարդ է (Cherkiarde) բերդաքաղաք || 33.
Քէրէյ 36, 37.
Քերիմ-Քէրէյ, խան Թաթարաց († 1764) || 19.
Քէրքրի ք. || 37.
Քէօլէր (Carl Ernst Köhler, † 1838) ուսուցչապետ եւ վերակացու կայսերական Թանգարանին Հնութեանց որ ի Պետերբուրգ, ծն. 1.
Քէօյ սու, առուակ 64.
Քէֆէ (Կաֆա) ք. || 57, 144.
Քիզլի էվ, տ. Գէօզլէվէ.
Քիմէլ-Այրէս, լեառն 54.
Քիրմէնչըկ, ամրոց || 12.
Քիւլ օբա || 100.
Քիւչիւք-Եանքէօյ գղ. ծն. 66.
Քիւչիւք-Լօզէն գղ. ծն. 65.
Քիւչիւք-Լօզէնբաշ գղ. ծն. 66.
Քիւչիւք Լամպադ գղ. 1, 51, ծն. 1, 66.
Քիւչիւք-Խարասու գ. 63.
Քիւչիւք-Հիսար, ամրոց || ծն. 17.
Քիւչիւք-Մուսկոմբ գղ. ծն. 66.
Քիւչիւք-քէօյ գղ. ծն. 66.
Քսենոփոնտ, աշակերտ Սոկրատայ († 360 նախ քան զՔրիստոս) ծն. 1.

Օ.

Օդեսսա ք. 82, 83, 105 || 10, 76.
Օդերիկօ (Oderico) || ծն. 89, 92.
Օզու խրռ., անապատ Նողայից 142.
Օրարքեօյ գղ. ծն. 66.
Օրուզ գղ. 56, 74, 76 || 12.
Օլգերդ, մեծ իշխան Լիտովացւոց 33 || 33.
Օլեգք 31.
Օլվիա ք. || 13, ծն. 3.
Օխրիտա ք. ծն. 76.
Օյտոսիր, չաստուած Սկիւթացւոց 12 || ծն. 60.
Օսման, որդի Կետիկ Ահմետ փաշային Տաճկաց || 66.
Օսմանստան 41 || 44.
Օսման փաշա, զօրապետ Տաճկաց 42.
Օրանքիմուր, խան Ղրիմցւոց || 147.
Օրբազար (Արմեանսկ) 53 || 8, պտմ. 130, ծն. 51.
Օրբեգի խան || 130, ծն. 77.
Օրզափու (Պերեկոպ) ք. 91 || 129.
Օրդոս ք. 35.
Օրբա զույք, աշտարակ ամրոցին Ալուշթայի 62.
Օրթալանկ գ. || 123, 125.
Օրթաքի բուռուն, հրուանդան 68.
Օրխանդա, ղեկան 68, 84, ծն. 75.
Օզբայ, որդի Չինկիզխանին Մողոլաց 35.

Ֆ.

Ֆանագորիա || 82, 88, 98, ծն. 62.
Ֆեոդոսիա ք. 99 || 64, 66, 123.
Ֆրենկհիսար, բերդ Գենուացւոց || 62, 63, 71.

ՎԵՐՋ.

ՀՀ Ազգային գրադարան
NL0341634